

ISSN 0134-4536

Looming

4

1986

KAAREL LIIMAND. Kersti Merilaasi portree

(Kuivnõel) 1940

LOOMING

4

1986

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄALEKANDJA

MURDEJOONEL

Kirjanduse ja kunsti osatähtsuse kasvu rõhutamine hiljutisel partei-kongressil oli igati ootuspärane. Ühiskond on astumas suurt sammu edasi, see esitab kõrgendatud eetilisi nõudeid inimestele, kes hakkavad kavandatud sotsiaal-majanduslikke muudatusi teoks tegema. Teravamalt kui seni tõuseb esile vajadus teenida oma loominguga tõde ning vaimsust ühiskonnas.

Oleme küllalt innukad olnud otsima oma puhuti esineva edaedu ja poolikuse põhjusi ning süüdlasi väljastpoolt. Ikka on olud olnud ebasoodsad ja toimetajad mõistmatud kui mitte lausa arad. Sootuks harvem ja vähema valmisolekuga pöördume tööotsinguile iseendas, kuigi mujalt on hoopis vähem lootust tabada objektiivse ja subjektiivse töö autori enda silmis sageli ebamääraseks ähmastuvat piiri.

Kirjanduse missioon on aegade algusest peale olnud vahendada ajastu tõde. Nimelt seda, mitte subjektiivset tööpära. Teame kogemustest sedagi, et valusa töö kartus soodustab madala konjunktuurluse levikut. Kahjuks pole me kogu oma sotsiaalse arengu käigus osanud välja töötada tõhusat süsteemi, mis lubaks meil kedagi karistada ande allasurumise kui ka võimetu, ent püüdliku keskpära upitamise eest. Vajadus seesuguse instrumendi järele on ilmselge.

Ent unustada ei tohi sedagi, et õigus tõde avalikult välja öelda on lahutamatu seotud isikliku vastutusega öeldu eest. Subjektiivse töö sõjakas väljapakkumine objektiivse ja ajastuomase pähe võib kujuneda hukatuslike tagajärgedega demagoogiaks, seda ei maksa silmist lasta. Kunstnikul pole alust pretendeerida viimase instantsi kohtumõistja rollile, küll aga saab — ja peab — ta olema otsija ning juurdleja. Seda rõhutada tundub täna olevat iseäranis ajakohane.

Kogu praeguse positiivse programmi juures oleks aga petlik enese-suigitamine kujutada asjade seisuga seesugusena, et kõik nuripidine on juba seljatatud ja edasi läheb elu iseendast tõusujoones. See tõus, milleks alles eeldused rajatud, oleneb ikkagi täiel määral meist endist, meie aktiivsusest, meie õiglustaju erksusest ja sotsiaalse vastutuse teravusest. Me ei alusta ju tühjalt kohalt. Valdavalt on — ka uutes funktsioonides — oma vanadel kohtadel endised inimesed, kes isegi parimal juhul, kui neil on ühiskonnas toimivate muutuste ajal tekkinud sisemine veendumus vajadusest töötada nüüdsest peale uut moodi, ei tarvitse selleks sugugi hoobilt võimelised olla. Äpardused ja tagasilöögid ei ole välistatud, nende ärahoidmine pole nähtavasti reaalne. Selles seisneb arengu dialektika. Seda endale ette kujutada on vaja mitte ehmumiseks ega pessimismi põrkumiseks, vaid kujutamaks asjalikult ja kainelt ette eelseisva perioodi kogu keerukust. Olgem realistid, keegi ei hakka meie eest ühtki kõva pähk-lit purema.

Hetkel tundub ootuspärana, et kõige kiiremini võiks kirjanduslikest žanridest ühiskonna vaimse atmosfääri muutustele reageerida publitsis-

tika. Küllap saaks seda soodustada ka mingite organisatsiooniliste abinõudega. Publitsistika mõjub suuresti oma päevakajalise lõovusega, seepärast peaksime mõtlema materjalide liikumise kiirendamisele toimetustes. Kui on tarvis esitatud andmeid kontrollida, tuleb seda teha kohe, viivitamatult. On tingimata vaja midagi kohendada — tehkem sedagi käigult, enne kui autor jahtub ja kirjutis aegub. Aja viitmist materjali igakülgse kooskõlastamise ja nudimise peale tuleks aga lugeda päris patuks. Publitsistika, mis üldse kedagi ei riiva, enamasti ei vääri oma nimegi. Asjatu oleks vististi karta ka võimalikke autoripoolseid viltulööke — nende korrigeerimiseks on ajakirjanduse arsenalis olemas äraproovitud tõhus vahend poleemika ning diskussiooni näol. Oleme selle asjatult viimasel ajal unarusse jätnud, kuigi tugevneb veendumus, et nimelt poleemika taaselustamine on praegu ajavaimu nõue. Las saab autor ise oma avalikud vitsad, kui on kuskil veidi viltu lasknud, praegu pärib need tihti peale teenimatult toimetaja. See teeb toimetajaid ilmaaegu araks.

Kas võiks tehnilise progressi kiirenemiselt loota ka mõnda puhtpraktilist abi raamatute loomisel? Küllap ikka.

Pikemate proosatekstide puhul on manuaalse töö osakaal küllalt suur. Kõik need sajad ja tuhanded leheküljed alg-, vahe- ja lõppmustandeid, mis tuleb töödelda — parandada ning ümber kirjutada. Seevastu on juba välja mõeldud ja mõnel pool word processor'i nime all ka kasutusel käepärane, vajaliku mälumahu ning printeriga varustatud mikroraal, mille kuvaril autor saab elektronpliiatsi abil, paberit ja trükikoja aega raiskamata, teksti lõplikult viimistleda. Nupulevajutus tellib raali käest vajaliku arvu koopiaid. Aga ehk on kurjast seesugust hõlbustust soovida? Mõne vähemviljaka kirjutaja arvates on vahest teise, viljakamas eas kutsekaaslase tööjõudlus niigi ülearu suur.

Vähemalt kümnete masinakirjutajate tuima tööd käsikirjade ümberkirjutamisel ja paljundamisel saaks kummatigi kokku hoida, ja sedagi poleks vähe.

Trükikotta ootaks tehnilise progressi senisest tormilisemat sissetungi igal juhul. Lähevad aastad ja aastakümned, aga raamatu tootmistsükkel ei lühene kõigi ühiste nõupidamiste kiuste. Enam ei hellita me lootustki, et see veel kunagi taanduks sõjaelsele tasemele, mille kohta oleme kuulnud lausa uskumatuid lugusid vanema põlve kirjanikelt. Vahest vabastavad fotoladu, perfolint ja täisautomaatika meid lähitulevikus tinapommidest jalus? Saaks igal hetkel masinamülust välja kutsuda ootamatult ruttu läbimüüdud raamatu ladu ja täpselt vajalik kogus kiiresti juurde trükkida.

Ja mõistagi tahaks juba näha uusi, täiuslikumaid materjale, mis võimaldaksid meie praegust masstoodangu raamatut tõsta kvaliteedilt rahvusvahelisele tasemele. Et jääksid halbadesse mälestustesse lagunevad köited, poognakaupa kirjud raamatuplokid, tuhmid ja kuluvad murduvad kaaned. Et oleks kestvam see kest, millesse autor püüab valada kesvat sisu.

Seisame murdejoonel, ajajärk annab ergastust. On, mille poole püüda, mille nimel pingutada.

VLADIMIR BEEKMAN

Paul Kuusberg

PÄRAST LUMESADU

Me ajasime redeli seina najale püsti, see ulatus parajasti köögi aknani, mis oli irvakil. Kui miilits hakkas mööda redelit üles ronima, kostis majast koera haukumist. Redel oli pisut kiivas, peelte otsad kolksatasid vastu seina, ju see oli koera ärevaks muutnud. Miilits katkestas ronimise, kuulatas, vaatas minu poole ja küsis:

«Kas teie õel on koer?»

Ma vastasin, et on küll. Õde pidas puudlit, igavest karvast volakat, mulle see koonukas ei istunud. Ta ei püsinud paigal, keerles jalus, kipus su najale hüppama, haukus liiga lärmakalt, ei kuulanud sõna. Tunnistan, et ma pelgan pisut penisid, nende klähvimine ärritab, õde naerab mind seepärast. Nüüd aga rõõmustasid mind ülalt kostvad haugatused, mulle näis see elu häälena, mulle tundus, et Rex teatab perenaisele, et köögi akna all toimub midagi imelikku, et Ainoga, mu õe nimi on Aino, pole midagi hirmsat juhtunud, et teda polnud varahommikul lihtsalt kodus. Rõõmus mõttevirvendus kustus samas, mulle meenus, et trepile sadanud lumel pole ühtki jalajälge, ei koera ega Aino omi. Ent ma rahun end sellega, et õde on haigeks jäänud, tal on raske voodist tõusta, Rex aga täidab perenaise ees oma koerakohust.

Meid siin maja tagaküljel, köögiakna all, oli neli inimest. Ronimise katkestanud miilitsamees, majavalitseja, majavalitsuse meister ja mina. Minu nimi on Hannes Koppel; õde ja mõni mu lapsepõlvest pärit sõber, neid pole palju järele jäänud, kes hukkus sõjas, keda on elu ei tea kuhu kandnud, kutsuvad mind siiani Anneseks, kuigi mul on juba esimene tõsine juubel seljataga. Ma olen ajakirja toimetaja ja kirjutatan vahel ka ise publitsistikat, artikleid, esseesid, olupilte, mõttekilde. Isegi ühe näidendiga olen maha saanud, mis aga laval menu ei saavutanud. Mina olin teised siia kutsunud. Olin käinud miilitsajaoskonnas ja kõnelnud seal korrapidajale, et mu õega, üksi elava Aino Heinsamiga, on ilmselt midagi juhtunud. Õde ei tule ust avama, ei reageeri ei uksekella helinale ega ka vastu akent visatud lumepallidele. Mõnikord varemgi on juhtunud, et õde ei kuule uksekella helinat, esikus asuva kella signaal on nõrk, rohkem kähe kurisemine kui terav tirin, uksekell on vana, sõjaeelne. Arvatavasti niisama vana kui maja ise, mis on ehitatud kahekümnendate aastate lõpul või kolmekümnendate algul. Kui toas mängis raadio või televiisor, siis võis uksekella kurin märkamatuks jääda, vastu akent visatud kivike või lumepall oli ikka õe tähelepanu äratanud. Õde oli lubanud juba ammu uue, valju kõlaga uksekella muretseda, siiani pole ta seda teinud. Viimasel ajal oli õe algatusvõime nagu maha käinud, ta ettevõtmised ikka pooleli jäänud. Või oli ta olmeasjadele käega lööma hakanud. Kui ta mees veel elas, siis oli õde üsnagi toimekas, kuid nüüd jättis palju asju tegemata. Ma arvan, et see tuleb ta järjest halvenevast tervisest. Neljakümne kuuendal aastal, ta töötas siis maakonna parteikomitees, oli ta üle elanud autoavarii, bandiidid olid põiki üle maantee lasknud jämedatüvelise männi, pimeduse ja udu tõttu märkas autojuht seda viimasel hetkel ja keeras järsult teelt kõrvale, parempoolsed rattad sattusid kraavi, auto kaldus küljeli, õde kukkus sellest välja, villis rullus üle tema ja ta sai raskelt muljuda, mille tagajärjel ta tervis hakkaski lonkama. Mida aasta edasi, seda rohkem, ning ta oli sunnitud oma hingelähedaseks saanud töö maha jätma. Arstid olid soovitanud tal juba ammu oma töökoormust veelgi vähendada, kuid Aino ei võtnud nende manit-

PAUL KUUSBERG

susi kuulda. Viimasel ajal öde nagu vältis arste, ei võtnud ka ravimeid ettekirjutuste kohaselt, isepäine, nagu ta oli. Elu polnud teda hellitanud, aja veskikivid polnud teda säästnud, aga ega ta ka ise enda eest ei hoolitsenud. Ta oskas teiste eest seista, enda eest aga mitte. Miilitsajaoskonnas ma seda kõike ei rääkinud, ütlesin ainult, et öde ei tule ust avama ega ole ka ise ligi nädal aega väljas käinud. Välistrepi astmeil pole ühtki jalajälge, kuus päeva tagasi sadanud lumi on puutumata. Harilikult käis öde iga päev koeraga väljas, koer nõuab ju väljaskäimist. Minult küsiti, kas kodanik Aino Heinsam elab üksinda, ja kuigi ma kohe algul olin seletanud, et mu öde elab üksipäini, kordasin seda uuesti. Veel päriti minult, kas see vana naine, mõeldi muidugi mu öde, on haige inimene, mille peale ma vastasin, et Aino Heinsam ei ole vana naine, ta pole veel kuuekümmenegi, viiekümne seitsme aastane ainult, ja ka mitte voodihaige, kuigi tervis tal kiita ei ole. Nüüd, seistes oma öe köögiakna all ja hoides ühe käega redelit, et see paigal püsiks, mõistsin ma, et öde oli hoopis rohkem haige, kui olin siiani arvanud. Hoopis rohkem. Öde ei armastanud oma vaevadest rääkida, hädaldamine oli talle võõras, ta isegi varjas minu eest oma olukorra tõsidust. Ainult kord oli ta nagu muu seas tähendanud, et vahel tekkivat tal tunne, nagu jääks süda nüüd-nüüd seisma. Selle peale olin ma ta käest küsinud, kas ta südame piirkonnas ka teravaid valusid tunneb, niisuguseid valusid, mis löövad vasesse kätte ja õlga; üks mu sõber, infarktiga maas olnud ajakirjanik, oli mulle rääkinud, et tal käisid ja käivad siiani niisugused valuhood, öde oli aga pead raputanud. Ma olin õpetatud kardioloogi kindlusega väitnud, et kõige suuremad hädad on temast alles kaugel. Praegu tundsin ma sootuks midagi muud. Kartsin, et Ainol võis olla raske südameatakk, niisugune atakk, mis lõppes kõige rängemaga. Muidu oleks ta lumepalli potsatusi kuuldes aknale ilmunud, enne miilitsasse minekut olin ma käinud öe maja juures ja visanud lumepalle vastu ta aknaid. Muidu oleks ta tulnud kas või nüüd kööki vaatama, mis selle akna all sünnib, redel oli vastu seina langenud suure kolinaga.

Miilits hakkas redelilt alla tulema.

«Mulle on enam-vähem niisamasuguses olukorras kord peni hambad sääرده löönud,» ütles ta piinlikult naeratades, «teist korda ei taha end pureda lasta.»

Ma mõistsin teda. Minagi ei oleks tahtnud pugeda läbi akna võõrasse tappa, kus haugub koer. Rexil oli hundikoera jäme hääl.

Ma ei tundnud meest, kes mulle jaoskonnast kaasa anti. Ma ei teadnud sedagi, kes ta ameti poolest oli. Kui ma korrapidaja poole pöördusin, siis istus see erariides noormees korrapidaja juures ja ajas viimasega juttu. Seejuures oli ta magusasti haigutanud ja ma mõtlesin, et küllap on temagi miilits, kes on öösi valves olnud ega ole silmatäitki maganud. Korrapidaja, miilitsaleitnant, pagunite tärne ja triipe tunnen ma hästi, olen ju ise sõja ajal paguneid kandnud, oli oma vestluskaaslasel öelnud, et ehk sa käid ära ja vaatad, mis seal lahti on. Erariides noormees oli puiklemata nõusse jäänud, ju langesid niisugused ülesanded tema kohustuste hulka. Niisiis oli ta vaatamata oma erariiete, ikkagi miilitsatöötaja, nagu olin oletanud, kas piirkonnavolinik või koguni kriminaal-asjadega tegeleja, ma ei tunne miilitsaasutuste struktuuri.

Noormees osutus väga agaraks. Saanud ülesande, ütles ta, et kõigepealt tuleb majavalitsusest läbi minna, võtta sealt kaasa mõni meister, kes tuleb toime ukselehtide lahtimuukimisega, kui see vajalikuks osutub. Ma tähendasin, et välisluku lahtimuukimisest pole abi, peale luku on ukselehtide seespool veel riiv, suur riiv, mida väljastpoolt lahti ei muugi. Misugune see riiv on, seda ma seletama ei hakanud. Tegelikult riivi ei olegi, niisugust riivi, mille osad kruvitakse ukse ja piida külge. Riivi aset täidab prussijupp, mille öde seab öösiti ukse ja vastasseina vahele põiki põrandale, ja see prussijupp ei võimalda ust avada, alumine välisuks käib sissepoole lahti. Öde elab üksinda küllaltki avaras hoones, mis öösiti jääb täiesti inimtühjaks. Kõrvalruumides ei ela kedagi, kõrvalruume kasutab esinduslik asutus, mis töötab kella kuueni öhtul, mõnikord ka hiljem, kui võetakse vastu külalisi. Vahel jäävad paar-kolm ametnikku pärast tööd kohvi jooma ja tipsutama, juhtub sedagi, et mõni toob sinna

oma kallikese, ent hommikuni ei jää neist keegi, ka mitte need elumehe allüüridega asjamehed, kes hästi sisustatud ruume vargsi kasutavad kohtamispaigana. Õe korteril on omaette sissekäik, kunagi oli see kahekorruseline härrandlik eramu kuulunud jõukale töösturile, kes oli elanud ruumides, mis on nüüd asutuse kasutada. Õe valduses olev garaaži-pealne säärvandiga poolitatud tuba, köök ja kitsuke esik moodustavad omaette korteri, ilmselt oli see olnud kas autojuhi või kojamehe elupaik, kes seda enam täpselt teadis. Kui õe mees veel elas, siis usaldasid nad lukku, pärast mehe surma soetas Aino endale vargakindlaks riiviks prussijupi. Ma olen proovinud õe leiutist ja võin öelda, et see sulle ukse kindlamini kui ükski taba või riiv.

«Majavalitsusest me mööda ei pääse,» jäi miilits endale kindlaks. «Tunnistajaidki võib tarvis minna.»

Kui ta seda ütles, käis mu peast läbi, et miilitsamees, teist nimetust ei oska ma talle anda, arvestab ka kuriteoga. Mina seda ei usu. Kui keegi oleks tõepoolest köögiakna kaudu majja tunginud, siis välja oleks ta läinud ikkagi ukse kaudu, uks aga oli lukus ja trepiastmeile sadanud lumi jälgedeta. Ka aias polnud teisi jalajälgi peale minu omade, ma olin visanud lumepalle ka toa tagumisele aknale ja köögiaknale. Ja veel see — kui keegi oleks tõepoolest püüdnud läbi aia köögiakna kaudu majja pääseda, siis oleks koera haukumine sissetungija eemale peletanud. Ma juba ütlesin, et Rexil on jäme hundikoera hääl. Ega ta kasvuski hundi-koerast ehk saksa lambakoerast, nagu ütleks õpetatud künoloog, palju maha jää, ta on oma tõu suuremaid esindajaid. Kuningapuudel, nagu öde väidab.

Kui me majavalitsusse jõudsim, viibis kontorinaiste keskel parajasti üks lukksepp, järeldasin seda nutrivõttest, mida naistega lobisev tunkedes mees käes kõigutas. Noor miilits käitus majavalitsuses üpris enesekindlalt, keegi ei püüdnud vastu vaielda, kui ta teatas, et tal läheb meistrit vaja. Näis, et majavalitsuse naised tundsid teda. Kaasa tuli ka majavalitseja, suurte silmadega keskealine prinkis daam, just daam, sest ta ei meenutanud millegagi alalises ajahädas olevat naissoost ohjajat, kes on ammu oma välimusele käega löönud. Juba esimene pilk ütles, et see naine pole enda eest hoolitsemist unarusse jätnud, millest andsid tunnistust värske soeng, hoolitsetud näonahk, värvitud kulmud ja toonitatud laud, lillakaks lakitud küüned, kõrvarõngad ja sörmused, niisamuti tihedalt ümber priskete puusade liibuv ühegi kortsuta seelik, lilleline pluus ja karakullkasukas. Seda laadi naised võitlevad kangekaelselt oma aastatega ega taha neile alla anda. Kas majavalitseja pidas kaasatulekut oma kohuseks või kihutas teda taga uudishimu, sellest oli raske aru saada.

Majavalitsuse lukksepp, kellel oli harvaesinev nimi Timotheus, naised kutsusid teda nii, kinnitas, et majja pääseda on kukepea, kui õhaken on paakil, tarvis ainult redelit, ja ta teadis, kust redelit leida. Üldse näis see mees olevat lahke loomuga ja hakkaja. Võib-olla oli ta jõudnud ennast klaasi veini või kannu õllega kosutada, pisut ta nagu lõhnas. Ja nüüd me seisime kolmekesi hoone tagaküljel redeli juures, millest miilits alla tuli. Algul olime käinud garaaži kõrval asuva välisukse juures, kus kõik võisid veenduda, et ma olin rääkinud tõtt: trepile sadanud lumel polnud ühtki jälge. Ka Liisa-tädi omi mitte. Liisa-tädist polnud ma miilitsas rääkinud. Liisa-tädi oligi mulle sõna toonud, et Ainoga on midagi lahti. Liisa-tädi, kes vahetevahel Lillekülast südalinna Ainole külla tuli, ei ole meie lihane sugulane, kuigi aastate poolest oleks selleks sobinud. Ta oli meile lihtsalt vana hea tuttav, kes Ainoga tihedasti läbi käis. Kunagi, enne sõda, olime temaga elanud ühes majas, Liisa-tädi tütar oli meist ainult mõni aasta noorem. Õde klappis Liisa-tädiga kenasti, Liisa-tädi oli jutukas moor, keda Aino alati kannatlikult ära kuulas. Küllap oli Aino Liisa-tädile tükike tema noorust, meenutas talle ammuseid aegu, arvatavasti tuletas Liisa-tädi ka Ainole meelde tema lapsepõlve, elu, mis oli jäänud aastate taha. See elu oli nii meile kui ka Liisa-tädile kitsas, aguli üriuberikes ei elanud jõukas rahvas, kuid siis olime kõik alles noored, meie Ainoga nükkisime koolipinki, Liisa-tädi oli parimais aastais naine, ikka lõbusatujuline ja jutukas. Elu võib teha ootamatuid pöördeid, muuta järsult inimeste elukäiku, kuid noo-

rusajad omavad aastate tagant ikka erilise kuma. Ka näguripäevade meenutamine võib hinge soojendada. Viiekümnendail aastail oli Aino püüdnud Liisa-tädi mehe pensioniasju korda seada, paraku ei suutnud, kuigi kulutas sellele palju aega ja energiat. Sotsiaalkindlustuse osakonna juhataja, kitsarinnaline ennasttäis bürokraat, milliseid sigib tänapäevalgi rohkesti, ei suvatsenud kuidagi mõista, et kodanlikul ajal vahetasid ehitustöölised pidevalt töökohti, pidid vahetama, sest kui mingi ehituse juures müürisseppade, puuseppade või maalrite tööjärg otsa sai, olid nad sunnitud otsima uut tööpaika. Niisuguseid ettevõtjateid, kes oleksid kindlustanud oma tööliste aastaringse töö, oli linnas üks-kaks. Needki ei eelistanud alalisi töölisi, vaid pakkusid iga uue hoone alustamisel töid uuesti välja, et tükitöö hindu võimalikult madalal hoida. Liisa-tädi mees ei suutnud dokumentaalselt tõestada, missuguste ettevõtjate ja majaomanike juures oli ta kuu-kuult töötanud, lüngad jäid sisse, ja külmad ametnikuhinged lükkasid ta pensionitaotluse tagasi — tööstaaž ei andvat välja, pealegi kahtlustati, kas ta polevat mitte ise pisi-ettevõtja olnud. Liisa-tädi mees oli ehituspusepp, nüüd juba ammu mulla all.

Miilits astus redelilt maha ja ma tahtsin ise üles ronida, ent teised hoidsid mind tagasi.

«Teie ei tohi,» manitses mind tütarlapselikult silmi välgutav maja-avalitseja, kes koguni mu käsivarrest kinni haaras.

«Teie küll mitte,» arvas ka miilitsamees, kel näis ikka veel piinlik olevat, et ta poolelt redelilt alla tuli.

«Koer peaks mind tundma,» püüdsin end õigustada.

«Mis koer see on?» küsis majavalitseja õhinal.

«Puudel. Suur puudel. Kuningpuudel.»

«Kuningpuudel? Esimest korda kuulén,» sõnas noor miilits.

«Tõukoer?» päris majavalitseja edasi.

«Puhastverd loom.»

Nõnda oli öde mulle kinnitanud. Ma kahtlen veidi selles. Esiteks on ta liiga suurt kasvu tõuehtsaks puudliks, ta turi ulatub tublisti kõrgemale minu põlvest. Teiseks pidavat puudlid kergesti dresseeritavad olema, Rexi peab öde enne kümme korda käsutama ja piitsagagi ähvardama, enne kui ta sõna kuulab. Aga öde Rex hoiab. Tarvitseb võõral Ainole liiga lähedale minna, kui Rex ähvardavalt uriseb. Rohkem hundi-koera kui puudli maneerid.

«Paberitega?» jätkas majavalitseja oma uurimist.

Kehitasin õlgu ja tahtsin redelipulkadest kinni võtta, majavalitseja aga ei lasknud mu käsivarrest lahti. Mulle see ei meeldinud.

«Me ei lase teid,» tõreles majavalitseja huuli torutades minuga nagu lapsega.

«Lubage mina lähen,» otsustas majavalitsuse lukksepp, tõrjus mu kõrvale ja ronis mööda redelit kiiresti üles. Läbi avatud õhuakna keeras ta asjatundva ametimehe vilumusega nii välis- kui ka siseakna kremoonid lahti, ta käsi ulatus nendeni, ja puges läbi akna kööki.

Koera haukumine kostis nüüd valjemini. Ent Rex haukus hoopis teisiti kui harilikult. Mitte nii erutatult ja ägedalt kui muidu. Ometi oli võõras inimene tunginud tema valdusesse. Nõnda nagu Rex haukus, haugub ärakohutatud, segadusse sattunud, oma kindluse kaotanud koer. Samas jäi Rex vait.

Muutusin ärevaks.

Ka miilits ronis nüüd üles.

Enam ei kostnud ühtki koera haugatust.

Nõnda kiiresti pole Rex kunagi taltunud.

«Kurb,» kuulsin majavalitsejat ütlevat, «väga kurb on üksinda jääda, üksinda elada. Ta kaotas mehe ja lapsi tal vist ei olnud?»

Pomisesin midagi ei olnud taolist.

Köögiaknale ilmus miilits.

«Tulge nüüd trepi kaudu üles, me teeme ukse lahti.»

Kõige halvemaks valmis olles hakkasin ümber maja minema. Majavalitseja ei jäänud minust maha. Märkasini, et asutuse akendele oli ilmunud inimesi, kes uudistasid, mis toimub aias ja õuel.

Rex oli mind alati vastu võtnud rõõmsa haukumisega, nüüd koer vaikus. Ta ei tormanud mulle vastu, ei püüdnud mu najale hüpata, vaid oli esikus üleriiete nagi all end vastu seina surunud. Loom kartis, kartis võõraid inimesi, kes olid omatahtsi sisse tunginud. Või oli kohutatud millestki muust. Ma kummardusin ta üle, pätsutasin teda turjale, Rex niutsatas.

«Võtke end kokku,» sõnas mu juurde astunud miilits. Tundsin, et see ei olnud kroonuliku külmusega öeldud. Ma mõistsin juba kõik.

See, mida olin hingepõhjas kartnud, osutus tõeks. Mu öde oli surnud. Ta oli hinge heitnud tugitoolis istudes, suka jalgatõmbamise ajal. Öde oli kombinee väel. Surm oli tabanud teda arvatavasti hommikul riidepaneku ajal. Või hoopis õhtul, lahtirõivastumisel? Märkasini, et öe suunurgas oli mustjaspruun laik, millest valgus tume triip lõua alla. Veri? Tardunud veri? See tume laik ja lõua alla kaduv triip tungisid mulle kõige teravamini hinge. Mõistmine, et Aino on surnud, muutus mu teadvuses järjest sügavamaks. Kuigi öele langenud esimene pilk oli öelnud mulle, et juhtunud oli kõige halvem, see, mida ma olin kartma hakanud juba Liisa-tädi juttu kuulates, oli see siiski rohkem kurva tõsiasi ratsionaalne teatavaks võtt, nüüd aga, seistes tugitooli ees, milles öde oli viimast korda hinge tõmmanud, vaadates öe elutut, kangelastunud keha, tooli korjule tagasikaldunud pead, tumedat laiku öe suunurgas, tardunud niret öe lõual, jõudis teadmise mõistuse pealispinnalt hinge põhja, vapustades mind üleni. Mu lõualihased tõmbusid nagu krampi, kõris pigistas, kartsin, et võin nutma puhkeda.

Püüdsin end valitseda.

«Tunnen teile kaasa.»

Nõnda oli lausunud miilits ja ma tundsin jällegi, et see ei olnud kompetaitmiseks öeldud.

«Teie öe lõpp on olnud kerge,» kuulsin ma oma kõrvus majavalitsuse meistri häält.

«Ootamatu, julm surm,» kostis selja tagant majavalitseja alt. «Mil-line õnnetus. Ka mina tunnen kogu südamest teile kaasa. Ta on vist juba mitu päeva tagasi surnud. Niisugune hais... lõhn nagu. Vaene koer, jäi ilma perenaiseta.»

Ma kuulsin küll kõikide häält, sain aru nende sõnade mõttest, ka majavalitseja taktitusest, ent sõnad lendasid minust siiski nagu mööda. Ma võtsin taskuräti ja tahtsin öe suunurga ning lõua puhtaks puhkida. Miilits ei lasknud seda sündida.

«Parem, kui te seda praegu ei puudutaks. Las korrastavad teda sanitarid, nii on parem ja targem. Ma kutsun kohe äraviijad välja. Siin ma telefoni ei näe.»

«Tal ei olnud telefoni,» ütlesin, pööramata pilku õelt.

«Tänapäeval on telefoniga raskusi, lausa rist ja viletsus,» tähendas majavalitseja autoriteetselt. «Me taotleme endale teist aastat telefoni, aga ei saa ega saa. Meil on ainult kolm telefoni, minul ja peainseneril ja raamatupidamisel, aga sellest on vähe. Paralleelaparaatidega asja ei paranda. Mõelda, kui palju on meil tegemist. Elanikud kaebavad, et meie telefonid on alatasa kinni. Neil on õigus.»

«Ma helistan sealt, kõrvalt,» otsustas miilits ja pöördus minu poole. «Teie aga, seltsimees Koppel, ma palun tungivalt, ärge puudutage oma öde.»

Miilitsa sammud kostsid juba trepilt.

«Mind ei ole siin enam vaja,» astus minu juurde majavalitsuse meister.

Tänasin teda abi eest.

«Meie kohus,» sõnas majavalitseja härdalt ja pöördus lukksepa poole teise, ülemusliku tooniga:

«Käi tingimata Nikolajevite pool, nad helistavad juba teist või kolmandat nädalat.»

«Enne ateljees ja siis sinna. Kui jõuan,» vastas Timotheus enda väärtust tundva meistri kõigutamatusena majavalitsejale ja sõnas mulle:

«Te öe surm oli tõesti kerge, uskuge mind, laik suunurgas ei tähenda midagi. Ta süda jäi seisma, ei muud, ta ise ei tundnudki oma lõppu. Mu vanem vend Bartholomeus, isa pani meile kõigile veidrad nimed, öe ristis

Dorotheaks, mu vend lahkus siit maailmast niisamuti. Toppis piipu ja suri, oli ainult korra kooksatanud ja läkski. Kui surema peab, siis mina sureksin just niimoodi.»

Lohutab omamoodi, mõtlesin.

«Ta oli alles noor naine, ta oleks võinud veel elada. Ma mäletan, et ta polnud veel viiskümmend täis, kui leseks jäi,» sõnas majavalitseja. «Korter läheb nüüd asutusele, nad on juba ammu seda endale taotlenud. Käisid mulle peale, helistasid iga päev, et ma teie õele uue elamispinna leiaksin. Nad on väga järjekindlad, süüdistavad veel mind, et ma ignoreerivat täitevkomitee otsust. Ma ei tahtnud teie õele halba, ma ei hakanud talle omlalt poolt survet avaldama, et ta võtaks vastu pinna, mille asutus oli valmis vaadanud. See asus vanas, sooja mittepidadavas puulobudikus, kus polnud korralikku sansõlmegi, rääkimata keskküttest, aga kas endast kõrgel arvamisel olevad tegelased sellest küsivad.»

Ta vaikis viivu ja ahhetas:

«Oh jumal küll, koer ei ole kes teab mitu päeva juuagi saanud. Ta jooginõu on tühi, märkasin seda kohe, kui sisse astusin. Õnnetu loomake.» Ma rebisin oma pilgu õe surnukehalt lahti ja järgnesin majavalitsejale, kes pelgamata koera juurde läks, seina äärest tühja alumiiniumkausi võttis, sellesse köögikraanist vett laskis ja koera ette asetaski.

Rex nuusutas kaussi, lakkus paar korda vett ja heitis uuesti oma magamiskohale.

«Leinab perenaist,» tähendas majavalitseja, heitis pilgu esikupeeglist, kohendas soengut ja oma karakullkasuka hõlmu ning kordas: «Leinab perenaist, vaeseke. Koerad on nii truud loomad, nad on inimestest ustavamad.»

Miilits tuli tagasi ja teatas:

«Kõige hiljem poole tunni pärast on nad päral.»

Poole tunni pärast jõudiski kinnine veoauto kohale. Kaks puldanist tunkedes meest, käes lohmakad kummikindad, tulid kandraamiga trepist üles.

«Trep on paganama kitsas ja järsk,» ütles neist pikem.

«Pealegi keeruga,» täiendas lühem ja tüsedam.

Tuppa jõudes ja õe surnukeha nähes sõnas pikem nagu kergendatult:

«Õnneks on ta kleenuke.»

«Mis juttu te nüüd ajate,» pahandas majavalitseja.

«Arge kurjustage, proua,» sõnas pikem, kes oli kurtnud trepi kitsuse ja järskuse üle. «Me tunneme teile kaasa, aga töö on töö. Kas te tulete kõrvalt hoidma, kui me kadunukesega alla läheme? Ei tule. Te ei mahukski raami ja seina vahele, isegi teist poole kõhnem plikake mitte, trepp on kitsam kui kitsas.»

«Kuulge, kuulge, mis te endale lubate,» tõstis häält majavalitseja, keda oli ilmselt riivanud vihje tema täidlusele.

Mehed ei teinud temast välja, paigutasid raami põrandale ja tõstsid õe surnukeha sellele. Nad surusid Aino kangestunud keha raamil sirgu, seadsid ka ta käed keha kõrvale, nad näisid niisuguse asjaga harjunud olevat.

«Andke üks lina, me unustasime oma riide kiiruga maha,» pöördus majavalitseja poole pikem ja sõnakam. Ju pidasid nad majavalitsejat surnu perekonnaliikmeks.

Kahe-kolme sammuga olin riidekapi juures, avasin selle ukse, leidsin pesusahatlist otsekohe voodilinal ja ulatasin ühe mehele.

«Kas teil vanemat ei ole?»

«Te ületate igasuguse piiri,» sähvas majavalitseja.

«Ei, armuline proua, ma tean, mida ma räägin, lina võib teil kaotsi minna.»

«Austage ometi surnut!» hüüatas majavalitseja.

«Leppige sellega,» ütlesin mina.

«Teie asi,» kehtis äraviija õlgu ja kattis saadud linaga hoolikalt surnu. Oma ülesandeid ta igatahes ülepeakaela ei täitnud.

«Sina võtad tagant, mina lähen ees,» kamandas pikem ja sõnakam oma kaaslast.

Trep oli tõepoolest järsk ja kitsas ning keeruga. Ka isa oli samast

trepist alla kantud. Kirstus. Kandjad ei kirunud siis treppi, siis toimus kõik vaikselt, kuigi kirstu on kandraamist halvem kanda. Oleks trepp olnud pisutki laiem, nii et mehed oleksid mahtunud kahelt poolt kirstu kandma, siis oleks kõike lihtne teha olnud. Trepikoja kitsus nõnda talitada ei võimaldanud ja me olime kandnud kirstu alla kahekesi. Mina hoidsin kirstu päistsist, jalutsipool oli Rihi süles, kellel tuli laskuda allapoole selg ees. Ma kartsin siis, et üks meist, kas Rihi või mina, võib komistada, kumbki meist ei näinud ju jalge ette. Me astusime allapoole kobamisi, Rihil oli raskem, selg ees on ikka halvem liikuda, liiatigi püstjast keerdreppist alla, kui sul on raske puine kandam süles. Ega mulgi hõlbub olnud, kirstu raskus kallutas mind tugevasti ettepoole, õnneks hoidis Rihi vastu, ma ei näinud oma jalge ette, kirst varjas trepiastmeid, ma nägin ainult halli atlassiga kaetud kirstukaant ja Rihi pingutusest punetavat nägu. «Ettevaatlikult, ettevaatlikult,» oli Rihi mulle hääletult sosistanud ja samm-sammu haaval olime allapoole laskunud. Kahekesi, Rihi jalutsist ja mina päistsist, olimegi kandnud isa alla. See kandmine, kirstu hall katterie ja Rihi punetav nägu, seisab mul siiani teravalt silme ees. Ning meeles hirm, et kirst võib me käte vahelt trepile langeda. Ja rahuldustunne, et isa kirstu ilusasti alla viisime.

Rihi oli isa matusele ilmunud täiesti ootamatult. Pärast sõda polnud ma temaga kokku puutunud, ma olin juba harjunud mõttega, et Rihi langes kuskil Holmst lääne pool, mingi künka nõlval Rukatkinno või Rekatkinno küla juures, kus, nagu räägiti, oli trahvipataljon sakslasi vihaselt rünnanud. Tiiale olin ma küll endist viisi kinnitanud, et Rihi elab ja küllap ta ühel heal päeval välja ilmub. Ilmuski. Poleks olnud isa matuseid, mis tõrjus mu peast kõik muu kõrvale, siis oleksin ma Rihit vahtinud nagu taeva ilmutust, nüüd sirutasin talle nõnda endastmõistetavalt käe, nagu oleksime alles eile või üleile lahku läinud. Ka Rihi oli käitunud nii, nagu poleks meie elus vahepeal mitte midagi iseäralikku juhtunud. Ta polnud pingul ega jääne nagu meie sõjaaegse kohtumise algul, vaid niisugune, nagu ma mäletasin teda sõjaeelseist aastast. Pisut nõökav, ent läbi-lõhki oma poiss, oma mees. Rihi ei tundnud end teiste matuseliste hulgas võõrana, kuigi ta neist peale Aino ja selle mehe ning Tiia oli kellegagi vaevalt kokku puutunud. Kuidagi endastmõistetavalt oli välja kujunenud nii, et Rihist sai üks isa kirstu väljakandjaid. Mind ei tahtud teiseks kandjaks lasta, lahkunu poeg pidavat kirstu järel käima, mitte seda ise tarima, kuid mina polnud taganenud oma otsusest. Ma ei saanud teisiti, ma pidasin oma pojakohuseks just nii talitada, nagu talitasin, õelgu matusekombed mida tahes. Oleks trepp laiem olnud, nii et kirstu oleks nelja mehega kenasti kanda saanud, ega ma siis oleks kandjaks tikkunud. Aga ei saanud. Ma olin matuseliste hulgast nooremaid ja sitkemaid mehi, mispärast mina oleks pidanud kõrvale hoiduma. Usun siamaani, et isa oleks mind mõistnud. Mitte üksnes mõistnud, vaid tahtnud, et ma ta trepist alla aitaksin, puust kuues ei ole inimesest enam enda aitajat. Kirstuga mööda treppi ettevaatlikult allapoole laskudes olin ma rahul, et teine kandja on Rihi, uskusin isegi, et isa oleks rõõmustanud Rihi pärast, isa oli tundnud Rihit, Rihi isa ja Rihi vendi, kes kahekümne neljanda aasta detsembris kohtuotsuseta maha lasti, isa pidas Hurtadest lugu. Ka Aino oli Rihi jalamaid ära tundnud, temagi oli võtnud Rihi kohaletulekut loomulikuna, kui ta oligi üllatunud, siis oma hämmastust polnud ta välja näidanud. Ainult Tiia oli ära kokkunud, kuigi ta oli Rihit rohkem oodanud kui ükski teine. Pärast seda, kui isa oli Metsakalmistu mändide alla sängitatud, ütlesin ma Rihile, et ta tuli ütlemata õigel ajal, et ta oli kõige kohasem mees isa kandma. Rihi ütles, et siis on hea, kui ta tuli õigel ajal, tegelikult oleks ta pidanud varem jõudma, siis, kui mu taadi silmad alles lahti olid. Mulle jäid meelde sõnad, mis Rihi mu isa kohta ütles: «Su taat tegi seda, mida ta süda õigeks pidas. Ei pugenud selle maailma vägevate ees ega söönud-salanud oma seltsimehi. Niisuguseid inimesi pole olnud ega ole praegugi jalaga segada.» Mulle oli jäänud mulje, et Rihi hinge näris kibestumine. Ega me matusepäeval Rihiga pikemalt rääkida jõudnud, Tiia oli ta oma hoolde võtnud. Mitte matusepäeval, vaid hiljem selgus, mis Rihiga oli juhtunud. Ma pidin talle peale käima, et ta endast pisutki räägiks. Kas

just kõike, kuid midagi ma teada sain. Trahvipataljonis oli Rihil vedanud, ta oli küll haavata saanud, miini või mürsu killud olid ta puusa ja reie pikalt lõhki rebinud, õnneks jäänud luud terveks. Paranenult sattunud ta Ukraina rindele, võtnud osa Dnepri forsseerimisest ja saanud jällegi haavata, sedapuhku päris kergelt, kuul oli ülaltpoolt küünarnukki riivanud õlavart, tühine lihahaav, ja ta jäänud rivisse edasi. Zitomiri juures olevat õnn teda aga maha jätnud. Sakslased surunud seal tugevate jõududega peale, saatnud lahingusse järjest uusi tankiüksusi, tahtnud neid Dnepri taha tagasi paisata. Ta jäänud kueraudsete miinipildujate tulelöögi alla ja saanud rängalt põrutada. Miinikild oli teda pooleldi skalpeerinud, kuid rohkesti verd jooksnud peahaava pärast poleks ta sakslaste küüsi langenud, hitlerlastel õnnestunud Zitomir uuesti vallutada. Põrutuse tagajärjel kaotanud ta aga teadvuse ja olnud mitu päeva kurt ja poolpime, oksendanud iga tunni tagant, ning polevat jaksanud end jalgadele ajada. Tänu ühele valgevenelasele ja kasahhile, raskekuulipildurile, kes olid nende pataljoni taandumist katnud ja omadest ära lõigatud, jäänud ta üldse ellu. Need sidunud ta peahaava kinni ja talutanud teda nagu jalutut santi ega jätnud teeveerde kärvama. Millegipärast polevat fritsud teda kohapeal vagaseks teinud, mida ta seletada ei osanud. Ellujäämist või ellujätmist heidetud talle hiljem ette. Alusetud kahtlused saatnud aastaid. Hitlerlikus vangilaagris püütud teda ja valgevenelast värvata vlassovlaste armeesse, kasahhi lasknud joobnud valvur määratsemishoos maha, neid meelitatud, hirmutatud ja pekstud, hiljem veetud ühest laagrist teise. Valgevenelane, kaastundliku hingega Aless, tema elupäästja, jäänud järjest viletsamaks ja kuigi ta andnud Alessile poole oma toiduportsust, polevat viimane näljale ja vintsutustele vastu pidanud. Flossenburgi koonduslaagris oli teda sõjavangi seisusest ülendatud poliitiliseks, talle oli selga antud triibuline kuub, mille rinnale oli poliitvangide tunnuseks ommeldud punane kolmnurk, teda peetud üheks vangide õhutajaks, mässumeelseks, kes oli määratud hävitamisele. Nead, vangid, jõudnud SS-lastest ette. Teel uude koonduslaagrisse, kuhu neid neljakümne viienda aasta aprilli lõpus jalgsi küüditama hakati, sest fašistidel olnud Flossenburgi laagri likvideerimisega tuli takkus, olevat nad valvuritelt relvad võtnud, neist kõige julmemad oksa tõmmanud ja nii hukkamisest pääsenud. Nõukogude Liitu tagasi-pöördumisega olnud küllaltki tegemist, neid agiteeritud Läände jääma, eriti töödeldud neid ameeriklased, mõni jäänudki sinna, kes kartusest, et kodus ootab neid vangilangemise eest karm karistus, kes jumal teab mis kaalutlustel, enamik nõukogude inimesi tulnud aga tagasi. Ega igat tagasitulnut just lilledega vastu võetud, nii mõndki uuriti-puuriti ja isoleeriti — nagu tedagi. Seda kõike pidin ma Rihilt otse välja pinnima, mõnda asja hoiab ta siiani hammaste taga, ta ei taha rääkida sellest, mis heidab varju ta nooruse ideaalidele. Isa matusepäeval ütles ta mulle ainult seda, et jõudis nädalapäevad tagasi Tallinna, kas ta aga siia jääb, pole ta veel otsustanud. Ma olin veendunud, et ta jääb, kas või Tiia pärast, kuid selgus, et ta ei hakanud Tiiaga elama. Tiia arvab, et Rihi ei andestanud talle, et ta abiellus sõja ajal ja et tema süü läbi hukkus Tallinna pommitamise ajal nende tütar. Tal võib õigus olla, Rihi on jäänud maksimalistiks. Hiljem on Rihi elanud kahe naisega, ametlikult pole ta end sidunud neist kummagagi.

Jah, ma teadsin, et surnu allaviimine siinsest kitsast, kõverikust ja püstjast trepist pole hoopiski mitte naljaasi. Ei kirstus ega kanderamnil. Äravijate jutt mind ei riivanud, ma tajusin nende sõnades mitte lööpi, mitte musta huumorit, vaid muret, kuidas allakandmisega toime tulla. Mehed said sellega kenakesti hakkama. Pikem, kes ees läks, tõstis oma raamiotsa nii kõrgele kui andis, tagumine kandja laskis aga oma raamiotsa nõnda astmeid-ligi kui sai. Aino elutu keha raamil püsis paigal, ei nihkunud tolligi allapoole, raami kaldenurga olid kandjad nõnda väikeseks teinud, kui järsk trepp üldse võimaldas. Jõudu ja ametioskust pidi neil olema, vilumatud nõrgukesed oleksid püstihädas olnud. Ma olin tänuolik meestele, kes hoopiski mitte saamatult ja hoolimatult ei tegutsenud. Saatsin neid samm-sammult.

Välitrepi ülemiselt astmelt, millel sadanud lumi oli nüüd jälgi täis

sõtkutud, jälgisin, kuidas nad raami autole tõtsid ja aega kulutamata ära sõitsid.

Autole tormas järele koer.

Millal Rex õue tuli, seda ma ei märganud, mul oli silmi ainult õe jaoks. Ma ei märganud koera enne, kui see raudväravast välja jooksis. Ma ruttasin küll väravasse, aga auto oli juba kaugel, koer kannul. Taipasin, et hüüdmisest ja vilistamisest pole vähematki kasu, ja pöördusin tagasi.

Uksel pörkasin erutatud majavalitsejaga kokku.

«Näгите!» hüüatas oma karakullkasuka hõlmu kokkukiskuv majavalitseja. «Näгите!»

Noogutasin pead.

«Missugune truu koer! Mis tast nüüd saab?»

«Tuleb tagasi,» arvasin, nagu teaksin ma Rexi kombeid. Teadsin ainult üht, et hoolimata oma kasvust oli Rex tänaval pelglik. Ja et ta oli öesse kiindunud.

«Loom võib linnas ära eksida, keegi võib ta kinni püüda. Liigutav! Kohutav! Nii ustav, nii oma perenaist hoidev koer. Kuningpuudel, ütlesite? Midagi kuninglikku on temas tõesti. Juba kasv ja nüüd see endast mittemidagi hooliv autole järeletormamine. Ma olen ikka öelnud, et koer on truum ja ustavam kui ükski inimene.»

Ma ei reageerinud majavalitseja hüüatustele ja läksin trepist üles. Majavalitseja tippis mulle järele. Oma kogu kohta käis ta kergelt.

Miilits ootas mind.

«Nüüd veel mõned formaalsused,» ütles ta mulle. «Õe pass tooge jaoskonda ja kui ta oli partei liige, siis viige tema parteipilet rajoonikomiteesse. Veel kord — tunnen teile kaasa.»

«Olen teile väga tänulik.»

Surusin miilitsamehe väljasirutatud kätt.

Miilits lahkus. Jaoskonnast olin ma kaasa saanud südamliku inimese. Kroonuhing ta ei olnud.

«Minagi pean minema,» lausus majavalitseja, kes seekord raamatukapi klaasidelt ennast jälgis ja jällegi oma soengut ning kasukahõlmu kohendas. «Teil on täna raske päev. Algul õde ja nüüd koer. Kas te võtate ta endale, kui ta tõesti tagasi peaks tulema?»

Majavalitseja käitumine hakkas mind ärritama. Pomisesin:

«Vist mitte.»

«Annate mõnele sõbrale? Tuttavale?»

«Ma ei ole jõudnud mõelda, mida ette võtta.»

«Kui ta tagasi tuleb ja te endale teda ei võta ja tõesti ei tea, mida temaga peale hakata, siis olen valmis teid aitama. Vaest looma ei saa ometi ilma hooleks jätta. Te süda ei lubaks seda teha. Ma olen teie artikleid lugenud, ma tunnen teid rohkem, kui te oskate arvata. Me saime te õega hästi läbi, ta oli nii tagasihoidlik ja vähenõudlik. Ma olen valmis teie õe mälestuse ja teie enda pärast teid alati aitama. Muidugi võimaluste piires, mis mul on.»

Selle peale ei lausunud ma musta ega valget.

«Mind leiate majavalitsusest,» jätkas ülesmukitud daam häirimatult. «Ärge muretsege, küll ma vaatan talle hea peremehe. Võtan vahest endale. Ma armastan loomi hullupööra. Eriti koeri. Meil oli foksterjer, ehtsat tõugu, paberitega karmikarvaline, mitte see sile, siledaid on paljudel. Me kitkusime ja trimmisime ta karvu, kõik imetlesid teda. Kui me lahku läksime, jättis mees ta endale, mees maksis mulle kätte, et ma lahutust nõudsin. Kohus jättis koera mehele, tema kasuks tunnistasid jahinduseltsi tegelinskid. Koertega ma oskan ümber käia, mul on nende suhtes nõrkus. Minu juures oleks teie õe lemmikul hea, ma hoiaksin ja kasvataksin nagu oma lihast last. Kuidas ta nimi nüüd oligi?»

«Rex,» vastasin pooleldi vastu tahtmist. Ma tahtsin jääda üksinda, majavalitseja lobisemine väsitas mind. Ja ärritas. Hoidsin end tagasi, kartsin, et ütlen midagi sündsusetut.

«Rex? Kõlab soliidselt. See vist tähendab midagi?»

«Rex on ladina keeli kuningas.»

«Õigus, õigus, nõnda see on, nüüd meenub mullegi. Kahju, et meie

keskkoolides enam ladina keelt ei õpetata. Nõnda et Rexi pärast olge mureta.»

Majavalitseja ootas, et ma midagi ütleksin, kuna ma eelistasin vaikida, ulatas ta oma käe:

«Ma jagan teie kurbust, ma saan teist täielikult aru. Missugune raske, missugune kurb päev. Nüüd pean minagi kiirustama, ametiasjad ootavad. Teatage mulle, millal on matus, me olime te õega päris sõbratarid. Ta rääkis mulle ikka oma koerast, oma Rexikesest... Muide, kui te passi ja parteipiletit otsite, siis pidage silmas ka töutunnistust. Kõike head teile.»

Ma surusin mulle ulatatud kätt, mis oli kakuna kohev ja pehme, ning saatsin ta välja.

Tulin tuppa tagasi ja jäin seisma tugitooli ette, kus Aino oli hinge heitnud. Silme ette tõusis tume laik Aino suunurgas ja tardunud triip, mis oli ulatunud lõua alla. Mis see oli, kerkis jälle küsimus. Veri? Ei, veri vist mitte, veri oleks heledam, ka tardunud veri. Mis see siis oli? Korraga mõistsin, et Aino võis surra mitu päeva tagasi, võib-olla suri ta juba suure lumesaju ajal. Mispärast suure lumesaju ajal? Mu mõtted ekslesid siia-sinna, praegu ei olnud ma nende peremees.

Nüüd tundsin toas võõrast lõhna, see oli surma lehk, kekutaval majavalitsejal oli õigus olnud. Ma ei kahelnud enam, et Aino kustus kolm-neli päeva tagasi, kas või tõesti suurel lumesajupäeval. Teised said sellest kohe aru. Miilits kindlasti. Seetõttu ei soovitanudki ta Aino suunurka puhtaks pühkida.

Ma avasin akna. Tuppa tungis külma talveõhku. Tegin mõned sihitud sammud. Siin polnudki ruumi ringikäimiseks, tuba oli mööblit täis kiilutud. Varem oli Aino pere kasutuses kaks tuba, üks võeti neilt ära, kui Aino mees suri, ja ukseava müüriti kinni. Ühte ruumi pidi mahtuma kahe toa mööbel. Mahtuski, ainult astumiseks ei jäänud õieti ruumi. Rex kargas üle toolide. Ma oleksin pidanud tihedamini õde külastama. Siis oleksin ma ehk aru saanud, et õega on asi täbaram, kui ma arvasin.

Nüüd, kus Ainot enam polnud, tundus kõik võõras olevat. Ma oleksin nagu viibinud tundmatus korteris, kuhu olen ootamatult sattunud. Kuigi mööbel oli sama mis Aino ajal, lai abieluvoodi oli sama, diivan oli sama, samad olid riidekapp ja raamaturiiul, samad olid tugitoolid. Ja sama oli kirjutuslaud, mis muu mööbliga ei sobinud. Muu mööbel, tamm pähklikantidega, oli pärit kolmekümnendate aastate lõpust, kirjutuslaud oli aga sõjajärgne töö. Selle laua, tavalise kantselei kirjutuslaua, olin ostnud ma ise, kui sõjajärgsel ajal õe pool elasin. Siis elas veel ka isa. Kitsas meil oli, aga me sobisime hästi, üksteise kallal ei närinud, üksteise närvidele ei käinud. Ega meil kellelgi enne sõdagi ruumiga laiutada olnud, ka siis olime elanud pead-jalad koos. Kristjaniga, Aino mehega, klappisime suurepäraselt, ühesugused töölisagulist pärit poisid, nagu me olime. Ta oli must kümmekond aastat vanem.

Oma olemuselt oli Kristjan tööline, jäi selleks ka siis, kui revolutsioon, mille huvisid ta oli hakanud teenima aastaid enne juunipööret, asetas ta õlgadele vastutusrikkaid ülesandeid. Ta vaatas maailmaasjadele ikka töölise pilguga, nii parteisekretäri kui ka direktori ülesandeid täites. Loomult ei olnud ta mitte paberi- ja direktiivide kummardaja, kes ootab aina ülevalt saabuvald korraldusi, vaid teoinimene, kellel oli algatusvõimet ja tahet midagi tööpoolest ära teha. Ta oli suhtunud tõrksalt kõikvõimalikesse ringkirjadesse ja aruannetesse, ta ei hinnanud mitte jutumehi, vaid tööd, tegusid. Kopsutuberkuloosi ja ägenenud bronhiaalastma tõttu oli ta sunnitud varakult pensionile jääma, neli-viis viimast eluaastat oli ta ära lõigatud aktiivsest tööst. «Ennast, enda poolt tegemata jäetud tegu ei tohi millegagi õigustada,» oli ta mulle kord öelnud. «Nüüd, kus ma ise enam midagi teha ei suuda, tuleb mul nooremate teelt kõrvale astuda.» Ja ta astuski, kui tundis, et temast pole enam tõsist, asjalikku töömeest. Ta ei hakanud endale otsima ametit, mis vähe vaimule ja kontidele käiks, annaks aga kenakest lisa personaalpensionile. Ent seda, mis toimus elus, jälgis ta ahne tähelepanuga, tema hinnangud probleemidele olid huvitavad. Ma käisin temaga tihti juttu ajamas. Kristjan oli suhtunud tegelikkusesse üpris kainelt, teda ärritas sõnadebildumine,

ta oli nii mõnigi kord väitnud, et kiidulaulude laulmine nüristab pilku tegeliku elu nägemiseks. Kristjaniga oli mõnus ka niisama kohvitassi juures istuda ja tühjast-tähjast kõnelda, partii malet mängida või pitsike kangemat kraami maitsta. Rohkem kui malet oli Kristjan armastanud kaarte mängida, eriti kuutkümmend kuut, seda rahvalikku kaardimängu, mida nad isaga, kui see veel elas, lõputult võisid taguda. Mõlemad olid sel alal virtuoosid, kellel oli täpselt meeles iga mahakäidud kaart ja silmade summa, mis ühel või teisel oli õnnestunud senini sisse võtta. Ma pean end vilunud kaardilappajaks, aga kuuekümmne kuues jäin ma nendega alati kimpu. Aino oli oma mehega hästi elanud, nad olid justkui teineteisele määratud, ettetulevad omavahelised tülitsemised ei vähendanud nende vastastikust kiindumust. Nad tülitseksid harva ja omamoodi. Kumbki ei tõstnud häält, vaikimine tõendas, et must kass on nende vahelt läbi jooksnud. Niisugustel puhkudel ei vahetanud nad omavahel ühtki sõna, ei söögilauas ega laias abieluvoodis, kuhu nad õhtul teineteise kõrvale heitsid. Kristjani varajane surm oli Ainole rängalt mõjunud. Ta kannatas ka sellepärast, et Kristjanist ei jäänud tal lapsi. Ta hakkas tundma end väga üksikuna, oma üksindustunnet ta aga varjas.

«Mul ei ole meheõnne,» oli Aino pärast Kristjani surma kord kurtnud. «Ei, meheõnne on mul olnud, nii Bruno kui ka Kristjan olid head inimesed, ära mind valesti mõista. Brunoga sain ma elada viis nädalat, siis ta langes Tallinna kaitsmisel, sa tead seda. Kristjaniga elasin ma kolmeist aastat, see on olnud mu elu ilusam aeg. Aga ma olen egoist ja oleksin tahtnud Kristjaniga kauem, elu lõpuni koos käia. Jääda teist korda leseks pole kerge, mis meheõnne mul oli. Ei, ei, meheõnne on mul olnud rohkem kui paljudel teistel naistel, palju rohkem. Me kooselu Kristjaniga ei olnud kord sõlmitud kokkuleppe kohustuslik täitmine, vaid...»

Siinkohal oli Aino silmi ilmunud pisarad.

Libistasin pilgu veel kord üle võõraks muutunud toa, märkasin, et pooleldi eesriide varju jäänud voodi välimus on niisugune, nagu oleks seal keegi nüüdsama tõusnud: tagasi heidetud tekk, lohkuvajunud padi ja kortsunud aluslina tõendasid seda. Niisiis oli Aino hinge heitnud ikkagi hommikul, kohe pärast ülestõusmist, riidesse polnud ta jõudnud end täiesti panna. «Teie õe surm oli kerge,» kumisesid kõrvus majavalituse meistri, selle Timotheuse sõnad. Ilmselt ei piinelnud Aino tööpoolest kaua. «Tunnen vahel, nagu tahaks mu süda seisma jääda.» Neid Aino sõnu polnud ma tõsiselt võtnud. Jah, ma olin soovitanud talle arstide poole pöörduda. Rohkem kui üks kord. Ta enamasti naeris mu sõnade peale. Ainol ei meeldinud arstide vahet sõeluda, oma hädasid ta maailmale ei kuulutanud. Nägin öökapil, Kristjani raamitud foto kõrval väikest pruunikat rohupudelikest, võtsin selle pihku ja lugesin: «Cordiamin». Pooleldi avatud öökapi sahtlist paistis teisigi pudeleid, mille siltidelt lugesin: «Dimetrin», «Digitalis» ja «Valokordin». Sahtlis oli veelgi pudelikesi ja tabletipakendeid, kõiki ei hakanud ma uurima. Mõistsin, et Aino süda oli palju rohkem haige, kui ma olin oletanud, palju rohkem. Süütunne õe ees tugevnes, tundsin, nagu oleksin ka mina süüdi õe surmas, kuigi adusin, et oleksin olnud võimetu ta surma edasi lükama. Ent kas ma ei oleks pidanud tihedamini õe pool käima, eriti pärast seda, kui õde koduseks jäi? Ta ei lahkunud töölt heameelega. Järjest kehvemaks muutunud tervisest hoolimata oli ta alati tööd teinud, ikka rabelnud niipalju kui jõud lubas, ta ei kujutanud oma elu tööta ette. Ta ei ole kunagi olnud juhtival ega määraval ametikohal, kus on hulk alluvaid käsutada, ta pidi ise kõike oskama ja tegema. Ega ta koduseks jäävunagi käsi rüpe lasknud, kuigi oleks pidanud laskma, ta hakkas tõlkima. Mitte romaane, vaid poliitilist kirjandust. Tõlkimine nõudis talt suurt pingutust, ta tõlked olid täpsed aga kuivad, meistertõlki temast ei saanud. Ta mõistis seda ise, enesekriitika oli tal ikka tugev olnud. «Sa ei tea, mis tähendab see, kui sa tunned, et sind kellelgi enam vaja ei ole,» ütles ta mulle hiljuti nagu muu seas. Ta ei lisanud, et ühiskond, mille rajamisest ta ihu ja hingega oli osa võtnud, on ta kõrvale lükanud. Ei, nüüd ma liialdan, nõnda ta mõelda ei saanud. Ta ei võrdsustanud karjeriste ja konjunkture ühiskonnaga, ta oskas vahet teha, kus on ühis-

konna huvide teenimine, kus isiklike ambitsioonide esiplaanile upitamine. Praegu, kus Aino ootamatu surm oli mu meeli teravdanud, tundsin, et ta võis oma kõrvaletõrjumist rängalt üle elada, kuigi tegi näo, et tal oli juba ammu aeg ära tulla töölt, mis nõudis talt liiga suurt energiat. Lugu on selles, et uus ülemus muutis mu õe töötegemise võimatuks. Ta ei vallandanud öde, ei seda mitte, ta oli ettevaatlik ja kogunud apa-raadirebane, ta pakkus öele uut töökohta, algajate ametit, mida õe sisetunne ei lubanud vastu võtta. Ülemusel oli hea põhjendada oma otsust Aino tervisega, mis pärast Kristjani surma oli veelgi halvemaks muutunud. Ülemus rääkis koosolekul, et Aino Heinsami, ühiskonnale ja nende koondisele nõnda palju andnud inimest, ei tohtivat enam endist viisi ülemäära koormata, peab arvestama inimese tervist ja teeneid. Ülemus esines hoolitseva peremehena, kes ei soovi oma sulasele halba, vaid üksnes head. Tegelikult tahtis uus ülemus Ainost lahti saada, Aino oli liialt sirgjooneline ja iseteadlik uue ülemuse jaoks, kes keskorganite silmis püüdis näida ütlemata asjatundliku ja põhimõttekindla juhina, kes teeb korda selle, mida endine ülemus laokile jättis. Eelkäija mustamiseks ja enda esiletõstmiseks fabritseeris ta inetu loo, loo, mille mõte seisis selles, nagu poleks ta eelkäija käed puhtad olnud, nagu oleks viimane inimestelt meelega vastu võtnud, koguni välja tinginud, neile vastu tulnud siis, kui ka tema sellest kasu löikas. Öde ei toetanud selles uut ülemust, kes näis talle küünarnukiinimesena, karjeristina, kes iga hinna eest ülespoole trügib. Uus ülemus püüdis ka öele varju heita, ei suutnud aga oma süüdistusi millegagi tõestada ja muutis taktikat, kehastus korruga ümber ütlemata isalikuks ja hoolitsevaks. Seekord oli ta arvestanud täpselt: öde esitas lahkumisavalduse. Pärast seda toimus Ainoga nagu muutus, ta hakkas küll tõlkima, kuid ta eluind justkui kuhtus. Niisugune tunne tekkis mul nüüd siin, Aino kodus, kust ta äsja oli jalad ees välja kantud.

Ütlesin endale, et ma pean end kokku võtma, et enda süüdistamine ei muuda midagi, ei too Ainot tagasi, et nüüd on mulle jäänud ainult üks võlg öe ees, öde nagu kord ja kohus maha matta. Ja ma pean otsekohe, viivitamata tegutsema hakkama. Saingi nagu mingist tardumusest lahti, sulgesin aknad, keerasin korteriukse lukku ja läksin trepist alla. Välisust avades paistis mulle, nagu oleks raudvärava varbade vahelt vilksatanud Rexi selg ja sabanutt ning ma vilistasin nii, nagu olin kuulnud, kuidas koeri juurde kutsutakse. Siis meenus, et Aino ei kutsunud kunagi koera vilega, ja ma hüüdsin mitu korda nii, nagu Aino oli ikka hüüdnud: «Rex, Rexii! Rex, Rexii!» Ruttasin väravasse, kuid ühtki koera ma kusagil ei silmanud. Ma kas nägin viirastust või oli tegemist võõra neljajalgsega, kes hoonete vahele kadus. Kes teab, järsku lähebki majavalitseja ennustus täide ja keegi võtab Rexi endale. Keegi, kellele meeldivad koerad, kes on ammu igatsenud tõulooma. Vaevalt aga Rex võõrastele silmadele ihaldusväärseks paistab, pole ta ehtpuudlipäraselt püगतudki, Aino polnud vist kordagi oma koera karvadele kääre külge pannud, Rexi pikad lokkis ja salkus karvad kasvasid just niisugustena, nagu nad loodud olid. Rexi pesemisega nägi Aino küll hullu vaeva, kuid tema karvu ta ei kärpinud. Ainult vahel piiras neid silmade kohalt, et tokerdavad karvasalgud silmi üleni kinni ei mataks. Fanaatiliste tõukoera-pidajate silmis Rex armu ei leiaks, selleks on ta liiga hooldamatu. Mida Rexiga ette võtta? Südalinnas on koeraga tülikas, lapsed küll looma tahaksid, aga kes neist hakkaks koera korralikult hooldama? Vilistasin ja hüüdsin igaks juhuks veel mõned korrad, keerasin siis ka välisukse lukku ja sisenesin teise, paraadukse kaudu majja tagasi, sedakorda asutuse ruumidesse. Mind juhutati lahkelt telefoni juurde ja ma helistasin kõigepealt oma naisele, kellele Aino surmateade tugevasti mõjus. Ellen sai Ainoga hästi läbi, teineteist nad ei võõristanud. Pärast Kristjani surma olime Elleni algatusel mu õe mitmel suvel enda poole maale kutsunud, mõlemad olid innukad marjakorjajad ja seenelkäijad. Seejärel telefoneerisin toimetusse ja teatasin, et ma jõuan tööle hilinimisega, tunni või paari pärast, ning kiirustasin matusetalituse büroosse. Seal öeldi, et ilma surmatunnistusega ei saa nad ametlikult mitte midagi ette võtta, mitteametlikult leppisin aga kõiges kokku. Põikasin matuse-

tarvete kauplusest läbi ja tellisin ka kirstu, jõudsin Metsakalmistulgi ära käia ja sealgi kõiges kokku leppida. Siis läksin toimetusse, lugesin läbi poognad ja tegin neisse mõne paranduse, täpsustasin sekretäri ning tehnilise toimetajaga jookva numbri murdmise asju, sõin kiiruga piima-baaris viinereid ja ajasin veel muidki pakilisi asju. Pealtnäha tegutsesin ma nii nagu igal teiselgi päeval, võõras silm poleks mu juures midagi erilist märganud, ise ma aga tundsin igal hetkel Aino kohalolekut. Ta nagu oleks viibinud kogu aeg mu kõrval. Varem polnud ma kunagi oma mõtetes õe küljes nii kinni olnud, õde ei tulnud mul teinekord nädalate jooksul meeldegi. Aino pidi enne surema, kui ma mõistma hakkasin, mida õde mulle tähendas. Jah, ema surnud, isa surnud, õde surnud. Millal tuleb minu kord? Maamunale maailmatalaks ei jää keegi. Nii armastas ema õelda, see oli ema ütlemine. Niisugust ütlemist olin ma hiljem kuulnud teistegi suust, trükisõnastki lugenud, kuid ma seon seda ikka emaga. Mul ei ole kalduvust mõelda surmast, liiatigi enda surmast, ma ei mõelnud sellest isegi mitte sõja ajal, kuigi tollal välgatas vahetevahel läbi pea, et mürsk, mille vilin ähvardavaks paisus, võib jääda sinu jaoks viimaseks. Rohkem kui surma kartsin ma tollal sandiksjäämist. Nüüd aga — millal tuleb minu kord? See peab ju kunagi tulema. Mõtted, mis mu peast sel päeval läbi sähvisid, olid nukrad, liigagi nukrad, ent neid tagasi hoida ma ei suutnud.

Koju jõudsin pimedas, detsembripäev on lühike. Ellen oli juba kodus, kella järgi oleks ta pidanud aga alles tööl olema. Taipasin, et naine oli koju kiirustanud minu pärast. Ma olen ammu aru saanud, et Ellen tunneb intuiitiivselt, millal ma abi ja tuge vajan. «Ma tulen kaasa,» ütles ta, kui ma teatasin, et lähen dokumente üles otsima ja vaatama, kas Rex on tagasi tulnud. Mõistsin, et mu naine ei jäta mind täna üksi. Ta tajub, et Aino surm on mulle mõjunud, tajub isegi seda, et ma tunnen end milleski süüdi olevat. Seepärast ei lasegi ta mind üksinda minna. Mul oli hea meel, et ta kaasa tuleb.

Me läksime koos. Aino elukoht pole meist kaugel, vaevalt kilomeeter, veerand tunni pärast jõudsimme pärale. Mu pilgud otsisid Rexi ja ka Ellen silmitses ümberringi. Koera me ei näinud.

«Imelik, kui võõras siin nüüd on,» sõnas Ellen, kui me olime õe tuppa astunud. Pidin liigne kord nentima, et mu naine tajub nii mõndki sündmust, olukorda või situatsiooni samaviisi nagu mina. «Sa näed paljut minu moodi,» ütlesin Ellenile heldides. Pidin lisama, et elupaika ei muuda lähedaseks ja omaseks mitte selle sisustus, mitte selle mööbel ja asjad, vaid inimesed, kes seal elavad; jätsin aga ütlemata, polnud tühitargutamise aeg.

Ellen hakkas korterit korda seadma. Kõigepealt korjas ta Aino rõivad kokku ja tegi voodi üles, siis pühkis põranda ära. Otsustas toa, köögi ja esiku põrandad märja lapiga üle tõmmata, olime need hommikul jälgi täis tampinud.

Jällegi paistis mulle, et Rexi-taoline koer nuuskis õuel ringi, tõttasin välja ja nägingi koera, ent see ei olnud puudel, vaid tavaline krants. Igaks juhuks vilistasin mõned korrad ja hüüdsin ka «Rexi, Rexii». Vastu laternaposti jalga tõstev peni keeras pea minu poole, aga lähemale ei tulnud. Loomulikult ei ilmunud Rex välja. Läksin tagasi majja.

«Rex oleks pidanud juba ammu siin olema,» ütlesin tuba koristavale Ellenile, «kes teab, kas ta enam tulebki.»

«Rex on tubane koer, väljas käis ainult asjal. Aino ei lasknud teda üksipäini välja, ikka oli rihma otsas. Ta võis tõesti ära eksida,» arvas Ellen ja küsis:

«Mis temaga teha, kui ta siiski tagasi tuleb?»

«Majavalitseja lubas endale võtta, kui me talle uut peremeest ei leia.»

«Vaevalt Aino oleks tahtnud, et ta võõraste kätte läheb.»

«Sul on ehk õigus,» nõustusin. «Aino pärast võiksimme teda endale võtta, kuigi see toob tüli kaela.»

«Pügaksime ta väikeseks lõviks, siis on teda kergem hooldada.»

«Lõvi moodi pügati puudleid vanasti. Niisugust puudlit pole ma enam ammu ringi jooksmas näinud.»

«Nüüd on ehk moodsamad lõiked,» ütles Ellen ja ulatas mulle Aino

käekoti, mille ta oli riidekapist leidnud. Mispärast Aino oma ridiküllil riidekapist hoidis?

See oli vana, sissevoolitud rahvusliku mustriga kaunistatud paksust nahast käekott, kunstkäsitöö, nagu niisuguste toodete kohta omal ajal öeldi. Selle oli kinkinud Ainole Kristjan. Nagu kõik Aino asjad ja tarbeesemed, riidedki, oli see tugevasti kulunud. Pärast Kristjani surma polnud ta mingit suuremat rõivatükki muretsenud, ühe kleidi siiski ja ka kampsuni, uhkust ta taga ei ajanud. Kingadki olid enamasti needsamad mis viis-kuus aastat tagasi. Ta ei järginud moodi, viimastel aastatel polnud tal selleks liigset rahagi. Kõiges oli ta kokku hoidma hakanud, välja arvatud kirjandus, endist viisi ostis ta uudisteoseid, nii ilukirjanduslikke kui ka teaduslikke, ning tellis «Loomingut» ja «Keelt ja Kirjandust».

Passi ega parteipiletit ma kotist ei leidnud.

Võtsin käsile kirjutuslaua. Ma olin otsustanud dokumendid juba homme ära viia, niisugustes asjades olen ma täpne, isegi pedant. Juba hommikul märkasin kirjutuslaual paksu kausta ja oletasin, et see on Aino poolleiolev või äsja lõpetatud töö, mõni tõlge. Etteruttavalt olgu öeldud, viimastel aastatel polnud Aino enam tõlkinudki, ta polnud suutnud end enam keskendada, alalised peavalud, mida ta minu eest varjanud oli, röövisid talt töövõime. Seda sain ma hiljem teada Liisa-tädilt, kellele oli Aino oma peavalusid kurtnud. Mispärast Aino mulle oma muredest ei kõnelnud, mispärast ta minu eest oma hädasid varjas? Ei tahtnud mind härida, pelgas, et ma hakkas tema pärast liialt muretsema? Seda ei saa ma enam teada.

Kas tõlge või mõni muu käsikiri, mis Ainole oli toodud tutvumiseks, et kuulda tema arvamust? Vahetevahel oli talle käsikirju lugeda toodud, olin neid ise tema pool näinud. Näiteks Mägipalu andis talle iga oma uue uurimuse lugeda. See ajalookandidaat, kes oli pühendanud end töölisliikumise ajaloole, teadis, et Aino tundis paljusid sõjaeelseid ametiühinguliikumise tegelasi, Aino faktitundmisel oli Mägipalu silmis kaalu. Koguni niisugune mõte oli hommikul mu peast läbi vilksatanud, et järsku on Aino oma mälestusi kirjutama hakanud. Instituudi tellimisel oli ta neli-viis aastat tagasi kirjutanud Tõnismäe töölistamaja tegevusest, mitte mõnes kogumikus avaldamiseks, vaid lihtsalt uurijatele faktimaterjaliks, mispärast ei võinud tal tekkida mõte midagi ka avaldamiseks paberile panna. Nii olin ma mõelnud hommikul.

Avasin kausta. Ma polnud eksinud, tegemist oli tõepoolest käsikirjaga. Ainult mitte Aino omaga ega ka mitte Mägipalu-taolise kogunud autoriga, vaid täieliku algajaga, kes varem vaevalt oli kirjatööga tegelnud. Juba esimene pilk lehekülgedele tõendas seda. Käsikiri oli küll masinal ümber löödud või kohe algselt kirjutusmasinal kirjutatud, kuid seda polnud teinud vilunud käed: tähed hüppasid, tähti oli löödud erineva tugevusega ja ka üksteise peale, sõnade vahed polnud ühtlased, reavahedki olid erineva laiusega. Nõnda kirjutab inimene, kes on esimest korda istunud kirjutusmasina taha. Heitsin pilgu ka tagumistele lehekülgedele, hiljem oli kirjapilt märksa ühtlasem. Ju olid lööja sõrmed kindlamaks muutunud, ju oli autor masinakirjakunsti mõnevõrra omandanud. Aino töö see ei olnud, Aino tundis hästi masinakirja, ta oli seda koolis õppinud, ta võis pimesi kirjutada.

Käsikirjal puudus tiitelleht autori nimega. Kas oli autor ülimalt tagasihoidlik või polnud tal käsikirja vormistamise kogemusi. Lehitsesin käsikirja ja üllatusin: siin jutustati Artur Volveti elukäigust ja tegevusest. Leheküljed kirendasid pliiatsiga tehtud parandustest, tundsin ära õe käekirja. Nii nagu masinakirja pilt, nõnda tõendasid ka paranduste hulk ja iseloom, et käsikirja autor ei ole professionaalne sulamees. Otsekohe selgus mulle aga ka see, et autor tunneb ajastut ja sündmusi, mida ta kirjeldab. Artur Volvet ei saanud kirjutajale olla võõras inimene. Mida rohkem ma lugesin, seda enam haaras mind loetu. Otsustasin kausta koju kaasa võtta ja veel õhtul läbi lugeda. Kakssada kaheksateist lehekülge ei röövi kogu ööd, ma loen kiiresti. Ameti voores ja ameti häda, mul tuleb lugeda mitu korda rohkem käsikirju, kui ajakirja mahub. Mulle näis, et tegemist on omalaadse ja sisuka asjaga, millele ei tohi käega lüüa.

Kuigi käsikirjal polnud ühtki märkust autori kohta, ei kahelnud ma enam, kes see võiks olla. Ma tundsin ära paar Rihi mõttekäiku.

Äkki hüüdis Ellen:

«Rex on õues!»

Heitsin pilgu aknast välja, mu naine polnud eksinud. Kiirustasin trepist alla ja avasin ukse.

«Rex, Rexii, tule sisse.»

Ma olin jälle Ainot matkinud.

Puudel võõrastas nagu mu häält, tundis aga siis minu lõhna ning trepikojast hoovavad omased lõhnad ära, tuli sisse ja läks trepist üles. Rex liikus hoopis teisiti, nagu ma olin seda harjunud nägema, ta ei tormanud astmeid pidi hüpetega, vaid tõstis oma jalgu vaevaliselt, lõõtsutades iga sammu juures nagu vana väsinud inimene. Kuna ma olin esikuukse lahti jätnud, siis läks koer nina maas esikusse ja sealt tuppa, ikka niisama raskelt jalgu järele vedades. Mõlemad, nii Ellen kui ka mina, jälgisime, kuidas Rex kõik toa nurgad läbi nuuskis, nuusutas kaua ka Ellenit, aga ei haukunud tema peale, mida ta muidu alati tegi. Toa läbi nuuskinud, läks Rex kööki, uuris sellegi nurki, tuli esikusse ja heitis oma magamisasemele.

See ei olnud endine Rex, temaga oli midagi lahti.

«Nii loid ja jõuetu pole ta kunagi olnud,» ütles Ellen.

«Küll kosub. Kes teab mitu päeva söömata ja kus ta ringi hulkus,» laususin. Ma ei ole kunagi koera pidanud ega tea midagi nende käitumisest, niipalju aga taipasin minagi, et Rexiga oli lugu kehv. See, et koer meist vähematki välja ei teinud, et ta vaevast viisi liikus, näis mulle midagi rohkemat kui looma väsimus ja söömata-joomata olemine. Kolm-neli, kas või neli-viis päeva nälgimist ja seitse-kaheksa tundi ringihulkumist ei tohiks koera nii ära vaevata, et ta ümbrusesse varasemast sootuks teisiti suhtub ja vaevalt jalul püsib.

Ellen vahetas Rexi jooginõus vett, otsis läbi köögi panipaigad ja leidis supikondi, mille ümber oli killuke liha, ja viis selle koerale. Koer nuusutas konti, ka vett jooginõus, ei tõusnud aga jalgele ega hakanud konti närima.

«Ta on haige,» arvas Ellen.

«Äranälginud ja ringijooksmisest jõuetu,» ütlesin mina. «Pagan teab, mis temaga linnas juhtus.»

«Pureda pole ta saanud, nahk näib terve olevat. Kardan, et Rex ei toibugi.»

«Kas asi just nii hull on,» püüdsin olla optimistlikum ja keerasin jutu mujale.

«Huvitav asi.»

Tõstsin käsikirja laualt.

«Aino töö?»

«Ei, Aino on seda ainult redigeerinud.»

«Kes autor on?»

«Tiitelleht puudub.»

«Millest see räägib?»

«Arturist. Artur Volvetist.»

«Artur? Kas seesama Artur, kelle pärast Rihi Venemaale läks?»

«Seesama.»

«Siis on Rihi selle kirjutanud,» ütles Ellen nii endastmõistetavalt, nagu oleks ta asjaga kursis. «Siis on see tõesti huvitav lugu, Rihi ise on huvitav inimene.»

Ellen suhtus Rihisse hästi, koguni imetles teda. Ma olin oma naisele palju Rihist rääkinud.

«Sul on õigus,» ütlesin ma Ellenile, «Rihi töö võib see küll olla. Ongi.»

Mulle meenus, et kaks või kolm aastat tagasi olin ma Rihit kohanud raamatukogu lugemissaalis, Rihi oli uurinud kahekümnendate aastate ajalehti. Ilmselt töötas ta juba siis käsikirja kallal. Rihi polnud seletanud, miks ta loeb vanu töölislehti, ja ma ei pärinud. Niipalju oli Rihi siiski öelnud, et ta tunneb huvi oma noorusaja vastu, ja kurtnud, et mälu on teda petnud. Milles nimelt, seda polnud Rihi rääkinud. Siis töötas Rihi veel telefonivõrgus.

Kõneldes Rihist, korrastades tuba ja otsides dokumente, unustasime koera. Meil läks kenakesti aega, enne kui me passi ja parteipileti üles leidsime. Pass oli kirjutuslaua alumises sahtlis, madala inkrusteeritud kaanega lameda puukarbi sees, kus asus teisigi ametlikke pabereid, nagu tööraamat, ametiühingu pilet ja sünnitunnistus. Leidsin ka parteipileti. Koer ei olnud meie tegevuse vastu vähematki huvi tundnud. Kui me end lahkuma seadsime, karjatas Ellen ehmunult:

«Tule ruttu siia!»

Ta näitas Rexile. Koer lamas liikumatult oma magamisvaibal. Ta avatud silmad olid klaasistunud.

Ma matsin Rexi aeda kase alla. Aino toa ja köögi aknast paistva kuma valgel kaevasin hauda. Maa oli sügavalt külmanud, kangi kasutasin rohkem kui labidat. Onneks leidsin keldrist nii labida kui ka kangi, mõlemad olid pärit isa ajast. Ellen seisis mu kõrval, püüdis ka aidata, ent rohkem segas kui abistas. Ma ei keelanud ega piiranud ühegi sõnaga ta tegutsemist, ka siis mitte, kui ta jäi labidaga mu kangile jalgu. Mul oli hea meel, et ta tuli minuga aeda, mõistsin, et ta soovib mu tööd kergendada. Ei, mitte mu tööd, mu kaevamist, vaid mu olemist siin kase all. Tagudes kangiga külmanud mullast kamakaid lahti või tõstes neid labidaga august välja, mõtlesin, et koertruudus ei ole tühi sõnakõlks. Ma ei kahelnud ega kahtle siinamaani, et Aino surm mängis Rexi saatuses peamist osa. Ta ei elanud oma perenaise surma üle. Mul andis tükk aega raskida, enne kui haud küllalt sügav sai. Pärast külmanud kihi läbiraiumist läks juba kiiremini. Ma kaevasin Rexile sügava haua, et hulkuvad penid Aino ustava sõbra korjust suvel välja ei kraabiks.

Betti Alver

AINUS AUTOR

«Aeg,
sina kogenud kriitik,
loodud lugude lektor!
Ütle,
mis imet sa otsid?»

«Vahel hõõguma hakkab valu,
vahel kahetsus,
vahel kaotus,
vahel õnn,
vahel tume tõde,
vahel hingehäda ja häbi.»

«Kes on su erksam autor?»

«Inimlugude ainus autor
on üleni
ergav
elu.»

«Mis voorused eeldavad edu?
Või annad sa erru kõik loojad?»

«Kus iganes eeldavad edu
su enda vooruse vapid
ja süümeta suleproovid —

seal annab ise arhiivi
sind ikkagi
ainult
elu.
Mitte mina.

Su lugu
on läbi.»

MONODRAAMA

Üks tänane täheke Linnutee veerel
küll näitleb,
väitleb,
taidleb,
vaidleb

ning «Ahvipärdikut»
esile toob.

Kuid «Ilmutust» ihaldav salalik Saatus
ei näitle,
väitle,
taidle,
vaidle —

vaid homseks
uut
hullemat
etendust
loob.

PAVILJON

Tillukese tiigi saarel
sirab siiruvääruline
portselanist
paviljon.

Otse paviljoni ette
viib nefriidist nikerdatud
kaare kujul
kerkiv
sild.

Paviljonis
omavahel
uljad sõbrad veini juures
noogutavad,
naeratavad,
loevad ette
luuletusi.

Tiigivees end peelitavad
sõbrameeste siidikuued,
aadlimünti atlassmütsid,
kuldseid karikad
ja kannud.

Aga vari
väärab-keerab
vaatepildi
tasahilju
tagurpidi.

Vetepeeglis
noogutavad,
naeratavad
uljad sõbrad uperkuuti
jalgupidi
vastu taevast.

Kummuli
on kuldsed kannud,
alaspidi
atlassmütsid,
sild
ja siiruviiruline
portselanist
paviljon.

(Vabalt Li Bo ainetel)

VÄRAV

Sa ei tunnegi vist
ega talu
neid,
kes kannavad ühtevalu
raskelt rammitud kive ja rauda
eemale
värava eest.

Need on elusse armunud hinged,
ilmatelje tegija
lapsed.

Ära hüvede aeda neid hüüa.
Sõnalõksuga
ära püüa
neid paberist paradiisi.
Ära lükka neid,
ära löö.

Li Bo (701—762), hiina luuletaja.

Oh usu,
kui õhtu eeli
aeg
unustab hajameeli
meid hetketa hämarikku —

siis ilmaväravas ikka
jääb kivikaaluja kätte

ivake
igavikku.

KODU

Kui Jõgeva—Kallaste joonel
meid äratas
meteoriit —
 siis lendas mu eluhoonel
 uneaknasse
 uksepiit.

Nii leekivat luulelippu
ma pelgasin
Pedja jõel,
 kus kasteheinale rippu
 jäi pinisev
 piksenõel.

Kaugel
 seisid kesk tähesadu
 Kärde,
 Sadala,
 Lohusuu.

Kõrgel
 kuulutas kantside kadu
 Torma taevale
 Kudina kuu.

Aga kui Painküla päike
laulis
aasaheinade aust —
 siis nutsin ma, ise nii väike,
 ja tundsin:
 liig suur
 on taust.

ELUL ON VÄIKENE HINGEMAA

Kõike võib tahta,
karta
ja loota.

Seda, mis tuleb —
mitte keegi
ei oota.

Ei-tea-kus
eikellegi
kangaspuud
koovad nii kaledalt
ilmavallale
ikka
midagi
muud.

Elul
on väikene hingemaa.
Hingeväljale
vikatit
üle manatud märgi
viia
ei saa.

Sinna põllule pääses
kord õnnelik ohe.
Mida iial ei olnud —
võib ilmuda
kohe.

Silvia Truu

TEMA ELU SAKID

Keset hoonetega piiratud õue kõndis pika õitsva lillepeenra ümber täidlane kirjus kleidis naine, käed vaheliti seljal, ja silmitses tähelepanelikult õisi. Aeg-ajalt peatus ta, et mõnda neist päris ligidalt vaadata, mõnel kallutas päikesele vastu pöördunud öienäo enese poole, et see kohe jälle lahti lasta. Kauem vaatles-võrdles ta valgeid, kollaseid, punaseid ja nende rohketes vahepealsetes toonides suvedaaliaid, kuni lõpuks kummardus ühe kohale.

Samal ajal astus kõögiviljaaiast õue suurekasvuline raskelt veniva sammuga naine, peos puldankindad. Ta pilk jäi peenra kohale kummardunud valvsalt peatuma ja kui too viimaks ühe õie varrest kinni võttis, muutus tulija samm rutakaks ja ta hüüdis juba eemalt hoiatavalt:

«Johanna!»

Õues kordas kaja: «... na-na-na...»

Hüüdjä jätkas talitsetumalt:

«Mis sa seal teed? Kas pead aru, et kui õige hakkaks selle peenra juures Arturile appi?»

Johanna ei lasknud lille lahti. Ta imetles seda edasi ja vastas alles siis, kui teine oli talle päris lähedale jõudnud:

«Ei, Anni. Ma tahaksin väga üht õit enesele murda.»

«Miiis?!»

«Jah. Seda aru ma siin pean. Juba hulk aega muudkui käin ja valin, et missugune see kõige ilusam on, missuguse ma siit võtaksin, ja leidsin, et just selle.»

Anni maigutas hääletult suud, enne kui suutis välja pahvatada:

«Kas said päikesepiste? Kas sa üldse mõtled ka? Meid on siin üle saja, kui igaüks lille murraks, mis pilt siis pärast järele jääks?»

Johanna lasi õie lahti, ajas end vaevaliselt sirgu ja pööras oma elavate silmadega päevitunud näo Anni poole.

«Paikene! Kõik ju ei taha siit enesele lille murda. Sina näiteks...»

Anni katkestas teda ägedalt:

«Mis sa veel välja ei mõtle! Et sind tulen keelama, aga ise...»

Johanna ei teinud teise ärritumisest väljagi, arutles rahulikult edasi:

«Sina ei taha. Aliade ka mitte, tema korjab söögisaali jaoks lilli metsast ja põlluservalt. Lindal on elus oma aedki olnud.»

«Eks mine sina ka metsa või põllu äärde. Kõigest mõni minut kõndimist ja võid enesele noppida lilli palju süda lustib.»

«Põllu- ja metsalilli olen ma siin korjanud, ise tead. Enne siiatulekut aga... Kooliajal...»

Uuesti katkestas teda Anni:

«Miks sa ikkagi ei võiks Arturile appi hakata? Peale Meeta surma hoolitseb ta ju kõikide meie lillepeenarde eest üksinda. Su käed on siin terveks ravitud, saad nõõbidki ise kinni, jaotage töö ära nagu Meeta ajal: üks kastab, teine rohib. Sina võiksid rohida... Ongi sul mõistlik ja kasulik tegevus olemas.»

«Hea küll, Anni, hea küll. Pole paha mõte, kuid see on hoopis teine asi.»

Majas oli juba hulk aega valitsenud pärastlõunane vaikus, kui Anni kasvuhuone juurest ära tuli ja hiilimisi tuppa puges. Aliade ja Linda magasid, Johanna aga istus aseme ees toolil, seljaga ukse ning näoga oma väikese kapplaua poole. Ta istus kuidagi kummaliselt — ettepoole

valvsalt kaldu ja liikumatult nagu kass hiireuru ees. Alles oma voodi juurde jõudes nägi Anni, miks Johanna nii oli: ta vaatas vaasis roheliste lehtede vahel eretavat hõguva söe värvi suvedaaliaõit.

Anni kitsad huuled löid värisema.

«Ikkagi murdsid!» hüüdis ta magajaid unustades nõrduvalt.

Johanna noogutas sügavalt, silmi õielt pööramata.

«See on ju...» Anni hää l värahtas. «Tead isegi, kuidas seda tegu nimetatakse.»

Johanna tõstis keelavalt käe.

«Tean, mida sina tahad öelda. Parem jäta! Ka sõnad määrivad. Rohkem veel ütlejat kui seda, kellele öeldakse. Aga valesti mõtled. Artur lubas. Küsisin ja...»

«Lubas! Mis lubaja tema on! Kui kõik hakkaksid... Sa mõtle ikka! Kui kõik läheksid Arturi juurde... Või Aru Kusta juurde, et Kusta, anna mulle kasvuhoonest üks tomat, mis sellest elust siis välja tuleks? Meid on üle saja.»

«See üksainus õieke,» kostis toasügavusest teki serva alt Aliadelt. «Mitme aasta kohta üksainuke, mis sellepärast nüüd nii palju sõnu raiasata.»

Anni aga jätkas:

«See peenar pole mitte Arturi isiklik omand, ükski lilleõis pole seal Arturi isiklik, kuigi Artur on need istutanud ja nende eest hoolitseb...»

«Anni!» hõikas Linda naerdes ja vuristas: «Kui sind kuulata, siis mitte ei saa aru, kas sa pead teisi lollideks või sulle lihtsalt meeldib moraali lugeda. Sa sobid väga hästi lektoriks. Uuri järele, mis tunni eest makstakse, saad lisaraha.»

Anni muigas. Kohe aga kiskus ta laup kurdudesse.

«Ega ma raha pärast tööta,» lausus ta külmalt, kiskus kleidi seljast, pani päevateki asemelt korralikult kokku ja puges teki alla.

Johanna istus edasi, sinihallide silmade unistav pilk daaliaõiel, ebamäärane naeratus suul, mille nurki haarasid nagu kombitsatega nina juurest jooksvad sügavad karmid kurrud.

«Anni!» ütles ta silmi lillelt pööramata. «Sa rääkisid ennist tomatitest, et kui kõik läheksid Aru Kusta juurde...»

Poole sõna pealt katkestas teda Anni:

«Jah, mis siis saaks! Meid siin üle saja.»

«Oota nüüd!» palus Johanna. «Mina mõtlesin praegu, et kui tõesti läheksin ja naksaksin mõne taime küljest iseoma käega enesele ühe tomati.»

Anni hüüatas kohkunult ja tõusis istuma.

«Jah, enesele, iseoma käega,» kordas Johanna.

Anni luitunud rohekaspruunid silmad vilksasid kord Aliade, kord Linda poole, kellest mõlemast paistsid talle padja ja tekilina vahelt kätte üksnes õhukesed juuksed. Siis uuris ta murelikult Johannat, enne kui küsis:

«Mis sinuga ometi lahti on? Täna ajad sa oma jabura jutuga päris hirmu peale. Ega su pea äkki valuta? Sa olid palja peaga päikese käes.»

«Paikene, mu mõistus on täiesti korras,» vastas Johanna muigamisi. «Ütlesin sellepärast «ise» ja «enesele», et niiviisi saaksin tomatist kätte kõik, mis sellest...»

«Mis jutt see on?» ei mällanud Anni teist lõpuni kuulata. «Kas sa muidu ei saa siis kõike kätte? Kes sinu osast muist ära võtab?»

«Häbene, Anni, kuhu sina keerad! Kuula ikka enne ära, mida teine üldse öelda tahab.»

«Ma ju kuulan, kogu aeg kuulan.»

«Tahtsin öelda, et niiviisi saaksin tomatist kätte kõik, mis sellest saada on. Kõigepealt lõhna. Tomat, mille sa just-just praegu taime küljest võtad, lõhnab hoopis teisiti kui poest ostetud, jumal teab millal korjatud tomat. Ma tean, olen elus ühe tomatitaime suureks kasvanud. Aknalaual. Lillepotis. Tomatid tulid külge ka. Oh, kuidas see kõik lõhnas!»

«Milles siis on asi?» ei mõistnud Anni. «Siis oled juba oma käega tomateid korjanud.»

«Ei saanud ma ühtki enesele, ega tahtnudki.»

«Aah!» naeris Anni. «Ei raatsinud, jah? Müüsid maha. Jah? Mul oli üks naaber — oma aiast ei raatsinud suhu panna midagi, mida rahaks sai teha, aga kui ta teise aeda tuli... Teada puha.»

«Inimesi on igasuguseid,» ütles Johanna. «Minu taimetele tuli ainult kolm tomatit külge, teised õied olid viljatud. Aga lapsi oli ka kolm.»

«Lapsi?!» hüüdsid naised ning Aliade lisas etteheitvalt:

«Sa pole neist kunagi rääkinud.»

«Pole olnud juhust. Nojah, ja lapsed jagasid juba pisikesed rohelised nublukesed omavahel ära, et missugune kellelegi. Sidusin igauhe juurde ise värvi niidi, et segamini ei läheks. Küll ma kartsin, et kui üks neist kolmest äkki ära kuivab ja küljest kukub. Ei kukkunud. Suureks kasvasid. Punaseks läksid. Iga laps võttis ise oma tomati ära. Andsid mulle nuusutada. Küll lõhnasid hästi, no küll lõhnasid!»

«Lõhnavad küll,» kiitis Aliade. «Eriti aasta esimesed, mis Aru Kusta kasvuhoonest toob.»

Johanna jätkas: «Järgmisel aastal panin ma toa- ja köögiaknale juba viis taime, pere iga liikme jaoks ühe, aga võõras kõutsivolask, kelle lapsed hoovist tõid, muudkui pugesi akna ja taimede vahel, kaks taime murdis jalapealt katki, kolm ajas koos pottidega põrandale puruks. Rohkem ma kasvatada ei proovinud. Ja oligi kõik.»

Nüüd pööras ta end kogu kehaga toa poole.

«Naised, mis te arvate, kui ma paneksin siia meie aknale järgmisel kevadel ühe tomatitaimet kasvama? Või veel parem neli, igale ühe?»

«Ei tohi! Teeb toa pimedaks,» polnud Linda nõus. «Meil Aliadega siin ukse juures päevavalgust isegi napilt.»

«Vahetame kohad ära,» pakkus Johanna.

«Las olla pealegi,» kostis Aliade vaikselt. «Oleks veel, et meil ei kasvatata, et meile ei...»

Aliade jutt jäi pooleli. Sõnade asemel kostis rahulik pahisev hingamine.

«Magab,» sosistas Linda.

«Pole ime!» kostis Anni. «Temal täna tervelt kaks lauakatmist seljaga ja kolmas seisab ees. Rohkem kui saja inimese jaoks. Meie nende saja sees. Tal on õigus, milleks toas paari taimega mängida kui aias tööd küllaga. Jagub kõikidele, kes tahavad. Jah, tööd jagub, kui vaid kõikidel tahtmist jaguks.»

Õhtupäike paistis aknast viiliti sisse, paistis suvedaaliaõiele ja Johannale, kes ajas tumesinisele valgete lehekestega kleidile peale äsja tärgetatud kraed. Krae läks viltu, ta kiskus niidi välja ja alustas tööd uuesti.

Ta oli toas üksinda.

Kraega lõpuks rahule jäänud, pani ta kleidi kappi, tõmbas musta kulu nud käekoti voodri vahelt välja hoiukassaraamatu, luges sellesse kirjutatud lõpusummat, lükkas raamatu voodri vahele tagasi ja, silmad vidukil, huuled hääletult liikumas, vajus mõttesse.

Ukse avamisel tekkinud järsu pröksatuse peale lükkas ta käekoti padja alla. Sisse tuli Anni, otsis oma sahtlist küüneviili ja pahaste hääletsuste saatel hakkas sõrmeküünt viilima.

Johanna jäi teise tegevust uudistama, nagu näeks ta seda elus esmakordselt.

«Teed manikööri,» lausus ta pehmelt, hääles järelemõtlik üllatus.

«Mis pagana manikööri!» kirus Anni. «Rohisin kasvumaja ukseesist, kindaga oli palav, võtsin käest ära, urgitsesin üht võilillejuurikat, sikutasin ja — küüs pooleks, lihani välja. Kuhugi vastu ei või puutada. Kinni hakkab ja valus ka. Kurat võtaks!»

«Mis me Anni siin jälle siunab?» küsis tuppa tulnud Linda ja Anni seletas asja ka talle ära.

Johanna jälgis Annit. Ta vaatas oma sooniliste käte liigesepõletikust moondu nud sõrmi ja päris:

«Ütle, Anni, kas sa oled elus kunagi lasknud enesele manikööri teha?»

«Mina! Tsähh! Leidsid kah!»

«Aga sina, Linda?»

Taskuräti serva heegeldama asunud naine raputas pead.

«Aga pediküüri?» tahtis Johanna veel teada.

«Taga hullemaks!» Anni turtsatas. «Pole isegi mõttesse tulnud.»

«Minul ka mitte,» tunnistas Linda.

Johanna võttis suka jalast ja uuris varbaid.

«Pediküür kuluks küll ära.»

Anni peopesad patsatasid vastamisi ja ta suugi kukkus lahti.

«Sinu jutt läheb kogu aeg aina imelikumaks. Viimaks tahad varvas-tele punast lakki kah?»

Ta puhkes südamest naerma. Ka Linda naeris. Kui naer vaibus, sõnas Johanna tõsiselt:

«Paikesed! Asi pole alpimises, hoopiski mitte selles.»

«Milles siis?» tundis Linda huvi.

«Oo, see on . . .» alustas Johanna, kuid Anni sekkus nobedalt vahele.

«Ma tean!» hüüdis ta. «Kellel on niisugune paras polster varutud nagu Johannal, eks see katsugu varbaküünte juurde pääseda. Pole lihtsalt võimalik. Võta mind kuulda, Johanna, hakka peenraid rohima ja varsti oled sale nagu mannekeen.»

«Aitäh soovitamast! Esimest korda elus olen natuke kopsakam, las ma . . .»

«Liigsed kilod pole terviseks!» lõiksid Anni õpetussõnad Johanna jutu katki.

Johanna muutus kahvatuks. Ta pööras Annile selja ja käsi rinnale surudes, silmad kinni, hingas paakil suuga sügavalt. Anni viilis küüsi edasi, jätkates samal ajal juttu priskuse kahjulikkusest. Kui ta järjekordselt sõrmeotsa suhu pani, kasutas Linda tekkinud pausi, et Johannale meelde tuletada:

«Sa ei vastanud mulle, ütlesid, et asi pole alpimises.»

Johanna pöördus näoga tagasi toa poole, saatis kiire ebaleva pilgu Annile ja alustas siis kobamisi:

«Ah jaa . . . See on . . .»

Vaevalt jõudsid need paar sõna üle ta huulte, kui Anni häält valjendas kiirustas seletama:

«Mis siin rääkida, asi on selge: misjaoks teha ise, kui töö võib ära teha mõni teine.»

Linda tõstis pilgu heegelduselt ja tunnistas üle prillide Johannat, kes nüüd lootusetult käega löi ja väsinult lausus:

«Anni teab meil kõike kõikidest paremini. Ka seda, mida me enesest ise ei tea.»

«Solvusid muidugi,» katkestas teda Anni hukkamõistev hääl. «Tõde on valus kuulata, kuid ega nii hell ka ei maksa olla. Ega ma paha pärast. Aga kui juba jutuks läks . . . Sina, Johanna, oled meie toas praegu üks nooremaid, seitsekümmend kaheksa, Linda, pesamuna, on seitsekümmend kaks, Aliade üheksakümmend, mina üheksakümmend kaks.»

«Uskumatu!» vangutas Johanna pead. «Teame seda kõik, aga ikkagi uskumatu.» Ta jäi vait, kuid näinud, et Anni talle edasirääkimist ootavalt otsa vaatab, jätkas: «Mõlemad üheksakümmesed, aga kui tragid veel! Mõttele, mis tööd te mõlemad veel teete!»

«Voh!» Anni nurgelist nägu valgustas rõõm. «Jõudsid ise sinna. Ütle, Johanna, kas sinu südametunnistus sind ei vaeva, kui sa näed, kuidas meie kolmekesi töötame, aga sina ainult puhkad, istud, ajad juttu, loed ja . . . ja . . .»

«Jalutan ka,» aitas Johanna teist abivalmilt. «Vaatan televiisorit, imetlen lilli, loen palju . . . ah seda sa juba ütlesid. Mida veel? Kui siin korraldatakse ekskursioone, siis olen mina esimene, kes end kirja paneb ja kes alati ilmtingimata ka kaasa läheb.»

«Sa ei vastanud mulle, kas su südametunnistus sind ei vaeva, kui näed, kuidas sinust tosin aastat vanem Aliade töötab meie kõikide heaks ja näiteks minagi, kes ma olen sinust tervelt viisteist aastat vanem, ja Linda, kes käib abiks pesu parandamas ja õmblemas.»

Johanna raputas pead.

«Ei vaeva. Olen alati püüdnud elada nii, et ei saaks enesele etteheiteid teha. Ei, mu südametunnistus ei vaeva mind mitte üks raas.»

«Soh!»

Anni jäi sõnatuks. Ta vaatas abiotsivalt teiste poole. Aliade aga heitis pikali, Linda võttis uuesti kätte heegeldustöö. Lõpuks tuli Anni suust vastumeelselt:

«Ära nüüd jälle solvu, Johanna, aga siis sa oled ju egoist. Mõtled ainult enesele, et sinul hea oleks. Mitte et meie ühist kodu veel paremaks muuta, et ise ka omalt poolt kaasa aidata...»

Johanna vehkis mõlema käega peatamaks Annit:

«Olen sama palju egoist kui näiteks sina, Anni.»

«Õhku ahmides löi Anni enesele rusikaga vastu rinda.»

«Mina? Egoist? Taevas appi! Mina, kes ma üheksakümne kahe aasta-sena veel töötan, kuigi ka mul on pens juba igiammu välja teenitud, kuigi ka mina võiksin jalad seinal hoida. Ei noh, pole lihtsalt sõnu.»

«Egoist,» kordas Johanna rahulikult. «Enesearmastaja. Puhtalt enese-armastusest käid sa praegu töö. Puhtalt enesearmastusest mässad üksinda seal kasvuhoones ega lase teisi ligigi, kuigi kevadel tahtjaid oli.»

«Naised!» halas Anni katkeval häälel. «Naised, kas te kuulete, mida me Johanna siin patrab?»

Aliade ja Linda vaikisid.

«See on nii,» kinnitas Johanna. «Enesearmastus sunnib sind tööle, kuigi ma näen hommikuti küll, kui raske vaevaga sa end voodist välja sunnid, sirgu ajad ja liikuma saad. Enesearmastus paneb sind kartma, et äkki öeldakse su kohta: «Laisk. Meie Anni Koorra on laisaks jäänud.» Sa oled olnud tubli tööinimene, oled harjunud alati ainult kiitust kuulma, sul on sahtlis aukirjad tubli töö eest.»

Anni vangutas pead. Silmad veekalkvel, kaebles ta hääle värisedes:

«Mida ma kõik enne surma veel kuulma pean. Naised, miks teie midagi ei ütle? Linda! Aliade!»

«Las ma kuulan pealt. Huvitav on,» ütles Aliade.

«Mina ka,» sõnas Linda.

«Huvitav...» põlastas Anni.

Johanna jätkas:

«Olgu. Hästi. Kui sa ei karda, et sind laisaks nimetatakse, siis...»

Anni torkas vahele:

«Üle üheksakümnease kohta oleks kurjast laisk öelda.»

«Ka seitsmekümneaastase kohta oleks see kurjast,» nõustus Johanna. «Jätame laiskusejutu kõrvale. Ükski meie kodu elanikest ei tööta siin sellepärast, et mõni kolupea ei saaks teda laisaks nimetada.»

«Mina igatahes töötan raha pärast. Taskurahast jääb mulle šokolaadi ostmiseks väheks,» tunnistas Linda, mispeale Aliade ütles:

«Aga mulle meeldib rohkem midagi teha kui niisama nurgas istuda ja surma oodata.»

«Täitsa naelapea pihta!» kiitis Johanna. «Ükski meist pole sunnitud tööd tegema, ja ammugi mitte sellepärast, et muidu äkki ei anta süüa, sooja tuba ja puhast riiet selga. Seda kõike saame niikuinii. Töö pakub teile rohkem rahuldust kui niisama puhkamine. On ju, Anni?»

«Loomulikult!» hüüdis Anni. «Ja see mind imestama paneb, et sinule, igati tõsise olemisega inimesele, meeldib aega tühjalt surnuks lüüa, ilma et sa midagi kasulikku ära teeksid.»

«Minu elu sakid on niisugused.»

«Missugused?»

«Kas sina, Anni, käisid kinos siis, kui veel päris tööinimene olid, mõtlen enne siiatulemist?»

«Loomulikult. Me ei jätnud Arkadiga alevi kinos ühtki filmi vahele.»

«Kas teatris käisid?»

«Muidugi! Kõik teatritükid, millega meile külla tuldi, vaatasime ära. Tegime ka ise teatrit. Oma seltsimajas, oma rahvamajas.»

«Kas sa laulda ka armastasid? Kooris näiteks?»

Anni naeris.

«Mis ankeet see nüüd on? Aga loomulikult. Tegime Arkadiga kõik kaasa. Ka rahvatantsus. Nii kui tööaeg läbi sai, kohe rahvamajja. Iga kord polnud aega kodunt läbigi minna. Laupäeva õhtul käisime mõnikord kaugelgi, teistes rahvamajades. Aga miks sa seda pärid?»

«Sellepärast, et mina ei käinud ei kinos ega teatris, laulsin ainult kodus lastele, kui need väikesed olid. Ei käinud ma ka kooli ja klassi kokkutulekutel, ei ühelgi sünnipäeval väljaspool kodu.»

«Kes sind siis keelas?»

«Seesama südametunnistus, mida sa täna nagu võitluslippu pea kohal lehvitad.»

Anni kehtas oma laiu nurgelisi õlgu ja viskas küüneviili kõlksudes sahtlisse.

«Ei saa sust aru. Kas elased kloostri või... Haa, ma tean, milles asi. Olid usuõde. Usk ei lubanud lõbutseada. Olgu, pean nüüd minema. Mind ootab töö. Kasvuhoone aken janditab, õhtuks peab korda saama. Aga sina, Johanna, sea end homseks hakkama, tuleb minna kartulipõllule. Umbrohi on kõrgeks kasvanud. Ega seda palju ole, aga tuleb välja kiskuda.»

«Ei, Anni, mina ei saa tulla...»

«Küll saad. Ma ütlesin, et meil toas on ka üks kõbus prii naisterahvas. Nii et tead.»

Viimased sõnad ütles ta juba ukse vahelt, enne kui selle kinni tõmbas.

Järgmisel hommikul pärast vannitoas käimist võttis Johanna kapist tärgeldatud kraega kleidi, uuemad kingad ning asus riietuma.

«Tsähh!» imestas Anni. «Kas nii kavatsed kartulisse minna? Sa teed oma esimese tööpäeva siin õige pidulikuks.»

«Mina sõidan linna,» ütles Johanna ja lisas kiiresti: «Mul direktoriga juba üleile kokku lepitud.»

«Kas sind saadetakse mõne eriarsti juurde?»

«Ei, ma...»

«Noh, siis lükkad sõidu edasi. Täna ilus ilm, nagu loodud kartulisse minekuks.»

«Ma...»

«Pole midagi. Ükskord pead sa siin mõne kõikidele kasuliku töö ikka ka ära tegema...»

Nüüd vaatas Johanna Annile huviga otsa. «Järelikult...» alustas ta.

«Järelikult pane vanem kleit selga ja pärast sööki, kui kaste kuivanud, läheb lahti.»

Johanna oli näost nii valgeks muutunud, et tedretähnid, mis muidu ta nahavärviga peaaegu ühte sulasid, eraldusid sellest nüüd silmatorkavalt. Ta surus käed kõrvadele, pigistas silmad kinni ning mingit viisikatket ümisesed pööras Annile selja.

«Noh?» häälitsetes Anni. «Mis sul nüüd hakkas?»

Johanna seisis edasi, käed kõrvadel, ja kõigutas lauluümina taktis ülakeha.

«Ära siis nii pirts ka ole,» noomis Anni. «Sa pole mõni papp kantslis, kellele ei või vahele rääkida ega öelda, mida mõtled. Poliitikameestel kah on praegu dialoog moes — raadiot ju kuulad ja lehest loed.»

Johanna muigas. «Tahtsin ainult seda öelda, et sina, Anni, oled vist elus saanud enesele kõik, mida oled soovinud, ja teinud ka kõik, mida oled tahtnud.»

«Ei, kuidas kõik... Ära ole lapsik! Elu pole ometi muinasjutt. Noh, kui just järele mõelda... Jah, peaaegu kõik, mis olenes minust enesest ja mida väga tahtsin. Muidugi kui jätta mängust välja vanadekodusse tulemise põhjused ja siiatulemine üldse.»

«Seda ma arvasin, et kõik.»

Johanna oli nõõbid kinni saanud ja kammis nüüd juukseid. Aliade korjas ta seljalt juuksekarvad ära, küsides tasakesi:

«Sa oled täna kuidagi isemoodi. Mis sul ees seisab?»

«Arveteõiendamise.»

Aliade kohkus.

«Armas aeg! Kellega? Mispärast?»

«Ette ei tohi midagi rääkida, võib ära sõnuda.»

Nüüd piirasid naised Johanna sisse ja igaüks proovis teda keelitada linna mitte sõitma: Linda kutsus enesega koos kartulisse, Aliade aeda kõõgi jaoks marju korjama. Anni küsis:

«Kas sa marju oled oma käega põõsailt korjanud ja otse põõsailt suhu pistnud?»

«Ei ole,» vastas Johanna. «Paikesed, ärge nähke vaeva. Täna lähen linna. Oleme juba nii vanad, et ei tohi enam ühtki oma ettevõtmist edasi lükata.»

Lõpp-peatuses läks Johanna bussist maha, kuid kohe südalinna poole ei pöördunud. Ta seisis, vaatas peatusesse sõitnud trammi, jälgis, kuidas see Kopli poole liikuma hakates kiirust võttis, ja saatis seda pilguga seni, kuni tramm keeras kõrge plangu ja majade vahele. Ainitine pilk trammi kadumiskohas, seisis ta aega ja ümbrust unustanult seni, kuni keegi möödujaist teda kogemata müksas ja vabandas.

«Ei,» ütles ta nüüd enesele. «Võõrad elavad sees, praegu on seal nende elu. Minu oma on minuga.»

Ta laskus jalakäijate tunnelisse.

Esimese peatuse tegi Johanna kullassepakaupluse ees. Avamiseni oli veel aega. Ta heitis pilgu vaateaknaisse, ühte ja teise. Välja olid pandud ainult suured fotod ehteid täisriputatud ilusatest naistest. Johanna üritas käe varjus kauplusesse piiluda, ent fotod takistasid. Ta pööras ümber nurga ja läks tänavat mööda alla, sisse uksest, millest vasakule poole aknale oli maalitud «MANIKÜÜR», paremale — «PEDIKÜÜR». Johanna pöördus vasakule. Ta istus järjekorda ja jälgis tähelepanelikult nobedate liigutustega näitsikut ning naist, kellele manikööri tehti. Kui tuli tema kord, pani ta ühe käe sõrmeotsad seebivette ja teised sirutas manikööri- jale nii kindla liigutusega, nagu oleks ta siin iga nädal käinud. Isesuguse uudishimuga vaatles Johanna näitsiku askeldamist oma küün- te kallal. Vahepeal lendas ta pilk kuhugi kaugemale ja siis ilmus ta näole vaikne mõtlik imestus.

Sama ilmetemäng kordus ta näos ka pediköörija toolil istudes, kui ta oli mõningase enesevõitluse järel tasakesi teada andnud, et kardab jalatalla alt kōdi, ja kui pediköörija, vanem naine, oli teda rahustanud ning tööle hakanud.

Kosmeetikute juures piilus ta järgemööda sisse kolmest uksest. Esimeses oli käterätikust keeratud turbaniga naine pugunud nägupidi min- gisse aparaati, teises määriti allalastud seljatoega toolis lamajale para- jasti näole paksu valget putru. Kolmanda ukse avamisel tõmbus Johanna kohe tagasi, sest ilusa näoga naine torkas samal hetkel pea uksest välja, vaatas tühje toole ja küsis Johannalt:

«Kas minu juurde? Mida soovite?»

«Kõiki... eee... mida te siin... näoga teete,» kogeles Johanna. Hulga aja pärast tuikus ta pisut uimasena üle koridori juuksuri juurde.

Kui Johanna siis viimaks jälle päikesepaistelisel tänaval pehme tuule käes seisis, silmitses ta uskumatult kellä ja pomises:

«Kust oleksin mina selle üüratu aja võtnud? No kuskohast, ei tea. Ja raha... Pärast arvutan. Vist viiendik kuupalgast? Või kuuendik? Ja mis ma siis Endlilt kõik oleksin kuulnud? Ja veel iseeneselt?»

Väsimusest taarudes hakkas ta astuma. Tänavaristil heitis ta igatseva pilgu sinnapoole, kus majade taga asus bussipeatus, ja seadis sammud kullassepakauplusesse. Ostjaid oli letiäärne täis. Johanna kiikas üle õlgade klaasiga kaetud vitriinletti, kuni leidis, mida otsis, ja kiilus end teiste vahele.

«Tahaksin osta kuldsõrmust,» ütles ta müüjale. «Punase kiviga. Ja kõrvarõngaid, ka kullast.»

Mõne aja pärast tuli õhetav Johanna kauplusest välja. Enne hoiukas- sasse minekut otsis ta naabertänavast üles aknad, kus ühel seisid televii- sorid, teisel raadiod. Siin kaupluses kulus tal aega rohkem kui eelmises. Lõpuks kõige odavama kassetmagnetofoni välja valinud, selle käsitsemise selgeks saanud, küsis ta müüjalt veel kord üle:

«Nii et saan ikka kohe lindile rääkida?»

«Saate, kui, näete, nendele klahvidele vajutate ja suu, näete, nii kaugel hoiate.»

«Jah, seda te juba seletasite. Aga olge hea, märkige ka veel paberile igaks juhuks üles, millal missugusele klahvile vajutada. Mul täna

pole aega passi kribukirja uurima hakata. Seni ma toon hoiukassast raha.»

Seda ta tegi.

Varsti seisis Johanna ehetekaupluse müüja näidatud peegli ees. Ei tea, mida ta sealt rohkem vaatas, kas oma uudishimulikke, erutusest tumenenud silmi, või kõrvaletade külge kruvitud pisikesi säravaid munasid ja punase kivi sõrmust käes, mis kontrollis kord üht, kord teist kõrvarõngast? Või vaatas ta hoopis kortse oma näos, mis aknast sissepaistva päikese süvendatud valguse-varju-mängus eriti teravad olid?

Teises kaupluses ootas teda pakitud magnetofonikarp ja paber, kuhu nooruke naismüüja oli märkinud rohkem, kui Johanna palunud.

Koduteel bussis, plastikaadist kandekotid süles, istus Johanna sügavasse mõtteisse vajunult. Aeg-ajalt libises ta küsiv pilk jaheda imestusega sõrmeküüntele ja päikeses helklevale sõrmusele, siis taas aknast välja, kuhugi kaugele.

Vanadekodusse jõudis Johanna tagasi pärastlõunal, veel enne puhketunni lõppu. Ta vaatas sisse söögisaali uksest — lauad olid tühjad ja puhad. Ka tema laud. Köögi uks oli kinni.

Kogu majas valitses rahu.

Ta pesi tualettruumis käed ja läks siis tasakesi tuppa. Kaaslased olid juba tõusnud. Nad jäid talle sõnatult otsa vaatama, Aliade silmi pilgutades, Anni paakil, suuga ja Linda naerdes. Esimesena leidis sõnu Linda, kes hüüdis:

«Oo! Kui kena sa oled! Kui ilus soeng!»

«Ja kõrvarõngad! ...» imestas Aliade. «Varem pole neid sul näha olnud. Kas sa ostsid nad täna?»

«Täna.»

«Mis sa ütled!» lõi Anni käsi kokku. «Oled see ikka sina, Johanna? Oled see tõesti sina, seesama Johanna, kes siit hommikul ära läks?»

«Arvan, et täpselt seesama enam kindlasti mitte,» vastas Johanna tõsiselt.

«Seda on näha jah.»

«Näha on vahest vähem,» sõnas Johanna, tõstes valge räti oma kapp-laual olevailt toidunõudelt, ja nüüd hüüatas tema: «Küll sa oled hea inimene, Aliade! Mu kõht on hullupööra tühi. Jõudsin ainult ühe jäätise süüa.»

Ta krabistas plastikaatkoti ja paberitega, ja siis oli ta käes jäätisekarp. Ta jagas selle sisu nende ühislaual kolme klaasi.

«Polegi nii väga sulanud,» oli ta rahul. «Tõin teile linnakosti. Palun!»

«Küüned!» kiljatas Linda. «Sul on ju küüned lakitud! Kas ma näen ikka õigesti?»

«Näed, näed, paikene. Pärast näitan varbaid ka. Öhtul. Enne ei viitsi jalgu paljaks võtta. Olen kangesti väsinud.»

«Soeng, maniküür, pediküür ...» loendas Anni.

«Kosmeetiku juures käisin ka,» lisas Johanna.

«Ka seal!» hüüatas Linda. «Seda pole mitte nähagi.»

«Ei või olla!» mängis Johanna kokkunut. «Kas tõesti on kõik see suur töö, mis mu näo kallal tehti, maha visatud! Aurutati, kraabiti, muditi, määrati pudruga kokku, pesti, kreemitati, masseeriti, klopiti, silitati ja — kõik ei tule korruga meeldegi. Ah jaa! Isegi värvi pandi, öeldi — jumestame. Ja siis topsutati mitme puudriga ka veel. Mitmega. Kas tõesti pole kogu sellest suurest sanitaarremondist mitte jälgegi järel?»

«Või sanitaarremondist ...» naeris Anni. «Sa oled nagu kapitaalremondist tulnud.»

«Igatahes väga kena!» kiitis Aliade ja tõmbas pihkudega üle oma krunni keeratud õhukeste siledete juuste. «Hoolitsetud. Me kõik peaksime nii välja nägema.»

Linda, kes oli vahepeal prillid ette pannud, lisas:

«Ei noh, kui prillidega vaadata, hoopis teine asi küll — nagu vihm oleks üle põuase maa käinud.»

«Aitäh! Aitäh! Nüüd sööme! Eks!»

Ta istus laua taha sööma.

«Aga mis arveteõiendamisest sa enne rääkisid?» päris Aliade. «Mu süda valutab terve päev läbi.»

«Pärast seletan. Enne sööme. Lubasin, et räägin. Keda muidugi huvitab...» Kärme pilk lendas Annile.

Söömise lõpetanud, pesi Johanna toidunõud puhtaks, haaras mööda minnes plastikaatkoti magnetofoniga, ning teistele sõna lausumata lahkus toast. Ta läks teisele korrusele ja vaatas üle läve puhkeruumi. Paar meest istusid seal teleri ees. Ka triikimistuba polnud tühi, samuti mitte vannituba. Raamatukogu uks oli lukus. Johanna läks alumisele korrusele tagasi. Ka siinses vannitoas parajasti solistati. Hetk nõutut peakäänamist siia- ja sinnapoole, ja siis väljus Johanna majast. Majaesised pingid teda ei huvitanud. Aia ühes istumisnurgas mängisid mehed kaarte, teises plöksutasid doominot. Johanna tuli õue tagasi ja kiirustas siit sauna juurde. Selle taha veeretatud jämedad puupakud olid tühjad. Johanna sättis end õhtupäikeses istuma ja toetas selja vastu seinapalke. Ta võttis magnetofoni välja, pani põlvedele valgest vahtplastist karbi peale, ja asus uurima müüja joonistatud skeemi ning õpetussõnu. Varsti kõhis ta hääle puhtaks ning alustas:

«Siin ma nüüd olen oma magnetofoniga. Juba ammu olen mõtelnud, et tore oleks kord mikrofoni sisse paar sõna ütelda ja pärast kuulata, missugune hääl mul on. Oot-oot, enne pean ikka kontrollima.»

Ta peatas lindi, keerab tagasi ja kuulas üle.

«Töötab. Tubli tüdruk see müüja. Aga hääl... Hoopis imelik. Justkui kulunud. Ja väriseb. Eks sellepärast, et harjumata asi.»

Ta pani lindi uuesti käima.

«See jutt, mis nüüd tuleb, tuleb teile, Aliade, Anni ja Linda. Lubasin teile rääkida oma elu sakkidest ja arveteõiendamisest ja seda ma nüüd teen. Kes teist kuulata ei taha, ärge kuulaku, aga oma lubaduse ma täidan. Sina, Anni, võid mind kuulates vahele öelda nii palju kui soovid, võid püüda mind katkestada, mu jutu hoopis teiseks käänata, kuid praegu see kõik mind ei sega, mina muudkui jutustan oma lugu edasi. Niiviisi. Kõigepealt minu elu sakid. Kõlab naljakalt küll, kuid teisiti ei oska ma neid kuidagi nimetada. Olen siin teiega ühes toas elanud juba paar aastat. Alguses, kui tulid, olid mu käed... mäletate küll, missugused. Aga ravimine meie ambulantsis on aidanud, veel rohkem päike, ja juba hulk aega pole mu kätel enam väga vigagi. Ja kohe hakkas mu kallal tööle Anni tilk-tilk-tilk-masin. Ära pane pahaks, Anni, kuid nii see ju on. Aga mina ei võta vedu. Ei võta sellepärast, et minu elu sakid on teistsugused kui sinul, Anni, kui teil, Aliade ja Linda. Kuulen, kuidas Anni küsib, et ei tea missugused siis. Hakkan vastamisega kohe algusest peale. Minu süü pärast sai üks naine surma. Ta lapsed jäid emata. Ta mees — eluksajaks pikali. Halvatud. Kõigest üksainus väike hooletus, üksainus tegemata jäänud käeligitus ja — missugused tagajärjed. Unustasin triikraua juhtme stepslist välja tõmmata ja triikraua laua peale. Pea pilla-palla otsas, jooksin Ruudiga, oma tulevasega, kohtama. Laksime end abiellumiseks kirja panema. Panimegi. Ruudi sõitis kohe pärast seda jälle merele, mina läksin koju. Aga kodu enam polnud. Triikraud oli selle põlema pannud. Tuletõrje oli päästnud teise korruse pere lapsed — kahese, kolmese ja neljase. Mees oli tulnud parajasti töölt, läinud naist ülevalt toast suitsu ja tule seest otsima, midagi kukkunud talle peale. Selgroog... Tuletõrjujad tõid ta välja. Naise ka. Naine ei jäänud elama. Lapsed jäid. Mees ka. Sain pesuköögi kõrvale kööktoa. Naabermajade inimesed tõid panipaikadest ehk-läheb-veel-vaja-asju. Halvatu sai ühe aseme endale, kaks vanemat last, poisid, teise ja mina väikese tüdrukuga kolmanda. Saime taburetid, tooli. Isegi kardina toa akna ette. Köögiaknale lõikasin selle paberist. Saime priimuse. Ja mis kõige tähtsam — õmblusmasina. Liksat-loksat oli, aga töö tegi ära. Kui Ruudi nädala pärast merelt tuli... Kuid temast tuleb aru saada. Võtta oma hooleks võhivõõras, halvatu mees, hakata kasvatama kolme võhivõõrast last... Isa ja lapsi üksteisest ju lahutada ei võinud, et üks sinna ja teine tänna. Lapsi üksikult tuldi tahtma küll, need olid tervete, korralike vanemate lapsed... Kõiki koos võtsin neid ainult mina ja võtma pidin, teisiti ma ei võinud. Ruudist sain ma aru, tema minust mitte. Sõitis ära ja jäigi.

Teda hukka mõista ei tohi, ega temalgi kerge olnud. Meie viie elu aga . . . Kaheksateistkümnenda aastast plikast korruga pereema, suure perekonna pea. Kolm last hüüdsid mind emaks. Läksin lähedale vabrikusse kummist jalanõusid tegema. Endli pea ja käed liikusid, ta kamandas voodist seni lapsi, kui mina tööl olin. Hakkasin veel kodus õmblema. Tööd üle pea. Kahekümne nelja tunni asemel oleks ööpäevas vaja olnud nelikümmend kaheksa tundi. Küsisin sinult, Anni, et kas sa kinos ja teatris käisid. Ütle, kuhu mina kõige selle ja nende nelja kõrvalt pääsesin? Arge arvake, et ma praegu kavatsen nutulaulu laulda ja kaastunnet norida. Mitte sinnapoolegi. Pean ju teile oma elu sakid selgeks tegema, tuli välja, et pean, kui tahame oma toas üheskoos sama kenasti edasi elada, nagu me seni oleme elanud. Ütlen, nagu Aliade ütles, et mulle meeldis, jah, mulle meeldis rohkem olla nende juures kodus kui näiteks kinos istuda ja seal siis nende pärast südant valutada, et mis nad kodus praegu teha võivad. See oli mul korra ära proovitud. Istusin kinosaalis nagu sipelgapesas ja filmist ma pärast palju ei mäletanud. Alguses süda ikka kripeldas ka ja vesi kippus ühtvalu silma. See juhtus siis, kui teised naised rääkisid, kus nad käisid ja mida tegid. Noore inimese asi. Pärast harjusin. Lapsed said järgemööda täiskasvanuks. Nad olid head lapsed. Tublid. Käisid koolis, õppisid ametid selgeks. Poisid jäid sõtta. Tüdruk abiellus. Tal oli oma kodu, oma pere, aga tosina aasta eest suri vähki. Jäime Endliga kahekesi. Nüüd võib-olla arvate, et tegin siis kohe kõik kinos- ja teatriskäimised tasa. Ei teinud. Endel oli nüüd minu tööloleku ajal kodus ihuüksinda, kuidas teda siis ka õhtuks üksi jätta. Kui mul töölt tulles mõnikord kulus poesabas aega kauem, läks Endel paanikasse, et nüüd küll juhtus midagi. Kuigi elasime nagu öde-venda, oli ta armukade nagu vanasarvik, et kus sa, kellega sa, ju sa, vaata sa mul . . . Kuidas siis kodunt kuhugi oma lõbuks minna — eks teise hingepõrgu tee ka oma elu põrguks. Seda polnud vaja. Närviline oli ta ja häält armastas tõsta. Hea, et elasime suurest majast eemal, hoovi peal, pesuköögi otsas. Teised ei kuulnud, kui ta kukkus käräma nii et küllalt sai. Ja kus olid alles sõnad! Kust ta küll need võttis? Pärast tuli tahtmine kohe sauna minna ja end nendest puhtaks küürida. Aga temast tuli aru saada. Missugune hirmus olukord — halvatud, ainult lama, kuhugi toast ei pääse, ja kõik ühe plika hooletuse pärast. Eks niisugune asi tee ka kõige parema inimese närviliseks ja rahulolematuks, tigidaks ja ülekohtuseks. Ma püüdsin teha kõik, et ta rahul oleks, sest süüdi ta õnnetuses olin ikkagi mina. Mõnikord sai ta tigidaks ainult sellepärast, kui mõni lastest koju tulles ei läinud kõigepealt tuppa tema juurde, vaid jäi kööki mulle oma kooli-uudiseid rääkima. Või siis, kui ma püsilokid tegin. Või endale uued kingad ostsin, sest kingsepp ei osanud vanu enam kuidagi parandada. Või kui ma juhtusin end peeglist vaatama. Alles siis, kui lapsed kodunt lahkusid ja me kahekesi jäime, muutus Endel rahulikumaks, mõistlikumaks. Võib-olla ta kartis, et viin ta kodunt ära kuhugi maahaiglasse või invaliididekodusse, sest me polnud ju abielus ja seaduse ees polnud mul kohustust tema eest hoolitseda. Nii talle üks ta endine töökaaslane ka ütles, et Johanna sinu juures kinni olnud küll, tal oma elu kõik elamata, et mine invaliididekodusse. Aga toredaid tunde oli meil kahekesi ka. Endlil oli naljasoont. Ta löikas ajalehtedest välja nalju ja kleepis neid kaustikutesse ja ta oskas neid ette lugeda. Iga päev saime omajagu naerda ja naer teeb meele lähedamaks. Ka ristsõnu püsisime kahekesi koos. Lugeeda armastas ta palju ja raamatukogu oli ainus koht, kuhu ta mind kodunt lausa ajas. Mulle oli raamatukogu kino ja teatri ja näituste ja muuseumide ja kultuurimajade eest — üks imepärane koht. Kui ma kodus midagi näpuvahel tegin, viimastel aastatel enamasti kudusin, siis luges Endel mulle ette. Eriti meeldisid meile mõlemale reisikirjad. Tõin koju kõikide maailmajagude suured kaardid, Eesti kaardi ja poolkerade kaardid veel eraldi, ja need riputasin ma kõik tuppa. Lasin Endli jaoks teha pika kerge kaardikepi ja nii me siis reisisime seal toas mööda maailma ringi. Endel oli ekskursioonijuht. Jah, toredad ja mõnused tunnid olid need. Käisin kogu meie kooselamise aja tööl edasi, ligi paarkümmend aastat pensionärina ka veel, käisin nii kaua, kui käed vähegi lubasid. Endli surmaga lõppes mu elu see suur sakk, mis algas peale tulekahjust. Mu elu

graafikus, ka nii võiks öelda, ja ütleme pealegi, mu elu graafikus venis see üksainus suur sakk ühtejärke ligi kuuskümmend aastat. Pärast Endli surma algas mu elu teine sakk, mis kestab vist surmani välja. Aga teil, Aliade, Anni ja Linda, on elugraafik olnud teistsugune. Teil oli seal iga päev kaks sakk, üks käis töö, teine selle aja kohta, millal te tööst vabad olite ja võisite teha seda, mida tahtsite, ja minna sinna, kuhu tahtsite. Ega kõikidel peagi ühtemoodi olema. Ega ma teid ei kadesta ja teie ärge mind praegu siin hukka ka mõistke. Arvan, et suutsin teha selgeks, miks mul pole mingit südametunnistusepiina, kui ma nüüd püüan ära teha seda, mis mul seni tegemata on. Minu tahtmised ja tegemised pole teab mis suured ega tee teistele kahju. Sina, Anni, ütled praegu, et ega nad kasu ka ei too. Ma ise arvan, et mu kasud teistele on toodud. Pensionirahaga on ka nii, et teenisin seda välja rohkem, kui minu ülalpidamise peale siin kulub, ja et ma pensionipõlves käisin veel üle kaheksateistkümne aasta tööl, viimased aastad, kui käed enam vabrikus töötada ei lasknud, olin haiglas sanitariks, nii et... Ah, sellest ma kord juba rääkisin. Väsimus kipub kallale, sellepärast hakkas kordama. Aga lint kasseti sees muudkui jookseb, muudkui nõuab mult veel ja mul tulebki veel rääkida, tuleb vastata Aliadele, et mis arveteõiendamine see mul oli ja on. Asi on nii, et ühel päeval siin, siis kui käed juba paremad olid, hakkas mu süda korraga valutama. Ei, mitte sellepärast, mida sina arvad, Anni. Iloopis teise kandi pealt hakkas süda valutama. Äkitselt mõtlesin sellele noorele naisele, oma emale, kellele hulga aastate eest sündis tütar Johanna, mõtlesin, missugusena ema oma lapse elu ette kujutas ja mida ta talle kõik soovis. Ja kohe mõtlesin ka Johannale kui oma ema lapsele, kui inimesele, kes kord siia ilma sündis ja siit varsti jälle ära läheb. Küsisin eneselt, kas ma olen selle inimese suhtes talle antud elu jooksul olnud õiglane, kas olen talitanud õigesti. Vastasin kohe, et teisiti poleks ma saanud pärast tulekahju talitada, siis poleks ma ju olnud mina ise. Kohe aga küsisin veidi teisiti: aga kas ma pole sellele inimesele, oma ema lapsele, jäänud midagi ta elu jooksul võlgu, ta varsti juba otsa saava elu jooksul? Jah, näete, igasugused mõtted tulevad pähe ja mõnikord hakkavad päris kiusama. Ja ma küsisin eneselt veel, et kas ma siiski poleks pidanud võtma raamatukogus käimistele lisaks veel iga päev oma veerand tundi või kümme minutit ja seda ainult enese jaoks. Mulle tuli meelde, kuidas ükskord kiirustasin ülejala joostes poest koju. Olin seal seisnud millegi sabas ja kartsin, et Endel juba närveerib. Lasksin siis ülejala kodu poole ja korraga märkan: kodu lähedal on sirelipõõsad üleni õide läinud. Millal see juhtus, seda polnud ma tähele pannud, kuigi iga päev käisin neist mööda. Edasi kodu poole kihutades pidasin plaani, et ükskord, kas täna, homme või ülehomme, siis kui aega saan, jooksen siia tagasi neid õisi lähemalt vaatama ja neist õnne otsima. Lapsepõlves me otsisime võistu õnne, et kes leiab rohkem ja kõige suurema kroonlehtede arvuga õisi. See tahtmine sirelite juurde tagasi minna tuli meelde alles siis, kui ühel päeval äkitselt nägin, et õisi polegi enam. Veel praegugi lõikab kahjutunne hinge. Kuigi siin ma olen juba kahel kevadel käinud iga päev sirelite juures, ja õnne olen otsinud kõikidest õiekobaratest, milleni ma vähegi ulatun, olen otsinud ja omajagu ka leidnud. Jah, kogu elu on olnud üks igavene tamp peal ja alatine mure ja veel kartus Endli tigidushoogude ees. Igatahes hoidsid mure ja kiirus ja kartus mu silmadel ja kõrvadel otsekui klappid ees ja nende klappidega ma kodu ja töö ja kaupluste ja raamatukogu vahet lippasin. Aga ühel augustiõhtul... Keetsin piima ja see läks üle, kõrbelõhna kogu elamine täis. Lükasin toa aknal mõlemad pooled lahti ja kähku kööki tagasi. Toast hüüdis mind Endel. Soh, jälle saan võtta, et kopsud kõrbetossu täis ja nüüd puhub tuul veel pähe ka. Nii kartsin, kuid tema ütles mulle: «Vaata, missugune taevas!» Tema ase oli akna all. Kui aken lahti, nägi ta selili lamades otse taevasse. Kumardusin aknast välja ja vaatasin: tume sinine, tihedalt tähti täis — taevas nagu sügisõhtul taevas ikka. Nii ma Endlile muidugi ei öelnud. Kuid seekord jäin natuke kauemaks üles vaatama ja avastasin, et tähed tõesti vilguvad. Seni olin arvanud, et see on luuletajate väljamõeldis. Tähed vilkusid ja mis ime veel — kogu taeva laotus nagu elas, tundus hingavat. Püüdsin vaadata tähtede vahelt läbi,

neist mööda veel kaugemale, veel sügavamale taevasse ja — pea hakkas ringi käima. Ma ei julgenud selliseid minuteid enesele rohkem lubada, ei osanud neid leida. Nüüd tagantjärele süüdistan ennast, et kui oleksin osanud, siis oleks mul ehk olnud, millega mitte üksi enese, vaid ka laste ja Endli elu teha huvitavamaks. Aga mis see süüdistamine takkajärele enam aitab. Nii ma siis küsisin eneselt hoopis seda, mida juba ütlesin, et kas ma pole oma ema lapsele võlgu midagi niisugust, mida veel saaksin ära tasuda. Ja jõudsimegi arveteõiendamise juurde välja. Kui ma sellest enne linnaminekut juttu tegin, kokkus Aliade hirmsasti, teised ka, ja te püüdsite mind kas või väevõimuga tagasi hoida, et ma linna ei sõidaks ja seal teab mis hullu ära ei teeks. Huvitav oleks teada, mis mõtted teie peast siis läbi käisid. Aga mul oli tahtmine täita ainult mõned väikesed soovid, millest ma kunagi mõtelnud ja unistanud olin. Harilikult inimese väikesed soovid, mille täitmine mulle varem täiesti võimatu oli, nüüd aga jõukohane. Ütlesin ju, et töötasin veel pensionärina ja nii sain pensile lisaks palka ja sedamoodi mul viimastel aastatel hoiukassasse tasapisi kogus. Kivisilmaga kuldsõrmusest unistasin juba kooliplikana. Ruudi kinkis mulle kihlasõrmuse. Tervelt nädal aega kandsin seda ja pruudipõlvele andis sõrmus sära juurde küll. Ja eputasin sellega ka, mis sest rääkida, ikka kohendasin juukseid ja kohendasin kraed selle käega, kus sõrmus oli. Viimasel jutujamisel andsin sõrmuse Ruudile tagasi. Ja nüüd siis ostsin sõrmuse. Kõrvarõngad ka. Siin see sõrmus mul nüüd päikese käes särab, aga muud tähtsust sel pole, kui et üks noorepõlve-soov on täidetud. Maniküüri ja pediküüri lasin teha ja kosmeetiku juures käisin lihtsalt sellepärast, et ka need tembud oleksid elus kord ära tehtud. Ja-jaa, Anni, sa mõtled praegu suvedaaliaõiele ja tomatile, mida tahtsin kasvuhoonest iseoma käega võtta — ka see kuulub ikka tolle arveteõiendamise juurde. Te kuulate ja imestate, et kas siis nii väikesed ongi mu soovid elus olnud. Oli suuri ka. Näiteks see, et ühel päeval osatakse Endli selga ravida, ta saab terveks ja me läheme kogu perega metsa seeni korjama. Millegipärast just seeni. Ja et läheme ka Piritale, päevitame seal, käime lastega meres ja lapsed ehitavad liivast nii palju maju kui tahavad. Mina aga kuhjan Endli seljale ja jalgadele päikesest kuuma liiva ja seda pole mul vaja ei tea kust otsida, pole vaja koju tassida, praeahjus pannil kuivatada ja soojendada ja lapsi kogu aeg eemale ajada, vaid sealsamas mere ääres jätkub liiva kõikidele nii palju kui kulub. Ja siis saab Endel ühel päeval terveks ja ma ütlen talle, et nüüd oled sa terve, ja siis tuleb Ruudi oma väga pikalt merereisilt... Ärge naerge! Niisugused salasooivid aitavad mõnikord paljugi välja kannatada. Ja veel soovisin, et juhtuks ometi nii, et poisid tuleksid ühel päeval mõlemad uksest sisse, näod küll pikast sõjateest kõhnad, kuid rõõmu täis. Ja veel soovisin imerohtu, kui tüdruk vähjahaiguse käes piina tundis, soovisin, et... Ah, sellest ma ei taha isegi praegu rääkida. Nüüd on mul ainult niisugused soovid, mida saan ise täita. Oma pika elu jooksul, koguni väga suure osa oma pikast elust olen olnud ruumis sees, kodus ja tööl ikka seinte vahel, pea kohal lagi, ühes kohas kõrgem, teises madalam, jalge all põrand. Nüüd tahan ma olla õues, lageda taeva all, istuda, käia, vaadata ringi ja kõike seda ilma nende kõrva- ja silmaklappideta, millest teile rääkisin. Tahan vaadata rahulikult, kiirustamata jalge alla, kõrvale, üles... Tahan seista ja käia mitte asfaldil ja kivisillutisel, vaid mullal, liival ja rohul. Tahan tunda päikest oma nahal. Ka tuult tahan tunda ja vihma ja talvel lumehelveste sulamist näol. Tahan olla väljas ka äikese ajal — missugune isesugune tihe vaikus laskub enne äikest! Ja kuidas ma tahaksin mere ääres olla, paljajalu rannavees käia, kuid see jääbki vist ainult tahtmiseks, sest meri on meilt natuke liiga kaugel. Ja muidugi vaatan ma suure huviga iga lilleõit, mis mulle ette satub, iga lindu, olgu see või kõige harilikum varblane. Iga sitikas ja putukas on põnev... Ai, mis ma täna osta unustasin! Mul on vaja ju veel ka suurendusklaasi ja pikksilma, niisugust, mis vaadatava hästi ligidale toob — järgmisel kevadel tahaksin näha, kuidas see kurg seal kõrgel oma pesas poegadega õiendab ja kuidas need pojad tal pesast ometi alla ei kuku. Noh, jääb järgmiseks korraks. Täna sai juba isegi palju ära tehtud. Nii et, Anni, lõpuks tead, milles asi. Vaatan, lint ikka veel jookseb, tähendab, teda veel jät-

kub. Aga mina praegu rohkem ei räägi. Aitab selleks korraks. Ometi ükskord sain ennast tühjaks rääkida. Täitsa mõnus tunne kohe. Endel tahtis kogu aeg ise . . . Jutustas, mida luges, mida raadiost kuulis. Arusaadav muidugi. Oleks ma teadnud, et magnetofon nii tore riistapuu on, siis oleksin selle juba ammu ostnud. Endlilgi oleks see asjaks olnud. Kuhu ma paberi panin? Ah siin. Vaatame järele, kuidas lindijooksmine seisma panna ja tagasi kerida ja toas siis . . .»

Johanna klõpsutas magnetofoni seisma, keris lindi tagasi ja läks majja. Söögisaaalist tulid parajasti ta kolm toakaaslast.

«Kuhu sina kadusid?» küsis Anni. «Meie juba söönud.»

«Mina ei tahagi praegu,» ütles Johanna. «Alles ma söin.»

Toas võttis ta magnetofoni jälle kotist välja ja pani lauale.

«Mis asi see veel sul on?» imestas Anni.

«Ajasin teiega juttu. Hommikul lubasin, et räägin pärast. Kes tahab kuulata, sättigu end mugavalt istuma.»

Naised istusid laua ümber, Johanna vajutas klahvile ja istus oma asemele. Näol varjamatu rõõm, silmitses ta naiste üllatunud nägusid, kui magnetofonist kostis:

«See jutt, mis nüüd tuleb, tuleb teile, Aliade, Anni ja Linda. Lubasin teile rääkida oma elu sakkidest ja arveteõiendamisest ja seda ma nüüd teen.»

«Kas sina . . .» alustas Anni uskumatult, kuid teised kussitasid ta vait ja ta kallutas end kähku magnetofonile lähemale, et ükski sõna kaduma ei läheks.

Johanna naeratas rahulolevalt ja heitis pikali.

Toas oli kuulda ainult Johanna jutustamine. Vahetevahel tungis sellesse mõni Anni hüüatus.

Kui Johanna lõpetas, pani Anni kõrva magnetofoni juurde.

«Suriseb,» teatas ta. «Johanna, tule pane magnetofon seisma!»

Johanna lamas, silmad kinni, näol naeratus.

«Magab,» ütles Aliade. «Las ta puhkab ometi!»

Ta võttis toolikorjult õlaräti ja kummardus, et seda Johannale peale panna, kuid jäi nii kummargil Johannat ainiti silmitsema. Puudutas siis ta kätt ja laupa ning sosistas:

«Kuidas siis nii, Johanna? Ise veel . . . mis sa kõik veel tahtsid . . .»

TONIS VINT. Punane ruum

(Tušš, guašš) 1985

Salme Lepik

KEVADELIND

Ühel kevadelinnul on
laul

nagu kukuks kusagilt
tilk

nagu kusagilt kõrgelt üks
tilk

nagu kukuks üks
tilk
kukuks vette.

Aga vesi on

aprillierk

Ta äsja on
sündinud jääst

Ta kusagilt

metsade seest
vulab metsade
seest

sinu
ette.

Rein Pöder

PÕGENEJA

(UNI)

Olen ühes oma unes tihti põgeneja. Ainult seal, selles teatud kindlas unes, kus aja väravad pääsevad lahti. Kuid ma ei ole päriselt ma ise, olen samaaegselt ka keegi teine. Üks aeg lihtsalt ulatub minuni, ma olen selle osa, nii nagu ma olen ühe katkematu eluhääle jälg.

Olen seejuures kindel — too põgeneja oli kunagi tõeliselt olemas, ehkki ma ei tea temast midagi muud, kui vaid tunnen seda hirmu, mis ulatub mööda habrast kuid pidevat inimketti minuni, ja ka seda, et selle pagemise õud ning pääsemise lootus on läbistanud ja valgustanud paljude enne mind elanud inimeste unesid. Nad on kõik olnud selle hirmu kandjad ja edasiandjad, saades vaid harva unes teada midagi, mille olemasolu nad ealeski oma veres, oma olemuses poleks osanud aimata.

Jah, selles korduvas, peaaegu ühesuguses unes olen ma tagaetu, olen alati too põgeneja. Kuid mitte kordagi ei saada mind kätte, ehkki hetki on nimetud tagaajajad sellele üpris lähedal. Ja kuna see pole päriselt mina, vaid kellegi ammuolnud inimese pelk kaja, peegeldus minus, mu unetõeluses, siis tean ma oma pääsmist ette. Ma tean kindlasti, et kogu laialipaiskuvast rahvahulgast jään vähemalt mina alles. Mina kindlasti, kas mõni teine ka, seda ma ei oska arvata. Aga see ei muuda midagi põgenemises endas, selle õuduses, kui ma sööstan päästma mitte ainult iseennast, vaid ka kõiki neid, kes minust, õigemini sellest põgenejast peavad järgnema.

Mu põgenemisuni algab ettevalmistamatult, see polegi algusest peale õieti muud kui pidev ummisjalu tormamine — terve see uni on sünonüüm suurele ja nimetule hirmule, mis ei saagi kuuluda ühele inimesele, vaid paljudele kokku, üksnes summeerudes minus.

Mõnikord ärgates olen püüdnud määratleda aega, kuhu see uni mind vägisi kannab. Seda unenäoaga pole kerge ära arvata. Kõige sagedamini mõistan vaid, et ta jääb minust üpris kaugele. Mõnikord tean rohkeimat — et see on üks segane ja raske aeg meie maa minevikust, aastat nelisada tagasi, suurte maad laastavate katkude ja näljahäda aeg, kui neli väge käis lühikese aja jooksul üle ühe ja sama maalapi, Eestimaa tühjuse aeg, mil hulkusid ringi koerakoonlased ning oma vägedest hälbinud pardiaajajad, kui inimene pelgus, puges peitu ja enda pärast värisedes igatses omasuguse järele, aeg, mil neile väga vähestele vabadusse jäänud inimestele peeti jahti nagu metsloomadele. Jah, see võib olla tõesti too aeg pärast ühe suure sõja lõppu, segane ja pime, mil kogu rahva püsimajäämine rippus väga nõrga niidi otsas.

Mind paneb vaid imestama too maastik. Seal pole märkigi minu suguvõsa päritolukohtadest — neist kõrgetest väljadest, metsastest mäekuplitest, sügavatest jõeorgudest. Vastupidi, ümbrus on madal ja soine, see on tumedate laante, soode, metsapõue peitunud talude ning musti kände täis mustavate laiskade jõevoolude kant. Milleski meenutab see Kõrvemaad, mida ma olen alles täiskasvanuna tundma õppinud. Aga ma pean möönma, et vahepeal seisab suur lahmakas musta läbitungimatu aega, mille jooksul on võinud toimuda igasuguseid muutusi.

REIN PÖDER

Mõnikord, tõsi, ei jõuagi see minu unes põgeneja kuigi kaugemale, nagu oleksid tagaajajad nii kannul ja selleks uneks antud aeg nõnda äärmiselt piiratud. Siis ma tükin kuhugi, esimesse ettejuhtuvasse pelgupaika. Kõige sagedamini mingisse räästaalusesse, sügavale heintesse, kuid mõnikord ka kuhugi pervealusesse, juurepuntrate taha, kiskudes end väiksemaks, muutudes liikumatuks, valmis püsima niimoodi pikki tunde, nagu teades, et ainult eriline kannatlikkus, hiljasus võivad mu päästa. Selles viimases hädas võib peidukohaks saada ka haohunnik, metsaaluse lehed, sipelgapesa, isegi põllumuld, kuhu ma kaevun üleni, jättes välja vaid suu, et saaksin hingata. Muud ma ei vaja kui vaid sõõmukest õhku. Liikumatus, ootamine on seejärel minu ainus võimalus.

Tavaliselt aga tuleb mul läbi teha pikem, hingetuks muutev põgenemine. Ma torman sageli mööda metsateed, siis põikan kõrvale, soisele niidule, sealt päästva metsa suunas, mis tuleb üha ligemale, aga aeglase-malt, kui sooviksin; siis olen tihnikus, murrin läbi selle, tundmata vastu nagu peksvaid oksid või teele ettejäävaid tüvesid. Aga kõigist mu pingutustest hoolimata jõuab tagaajajate jõuk üha ligemale. Mu peas vasardab ainult üks mõte, see on nagu tulemärk mulle vastusööstvas ööpimeduses — vesi. Vesi, tolle minus ärganud põgeneja viimane võimalus ja samal ajal ta stiihia. Kuid mitte igasugune vesi, vaid vool. Oja või jõgi. Ja ma jõuangi selles tormamises jõeni, selle pimeduses rahulikult, osavõtmatult liikuva vooluni. Libistan end kaldapervest alla, sukeldun vaikselt vette. Vool võtab mind silmapilk kanda, see kannab mind kergelt ja ruttu, ilma et mul oleks vaja liigutada käsi või jalgu. Mu põgenemise hää — puuragin, sammud, südamekloppimine —, kõik see nagu lahustuks jõe pimedasse leigesse suurde voolu. Olen nüüdsest vaid üks osake sellest. Ja tagasi pöördumatagi tean, et seal, kaugel minu taga peatub pervel nüüd üks tuletungaldega jõuk — hobused, koerad, inimesed. Nad on mu jäljed lõplikult kaotanud, nad ei saa mind kunagi kätte.

Samaaegselt unenäo enda lahustumisega eimillekski kustutab unejõe soe öine vool ka kogu muu hirmu, selle, mida hoovab läbi une minusse, pärisesse inimesse, ja ma ujun ühtlasi välja abstraktsest painest, et sattuda selle kergesse ajatusse.

Muud ei toimugi. Kuni järgmise taolise korrani olen ma mina ise, siis taas põgeneja, alati see üks ja sama. Ma kannatan kogu tolle paine ära, ehkki ei taipa kunagi — miks nad just mind nii raevukalt jahivad? Kes ma ikkagi olen selles tagaajamisunes? Ma ei usu, et olen lihtne metsa põgenenud talupoeg. Minu päritolu, mu lugu peab olema keerulisem. Sest ma näin olevat neile, tagaajajatele, ohtlikum kui kõik need teised inimesed, kes minuga koos põgenema söötsid.

Kes ma siis ikkagi olen? Seda on kasutu küsida, mu alateadvus ei anna seda välja. Ta ei anna mulle sellest teadust, nii nagu vesi ei anna mind (toda põgenejat) välja jälitajatele. Ta, alateadvus nimelt, on nagunii reetnud üleliia, on reetnud selle, mida inimene ei peakski endas aimama.

Kellegi hirmu jõgi voolab minus, see voolab üksnes minu unes, kallasteks mind ümbritseva öö anonüümsus ja pimedus. Ja see vool lakkab niipea, kui ma ärkan, et kümne põlvkonna tagused sündmused ei võiks tungida meie tänasesse päeva seda segama. Aga et hirm, mida ma harvul ühendushetkil selle möödanikuga oma unes tunnen, on kunagise tõelise inimese või inimeste, nende hirmu ning põgenemise kaja — selles olen ma peaaegu veendunud.

Merike Õim

UNI

Õhtul väsinuna vajud läbi voodi
läbi põrand ja läbi keldrilae
Läbi kumeruse langed isemoodi
suurde õõnsusse kaob surutuse vaev

Sisepraost üks teine valgus paistab
selle hämaruses mitut olekut
oma kehast
märkad tunned haistad
oled kohal juba enne tulekut

oled läinud paigast kuhu jõuad
silmad trepikoda
mis nii tuttav näib
enne veel kui siseneda jõuad
hõljuv ehitus ta küljest lahti käib

Tõuseb lendu ärkvelelu pinge
uni halastab
ta lohutab ja loeb
teadvusetuid sõnu sulle hinge
mõnel mürgi mõju
mõnest leiad toe

*

ÜMMARGUNE TUND
veel pole sa voolanud
välja oma silmnäost
veel pole sa saanud
mööduvateks minutiteks
hoiatavateks sekunditeks
ja iseenda mõõduks
Veel oled sa
ümmargune tund
kõikemahutav tühi toru
millesse ma poen
ja me veereme koos
aja järgmisse
õõnsasse (t)ühikusse

*
TUBA KESET TORMAMIST

see on SEE paik.
Lase mind.
Lase mind endasse,
on nūri mu taip,
on otsas mu meel,
sõnade siduja.

Tuba keset tormamist
akna ja taevaga.
Selle all voolamas jõgi —
mis ülejõu vaevaga
on tehtud üks kitsuke
purre
kulgema piki jõge,
või näib see vaid siitpoolt nii.
Siitpoolt varjatud tõde.

Tuba keset tormamist —
õhki veel hingamata,
arm ja viha ja valu —
kõik on sus hindamata,

lase mind.
Lase mind endasse
sammupikkuseks keskenduslõiguks.
Sealt tahan astuda purdele,
ükskõik,
et ta kõndides kõigub,
ja olgu ta piki jõge,
ja olgu ma ilma silmis
tuulte poolt tõugata,
sõge.

SOOJUS LÕUENDIL

Nii nagu kisa
tõuseb kurdi silmadesse,
kui ta märkab
karjuvat suud,
vaatan päikesepaistelist maali,
mille teadjahääl
ütleks midagi muud.
Milleks siis mina
näen
länguvajunud õlgu,
marraskil hinge,

MERIKE ÕIM

elust pikemaid võlgu.
Üht kogu,
kes tundub kui inimkontuur
ja nagu palve
ta signatuur,
valulik igatsus
soojuse järele
liikuma sunnib —
siit,
läbi lõuendi
minna TA järele.

Alvi Schmuul

ELUELAMUS

Kas te armastate oma isa ja ema? piniseb õpetaja ninahääl vaikesse klassitoas. Mees ohkab sügavalt, nagu vaevleks ta hapnikupuuduses. Köhatab ja vaatab üle prillide. Läbitungivalt, irooniliselt, parastavalt.

No mis te istute siin nagu tuimad jahukotid?

Jahupead, parandab ta kuivalt omaenese keeletarvitust.

Ahvardav vaikus võtab maad.

Viimases pingis istub suure peaga kõhetu plika. Ta tardub kõnetamishirmust.

Ja-jah, sina seal tagareas, vasta mu küsimusele!

Plika tõuseb pikkamööda, silmad langetatud.

Jah, ütleb ta tasa pisaraid neelates.

Sest nii piinav on rääkida. Sõnad on tarbetud, valed ja kohtlased. Mida vastata? Ta tõesti ei tea. Ta pole sellele mõelnud.

Jah, ütleb ta nüüd kuuldavalt, aga ikka ebalevalt.

Mis tähendab jah? hurjutab õpetaja. Kas ma saan korralikult sõnastatud vastuse?

Kuid tüdruku suu on lukus.

Häbi ja alanduse kuum meri neelab ta nagu laastulaevukese.

Pikkadel varsajalgadel kalpsab ta välja klassitoast.

Milleks rääkida? Milleks? Kui elu on mõttetu ja piinav? Elu? Kas see ongi elu? Milleks... milleks küll elada? Mis salajõud viib inimesed liikvele ja toimlemisse? Milleks nad söövad, kõnnivad, kõnelevad, kui puudub mõte ja tähendus? Siin on käed, jalad, kõht, pea... Kus on mina? Mina? Kõige segasem, kõige raskem küsimus — nõder mõte pörkab vastu pimedust. Ja kitsas-valus hakkab hingel õhukeses rinnakorvis.

Lollakas vana paks, lollakas vana paks... hüüab pinginaaber lõõtsutades. Lollakas vana paks ütles, et sa pead silmapilk õpetajatetuppa minema!

Tõele au andes pean vajalikuks öelda, et...

Punane pliiats seisatab hetkeks. Ja nagu kuiva saepuru sajab sõnu ohkava mehe suust.

Mida ma pidingi ütleva? Ah-jaa — siin see on, Ristikivi «Rohtaed». Kõik, mis ära trükitakse, pole paraku tõe viimne piir... kuid soovitan siiski lugeda. Ja — mõtelda! Proovi sina elada oma elu teisiti, kui selles raamatus. Tee seda meie elukogemuste kiuste. Tee oma elust meistriteos...

Langetatud silmi kuulab ehmunud plika segaseid silpe võõra, kiivakiskunud elu raamatust.

Õpetaja vaikib. Ta äraolev pilk viibib kauguses. Seal, lõpmatuse liikuv punktiiril näeb ta armetut elu elavate inimeste pikka karavani.

Mine nüüd, ütleb ta kuivalt. Tume tuluke ta pilgus on kustunud. Ta jätkab ametitööd.

Varjulisel metsarajal elavad vaikus ja rahu. Pehmetel tiibadel lendab tuul. Ja teelise tasased sammud kustuvad kulunud rohutüügastel. Seal kõrgel taeva piiril kiiguvad plikakese sinisilmad õhuvirvena okstes. Aga rinnust liigub kurgu poole peenike väsinud heliniit. Nagu linnu kriiks.

Ta avab suu. Kõrge heli voolab tumedasse metsakohinasse. Laul eimil-lestki eikellelegi hõljub koos lauljaga, kuni rauguvad hääled ja keha.

Suurel lamedal ja auklikul kivil võtab ta istet. Kõhnad, siniste soon-tega lapsekäed avavad narmendava koolikoti.

«Rohtaed» ... Pealkirjas on midagi sumedat. Lõhnavroheline häma-rus, meelespealilled kume hüüed kaduvas loojanguvalguses — r o h t a e d ...

Erutav-salajase sõna alla on õpetaja kritseldanud pühenduse. Hoog-salt, närviliselt ja võidukalt jooksevad tähed.

Linnad varisevad põrmuks,
kividelt viib kirja vesi.
Mõtlejate lagipähe
teevad herilased pesi.

Sõnad paistavad läbi nagu klaas — nii selged on nad. Kuid silpide taga on külm pimedus. Tühjus ja teadmatus. Ei ole ta näinud linnu ega mõtlejate lagipäid.

Mida on ta näinud? Mida tundnud?

Seda ümmargust maailmasõõri, mille keskpunktiks on omaenese pea-nupp. Kuspoole sa ka ei läheks, ikka jääb su üle pilvesagaraist raske taeva-laotuse ring. Neid silmadesse kulunud kadakavälju, tuisus ja suve-lõõsas ... Ja inimeste teadjanägusid, kui nad rühmavad-rassivad-hin-gavad olemise pühitsetud-suletud sipelgapesas.

Nüüd kerkivad põhjataevasse tumedad pilverünkad. Tõustes ja vaju-des laotavad nad mööda maailma laiali kõhedust ja kurbust.

Sul on kahed värgid taga, sellepärast sa nii tark oled! ehmatab teda itsitav Madelone, tigeda hobusenäoga tüdruk naaberkülást. Ta suust lendab sülg ja vihast kõnevahtu.

Kuid põlguse väevõim ei jõua puhkajani. Ükskõikse imestusega vaatab ta kaugenevat koolikaaslast, kelle kõne talle umbkeelseks jääb.

Söö nüüd ometi natukenegi, sunnib ema takka.

Kuid õbluke ei taha midagi.

Millest see laps küll elab, muretseb ema.

Soolikad sees ära kuivanud, ütleb vanatädi, kuum kartul pudisemas sõrmede vahelt. Loeb neid ja tühje raamatuid, sellepärast kaob isu.

Näe, naabri Ingel luges piibli läbi ja läks peast segaseks.

Kolm rubla oleks raha tarvis, ütleb laps igapäevast pähekulunud juttu tähele panemata.

Kolm rubla? õhkavad ema konksus sõrmed kulunud seelikul.

Kui sa nüüd ütleksid, mistarvis ...

Õpetaja viib meid linna teatrisse.

Lastele aetakse muidu puru silma. Kellel seda teatrit tarvis on? Üks raha- ja ajaraiskamise asi. Parema koo talveks sokid valmis.

Kui õpetaja ütles, siis on tarvis. Selle raha peab ikka leidma. Ma lähen ja laenan naabri Riste käest, lepitab ema.

Eesriie on tõusnud.

Heledas valguses särab kuningaloss, kust kaunikõlaliste helide saatel tuleb tantsusammul kuningapoeg. Tema hiilgusest saavad osa imeilusad nõtked neiud, kes on valmis teda teenima ja liblikaina tulle viskuma. Läbipaistvad loorid liuglevad nagu värvilised unelmad, kui nad kuningapoega mängude ja tantsudega lõbustavad. Kõiki hingestab rõõm, mis kiirgab kuningapojast ja helgib vastu tantsijannade nägudel, lehvikuil, kaunivärvilistel õiepuhmastel.

Plika on üliras hämmastuses. Ta on ärganud pikast vaevaunest ja näeb elu kummalist ilu. Ta keha on muutunud painduvaks. Hing heljub imelistes helides, lendleb tantsuringis nagu udusulg. Nüüd on ta lehvikutuul, mis Kuningapoja nägu jahutab. Ta on kaunis heli! Ta on õndsusetunne! Ta on õndsusetunde osake õndsuse orus! Ta tantsib ja rõõmustab. Ta on voolava rõõmu allikas.

Kuid äkitselt katkevad rõõmuhelid. Kuningapoeg ehmub. Ta vaade tardub... Kepp käes, möödub lossiväravast põdur vanake, kelle astumine on vaearikas. Vanamees tudiseb kepi najal, vaarub ja kukub. Ta ihuliikmed kangestuvad ja hing lahkub kehast.

Kuningapoeg silmitseb surnud vanakest kaastundlikult. Ta nägu on kahvatu ja kurvameelne. Neiud püüavad teda tantsuringi tagasi tõmmata, kuid asjata. Sest nüüd ja praegu sai ta teada, et inimene sureb. Nüüd ja praegu sai ta teada, et elus on kannatusi ja haigust, on surmgi.

Noormees on lohutamatu. Ta heidab eemale särava kuningliku rüü ja hakkab astuma tõeotsimise kauakulgevat teed.

Vaheajavalgus süttib laes.

Käsivarrega varjab plika pisaraist märja näo.

Ei taha, ei taha ta tagasi tulla siia piinavasse eluunenäkku.

Nad plaksutavad. Mida see tähendab? Miks peksavad nad nii armutult ennast ja teda? Kas nad ei jää juba vakka? Kas nad ei näinud seda iluvärvilist valguseelu, mille loomisest ta osa võttis? Ja kuhu see kõik on nüüd kadunud?

No kuidas meeldib? nohiseb õpetaja hääl nagu ilma otsast.

Meeldib küll, vastatakse ühest suust.

Ikka lähemale nihkub õpetaja hingepõhjaohkamine. Ninahääl pahistab kõrva libedat ja märga sõnasadu.

Plika väriseb iiveldustundes.

Kuid siis kustub kõle valgus ja hakkab kostma tasast muusikat. Ta ei kuulegi nüüd enam muud.

Vladimír Macura

JÄLJED

Mees oli parajasti lõpetamas kirjutusmasinal tippimist, kui uksest voogas tupp kannikese süütu aroom. Mehe pea pöördus instinktiivselt, viimase tähe lõi ta juba pimesi. Salapärase moega Liduš sulges ukse enda järel aeglaselt ja samal ajal kuidagi eriti hoolikalt. Mees mühatas küsivalt.

«Sulle on külaline,» ütles tulija ja tegi peaga nõksaku ukse suunas.

«Kus?» ütles mees ja oli vaid õige veidi kohkunud. Mis pagana päralt on tal nii ebanormaalne nägu peas?

Naine ei öelnud midagi ja nõksatas veel kord peaga ukse poole, ja siis veel kord, sedapuhku pigem paremale. See tähendas ainult ülemuse kabinetti. Otsekohe meenus mehele terve rida patte, patukesi, prohmakaid ja lausa skandaale. Nende näljane hundikari hakkas ta silme ees voogama.

«Kes see on?» küsis ta siis professionaalselt rahuliku häälega.

«Michl,» ütles naine ja hakkas sõrmedega ta juukseid sasima. Mehele oli alati meeldinud selline erutav puudutusviis. Aga nüüd ta võpatas.

«Michl? Milline Michl?»

«No seesama Michl muidugi,» surus naine kiiresti oma huuled vastu ta kõrva ja sosistas: «Michl superstar, Michl, uus avastus.» Prohmakate näljane hundikari rahunes ja kadus. Mees oli jälle rahulik. Konto «Michl» oli seni veel puhas. Vähimagi täkketa. Võttis naisel reite ümbert kinni, teades, et see end kohe vabastab. Ja ta vabastaski end kohe. Tõukas kergelt eemale mehe pea, mida too oli proovinud naise sülle suruda, ise kindel, et teine just nii reageerib.

«Miks minu külaline?» uuris ta kiirustades, kui Liduš juba uksele seisis. Naine tegi käega paljuütleva žesti, osutas uuesti selja taha ja paremale, naeratas üliarmuliselt ja sulges ukse. Mees hõljus veel veidi kannikesehõngus, mis aegamisi mälestuseks hajus, juurdles kirjutusmasina klahvide kohal, kuidas jätkata sealt, kuhu oli pooleli jäänud, kirjutaski paar rida, enne kui uks kärarikkalt lahti lendas. Kargas kohe viisakalt püsti, jõudmata õieti hääle suunas pöördudagi, see sisenemine oli talle tuttav, ja käitumisprogramm vastavaks puhuks ammu olemas. Valve-seisangus sattus mees silm silma vastu lüheldase vägevate lihaste ja bokseri lõualuudega jõmmiga. Jõmm naeratas. Naeratas südamlikult. Šeff ise oli uksele seisma jäänud.

«Toon teile külalise. Saage tuttavaks. Hoolitsege tema eest. Ja võtke ta õhtul klubisse kaasa.»

«Aga muidugi,» ütles mees ja sirutas ettevaatlikult käe. See inimene, nagu oligi oodata, surus kätt metslase jõuga. Mees oli seesmiselt valmis ja tuli esimese survega toime. Tundis, kuidas ta õlavarrelihased pingule tõmbusid. Tundmatud lihasülekanded edastasid selle pinge koguni ta näole. Kusagil põsesarnade taga hakkas midagi kramplikult tukslema. Mees võttis seda käsku kuulda ja naeratas.

«Ta pole kindlasti veel lõunastanud,» arvas ülemus murelikult, «viige

VLADIMÍR MACURA

ta kuhugi sööma, küll me pärast klaarime. Peaasi, et saate ta käest mõne asja seitsmendasse numbrisse.»

«Hästi,» ütles mees teenistusvalmilt ja tõmbas kätt. Tangid andsid järele. Mehe käsivarred vajusid rippu, vaevu sai ta võitu soovist neid hõõruda.

Šeff kadus suletud ukse taha. Ja mees vaatas oma mantlit nagis.

«Ära mind kuskile vii,» ütles jõmm reipalt, istus tugitooli ja laotas põlvedele vägeva jõupaberis kompsu, tiris portfelist iidse mõlkis plasku. Mees ei suutnud meenutada, et oleks taolist plaskut tegelikus elus varem kohanud. Aga lugenud oli ta säärasest rohkem kui üks kord. Lõmmis plasku. See on märk, see on tunnus, mõtles ta üleolevalt. Samuti nagu kämmal, «raudne töömehe kämmal». Samuti nagu kõik ülejäanu.

Vaatas huviga, kuidas see jõmm, see Michl, asju välja kougib, kuidas ta oma sõrmedega («tüüakatega») paberit lahti harutab. Noh, mis seal siis on, mõtles endamisi. Silk? Või juust? Vaatemäng oli päris huvitav. No muidugi, seal oli leib («kaks vägevat kääru, lõigatud üle terve pätsi») ja nende vahel paksud pekiviilukad, mis võidukalt üle ärte tolknesid. Jõmm ajas lõuad laiali, hambad irevile («hundi kihvad») ja vajutas nad leivasisusse («mis alandlikult taganes ta tugevate lõikehammaste surve all»). Tõmbas plaskul punni plaksuga eest, kulistas märgilikku kohvi, matsutas märgilikult. Märgilikult haukas leiba ja märgilikult kallas ülejäanud kohvi kurgust alla. Mees oleks võinud pea pandiks anda, et see oli viljakohv. Hoolimata kogu sellest komejandist suutis mees siiski tõsi-seks jääda.

Jõmm uuris plasku põhja («lõmmis, isaisadelt isadele pärandatud») ja viis jutu õllele. Mees taipas, et esimene vaatus sai läbi, heitis veel kord pilgu mantlile nagis ja kaalutles. Oleks paganama kahju jätta šefi õnnistus kasutamata, tal oli alati hea meel, kui sai ajakirja tüütavast tsükli-lisusest tunnikesekski eemale. Ja ta tõusiski, pilk mantli.

Leidsid endale kohad «Kuningas». Michl, Michlike ei lasknud end õllest eemale meelitada, mees põrnitses melanhoolselt oma märkmikku, lastes end aeg-ajalt häirida kohusetundest, mis talle meelde tuletas, et kõige lähemal ajal peab ta sellest lambapeast midagi vaimustusest nõretavat kirjutama. Ent ta kontorimärkmiku esimene lehekülg oli endiselt tühi ja õllesse süüvinud Michl ei kavatsenukki mõistlik olla. Kui mees tahtis teada, mida ta arvab elust, lõi Michl laialt käega ja ütles, poja, elu pole udusulg, kui mees küsis, mida ta loeb, vastas see, et mitte midagi, kui püüdis teada saada ta harrastusi, kuulutas teine väarikalt, et armastab tüdrukuid, kohe hirmsasti armastan naisi, mina ei vali, nad kõik on omamoodi ilusad, muidu nad poleks siia ilma sündinudki, mannid, poja, sünnivad üldse vaid sellepärast, et ilusad olla. Püüdis temalt siis vähemalt paar värssi välja meelitada. Aga Michl äigas käeservaga uuel õllepahumütsi maha, lõpetas selle liigutuse ebamäärase viipega ja vangutas kurvalt pead: «Poja, värssid on nagu naised, minust nad suuremat ei hooli, mina neid kaasas ei tassi, ja mis nendega meeste hulgas peale hakata, mehed saavad isekeskis ka hakkama.» — «Hästi,» ütles mees Michlile ja tundis, et temas kerkib viha, «aga mis siis šeff seitsmendasse numbrisse panema peab?» Michl muigas, tagasihoidlikult, veidi ehk üleolevalt ja kuulutas siis oma sametise bassiga: «Küllap ta midagi ikka paneb», võttis tubli lonksu õlut, ajas oma paksud huuled prunti ja oli kohe jälle südamlikkus ise. Ütles, et talle on see ükskama kõik, aga et ta näeb, miskest janti siin Prahast tema pärast tehakse, eks ta siis pea need

paar värssi valmis sirgeldama, talle ei maksa see midagi, seda ta oskab. Otsis taskust märgiliku puusepapliatsi, teritas seda märgilikult küünega ja vedas siis tühjale õllealusele tähe tähe kõrvale, kirjutas aeglaselt, aga korrapäraselt ja ainsagi mahatõmbamiseta, kui valmis sai, lükkas aluse eemale, ei lükanud seda toimetaja ette, lihtsalt pühkis käe eest ära, nagu oleks selle vastu juba huvi kaotanud.

Kerge põlastusega, ent siiski uudishimulikult tõmbas mees kirjaread lähemale. Luuletus, kaks õblukest, röömsameelset nelikvärssi, üllatavalt puhtad ja selged, pealkirjaks asjakohane «Olu», mis algasid usaldusliku pöördumisega («Oma klaasist vanglas tasahilju vaod»), mille liigutavust toonitas naiivne riim («Vaod» — «kaod»). Kuid kogu see liigutavus oli ehtne, mees oleks peaaegu öelnud, et siiras, ta pidi endale tunnistama, et ka see talle meeldib, kuidas luuletus jõuab oma puändini, kus läbi vahu pitsikirja, mis näiliselt võidukalt oleleb õlletoobi seinal, terendab see kullakarva elumahl, mida enam pole, mis on juba ära joodud, ent mis «alkoholi lahingulipu lehvides murendab vaevade kalju me südamest».

Ka klubisse purjetasid nad õhtul alkoholi lahingulipu lehvides, mis oli küll juba üpris raske, vettinud, õllene. Loomulikult jäid nad hiljaks, šefi kulmukaar kerkis etteheitvalt, pealegi sadasid nad sisse keset ettekannet. Hampl, ise kergelt kummargil, silmad pealuust välja tungimas, deklameeris kellegi värsikesi, mida mees sel hetkel ei suutnud kuhugi sobitada, ja ega ta väga ei püüdnudki. Istus esimesele väbale toolile, pilgutas kaugelt silma Lidušile, kes istus hoopis teises seinas koos Žáčeki, Navrátili ja selle ohtliku vembla Novotnýga. Liduš lehvitas tervituseks kätt ja vaatas siis teda kogu selle aja, mil Hampl etles, justkui raiuks kivisse mingit vannet. Mees oli rahul. Öngitses taskust täiskirjutatud õllealused, sättis neid ritta, luges, et millegagi aega parajaks teha, et ei peaks kogu aeg lootusetult Hamplile ja armunult Lidušile otsa jõllitama. Michl, kes oli end vastumeelselt tema kõrvale istutanud, põrnit- ses teda üleolevalt, kuid ei öelnud midagi, istus veidi, Hampli bass põri- semas selja taga, siis, ilmselt puhtast igavusest, tiris taskust oma vastiku puusepapliatsi ja laual olevast klaasist salvräti ning hakkas uuesti tähti treima, aeglaselt ja ainsagi mahatõmbamiseta.

Pärast Hamplit oli lühike paus ja šeff astus nende laua juurde. Patsutas Michlile õlale, aga Michl kirjutas edasi ja ei liigutanud oimugi. Šeff patsutas veel kord, endal pilk juba kergelt kivine, tõi kuuldavale paar magushapukas marinaadis fraasi, tahtis siis mehe käest teada, kuidas asi edeneb, mees, püsti karanud ja tooli seljatoelt tuge otsiv, kinnitas innukalt, et luuletused saavad olema, ja šeff tüüris oma ankrupaika tagasi. Liduš reetis kenasti oma härraskonna ja hõljus lahutamatu kannikeselõhna saatel nende lauda. Michl nuhutas koonuga õhku ja kergitas valvsalt pead.

Tutvustas neid teineteisele, aga Michl kuulutas, et nad juba ongi tuttavad, krabas Liduši peo oma kämblasse ja tõstis huultele. Hampli asemel troonisid poodiumil juba neli läikima nühitud pillidega pingviini, kõikjal teada ja tuntud ja igavesti teeneline Cica kvartett, üleni black and white ja gala. Kui publikum vaikseks jäi, jäid vaikseks ka pingviinid ja hakkasid mängima. Michli selja tagant kostsid esimesed akordid, üllatusest unustas ta siinsamas Liduši, pöördus kogu kehaga ringi ja kõõlus säärases poosis peaaegu poole palani. Cica kvartett lõpetas, jagas igas ilmakaares kummardusi ja rahvas vastas üksmeelse käteplaginaga. Michl plaksutas ka. Pigem oli see küll käsikõuemürin, kõlas rak-

sakas ja kõik vaatasid ringi, et algallikat leida. Ja siis tuli šeff uuesti nende lauda, tõi endaga kaasa Brdečka ja küsis, kuidas Michlile värsid meeldisid. Mees, valvewiseangus, püüdis jalahoobiga Michlit hoiatada, aga Michl röögatas lihtsameelselt ai ja pajatas, et värsside kirjutamise kunsti peab ikka oskama ka, et see on samasugune töö nagu iga teine.

Brdečka šefi kõrval hakkas meelitatult särama, ütles, et talle see mõte meeldib, ja Michl lisas sõbralikult, et võib seda õpetada tollele, kes need värsid kokku käkerdas, ainult paari ölle eest. «Vahest võtab õppust,» ütles ergutavalt.

Brdečka ja šeff taandusid jääkülmal, Michl ei pannud seda tähelegi, olles jälle täielikult haaratud Lidušist.

«Preili,» ütles ta, «pan redaktor küll lubas, et võin tema juures ööd olla, oma kodo sõidan alles ommukul, aga kui teil peaks öösel kurvavõitu olema, tulen otsejoones teiega. Sest mina olen mees, keda niipea ei unustata.»

Sellised jutud mehele ei meeldinud, ja veel vähem meeldis talle see, et Liduš hakkas täiest kõrist naerma, kõheldes, aga ikkagi hakkas, kallutas pead ja kaelal hakkas tukslema õrn sooneke. Mees pigistas neiu küünarnukki ja viis ta eemale.

«Üks hetk,» ütles Michlile.

Viis Liduš baari ja tellis mõlemale konjakit.

«Ma olen armukade,» ütles siis. «Sa oled ta vastu liiga hea.»

Tüdruk sasis lepitavalt mehe juukseid.

Nad olid ammugi oma konjaki lõpetanud, kui nende juurde tuli šeff. Seekord polnud ta saabumine sugugi kärarikas. Kummardus diskreetsest mehe kõrva juurde ja sosistas:

«Peate temaga midagi ette võtma.»

Mees kargas baari puki otsast maha. Alles nüüd tuli talle Michl meelde.

«Ta käitub võimatult,» ütles šeff. «Kui hästi me teda vastu võtsime. Literaat vabrikust, proletaarlane. Aga ta on väljakannatamatu. Ei pea piiri, on juba kõik enda vastu üles ässitanud.»

Mees vaatas ringi. Nägi, kuidas Michl vehkis tema ümber kogunenud rahva hulgas kätega.

«Ta ei kirjuta halvasti,» ütles mees ettevaatlikult.

«Kuulge, ärge rääkige lollusi,» katkestas teda šeff. «Sellest seitsmendast numbrist ei tule midagi välja. Viige ta hotelli.»

«Tal pole hotellikohta,» ütles mees. «Ta tahtis magada minu juures.»

«Viige ta siis enda juurde,» käskis šeff kannatamatult. «Põhiline, et te ta siit ruttu minema viite.»

Taksos õnnestus mehel istuda tüdruku kõrvale. Michl istus ette, hoides oma märgilikku portfelli süles. Valgusvihud klaasi taga kõikusid. Mees vaatas neid vähimagi hingeliigutusega, kõikuvaid valgusvihke. Ta ei märganudki, et takso oli seisma jäänud Nusles, Boleslavi tänavas. Alles siis, kui neiu maha läks ja autoukse enda tagant kinni virutas, ärkas mees tardumusest.

Surus peopesa vastu klaasi. Liduš lehvitas.

«Pidage kinni,» röögatas Michl. «Pidage kinni, ma lähen maha.» Ja hakkas linki kangutama.

«Kurat, jätke sõidu ajal uks rahule,» kähvas taksojuht ja vajutas järsult piduritele. Michl kukkus taksost välja, lohises natuke maad parema käega mööda sillutist, portfell patsutas tänavakive. Takso peatus ja mees kargas välja.

«Dessantvägi,» hüüdis Michl maast neiuks, kes seisis maja avatud uksele.
«Kas teiega on kõik korras?» küsis mees. Kummardus Michli kohale, aga see jõudis juba püsti karata. Verised peopesad läikisid lambivalgusel.
«Poju, mina tegin kroonus diversanti,» kuulutas Michl uhkelt.
«Istuge peale,» ütles mees.

Michl hakkas naerma.

«Poju, see ei lähe, seda ma ei või.»

Taksojuht tammus auto juures kannatamatult jalalt jalale.

Nagu suur küsimärk passis maja uksele Liduš.

«Head ööd,» ütles mees talle omaniku häälega, «mine juba ükskord magama. Kõik on okei.»

Naine seisis veel hetke liikumatult lävel, siis pani ukse sõnatult kinni.

«No nii,» ütles mees Michlile peaaegu paluvalt. «No nii.»

Michl naeris.

Taksojuht hüüdis midagi. Mees läks auto juurde. Istus tagumisele istmele. Juht istus samuti peale. Auto hakkas liikuma. Mees pööras ringi. Michl seisis harkisjalu keset teed. Siis kadus. Hakkas vihma valama. Takso sõitis mäest üles raekoja juurde ja keeras paremale, sõitis aina edasi mööda peateed selles paduvihmas, läbi tunneli Budějovice väljaku ja veel edasi Kačerovi poole. Peatus otse maja ees, kus mees elas. Ta maksis, jooksis jupikese, sõitis liftiga üles oma ühetoalisse poissmehekorterrisse. Lodistas kaua ja mõnuga vannis ja läks otsejones magama. Ärkas hommikul vara ebameeldiva tundega. Kuulatas. Väljas hõiskasid linnud. Aga mitte see polnud teda äratanud. Ja siis ta kuulis: keegi helistas. Astus kloppiva südamega ukse juurde ja piilus ukse silma. Seal polnud kedagi. Tõstis majatelefoni toru. Hallootas summutatud häälega. All oli vaikus. Vaatas toa aknast välja. Välisukse juures seisis keegi. Tundis ta alles mõne hetke pärast ära. Michl. Läks tagasi telefoni juurde ja vajutas nupule, mis avas välisukse. Siis ootas, külmetades oma kiiresti jahtuvas pidžaamas, ja luksus vihast.

«Mis vaja on?» küsis Michlilt, vaevalt kui see oli vihma järele lõhnast liftist välja vajunud.

«Siin ma siis nüüd olen,» vastas see siiralt. «Andsime teineteisele sõna ja nii ma tulingi. Mees teab, mis mees teeb.»

Mees astus ukse eest ära ja Michl tuli sisse. Kämblas pigistas oma portfelli. Istus toas laua taha ja laskis endale õlut tuua. Mees pani vaikides ta ette pudeli, klaasi ja avaja. Michl valas, endale. Pühkis käeseljaga suud. Märgilikult? ei olnud mees kindel. Soris siis käkrunud paberites, mida Michl oma taskutest õngitses.

«Mis sümbol see selline on,» ütles ja patsutas sõbralikult paberile, mis kõige peal lebas, aga Michl ainult põrnitses jonnakalt, nagu ikka siis, kui kuulis sõna, mille tähendust ta ei teadnud. Heitis trotslikult pilgu üle õla ja vahtis paberit, mida mees käes hoidis. Seal seisis, kuidas läbi linna, mis alles magab, sõidab varahommikul mees valgel ratsul, vihm on möödas, mehel on üleskäänitud käistega ruuduline särk, koer vantsib talle järele, tükk maad tagapool traavib meeleheitlikult lammas, ilmselt kartes, et ta nad silmist kaotab.

«Lollus,» ütles Michl mõtlikult. «Selle ma kirjutasin all trepil. Sest et kui ma tuln bussi pealt, siis ma nägin neid. Tema sõitis esimesena, moe-meis säärane, ruuduline särk seljas, ja ei vaatand üldse ringi. Ja tema järel jooksis see peni, tuli üsna rahulikult linta-lonta, mees ju ainult sõrkis ees. Aga lammas ei jäksand, lambal ju lühikesed jalad.»

«Jama,» ütles mees. «See on sümbol. See on märk. Nagu see teie totter plasku. Nagu see teie pekiga leib. Ainult et see on üleliia komplitseeritud. On liiga ebaselge. Täiesti üleaarne.»

«Ülearne,» lausub Michl. «Ütle seda veel kord, poju.»

Mees igaks juhuks ei korranud. Tundus, et Michl on vihane. Mees pani paberi ära ja võttis järgmise. See tegi talle nalja. Seal oli luuletus, mille nimi oli «Kvartett». Mehele meeldis säärane vaatenurk — kusagilt eemalt. Täis kurbust nelja püüdliku mehe tühise saatuse üle, kulminatsioon peitumas lohutamatus hүүdes, et need mehed seal poodiumil mängivad nii meeletult üksi «ilma naiseta. Ja ilma mehetagi». See lõpuvärss («ilma naiseta. Ja ilma mehetagi») oli suurepärane.

«Mille üle te naerate?» kõmistas Michl ähvardavalt.

«Mulle lihtsalt meeldib,» tunnistas mees.

«Siis küll,» rahunes Michl ja jäi vait.

Arusaamatu ärevus hinges, luges mees luuletusi. Üks oli nagu autoportree, vaimustunud pilk oma sisemusse, ja lõppes hүүdega: «Mina olen see, kes hüppab välja sõitvatest taksodest.» Järgmise lehe peale oli kirjutatud «Praha». «Meil Moraavias, kui kedagi vihkame, / tõuseme ja anname vastu lõugu», algas see in medias res ja pärast lühikest lüürilist kaskaadi tuli puant: «aga siin mõrvatakse sosistetud sõnul.» Järgmine luuletus tundus esimesel pilgul olevat armastusest. Selle tillukese teose lüüriline kangelane seisab maja ees, milles elab naine, keda ta armastab. Uks on kinni, on öö ja luuletuse minakangelane prõmmib vastu ust «oma kõva pea terve südamega / mis leivana kosutav». Järgmisel lipakal oli hõiskav tänulaul, pisut ehk nezvallik, mõtles mees, et peita oma kurja rahutust professionaalsuse taha. «Armastan sind, et avasid mulle / ja kassina mu haavu lakkusid» ja nii edasi ja nii edasi. Teiselt paberiribalt leidis mees võidukad sõnad: «Su keha on magus kui kõigil naistel.»

«Kuulge,» vakatas ta äkki. «Kust te mu aadressi saite?»

«Nojaa, poju, kroonus tegin ma diversanti. Mina saan kõik teada.»

Vaikides silmitses mees teda. Märjad juuksed, kriimulised peod, ent puhtad, pestud, ilmtingimata puhtaks pestud. Laubal, keset laupa verevalum.

«Teil on avar fantaasia,» ütles mees. Ja ta laup tõmbus kipra.

Michl juurdles veidi selle üle.

«Te tahate öelda, et ma mõtlesin kõik välja?» küsis ta siis jonnakalt. Tõusis siis püsti. Mees ehmatas.

«Tulge lähme.»

«Kuhu?» küsis mees ja ta hää l värises.

«Välja,» ütles Michl. «Pange ennast riidesse ja lähme. Ainult maja ette.»

«Miks?» küsis mees ja püüdis olla vapper.

«Sadas,» ütles Michl. «Jäljed on veel näha. Poris. Selle te tunnete ju ometi ära? Hobuse jälje. Koera jälje. Või lamba jälje. Tulge.»

«Kuhugi ma ei lähe,» ütles mees. «Ma olen unine. Tahan magada.»

«Siis ma lähen üksi,» ütles Michl. «Mis ma siingi teeks?»

«Minge,» ütles mees. «Minge siis.»

Uksel Michl seisatas. Sirutas oma marraskil käe. Mees sirutas enda oma. Michl pigistas ja mees sisistas valust.

Tšehhi keelest tõlkinud KÜLLIKE TOHVER

Paari aasta eest ilmus Prahast tuntud estofiili ja tõlkija Vladimír Macura esimene jutukogu «Õrnade küünistega». Tšehhoslovakkia kirjanduslikes ringkondades tunti Macurat varem kui Ostrava «ismistide» kirjandusliku rühmituse liiget, kes tegi endale nime kirjandusteaduslike uurimustega tšehhi ärkamisaja ja Joyce'i «Ulyssese» kohta. Maineka kriitikuna on Macura lahanud hääbuvat romantismi oma eakaaslaste luuleilmas.

«Õrnade küünistega» on teos, mida läbib labürinditunnetus, mille tekitab kombelõtv mäng ühiskonnas, kus veel elab puhta tunde lootus. Jutukogu peateemaks ongi «mäng armastusega ja peale armastust», milles peituvad meid igapäevaelu pealiskaudsete suhete ja vahekordade külge aheldavad küünised. Autor annab oma ratsionalistlikule fantaasiale vaba voli ekselda ja areneda mõttelabürindis, millest pole pääsu, kuna selle vabahtlikke ja lootuse kaotanud vange juhib vaid «mäng».

Aadu Hint

MU ESIMESE OMAKIRJUTATUD RAAMATU LUGU

Kirikukirjade järgi nägin ilmavalgust süütalastepäeval, vana kalendri järgi 28. detsembril 1909, uue kalendri kohaselt 10. jaanuaril 1910. aastal. Ema Mare (Marie, ristitud Marre) Hint (sünd. Kolk) sünnitas mu Muhus, Igakülas, Iivardi talu õuele ehitatud külakoolimajas. Iivardi talu kuulus Mihkel Osale, kes oli abielus mu ema õe Inglise. Mu isa Aleksander Hint õppis tollal Liibavi merekoolis ja ema, tulles isa juurest Liibavist, oli teel Saaremaale. Nagu ema kirjadest isale nähtub, peatus ema minuga, inimhakatisega, sel talvel veel Muhus oma venna Mihkel Kolga ja selle perekonna pool Külasema külas Marjavälja talus, ema sünnikodus. Küllap sel talvel või kevadtalvel viidi mind Saaremaale isa poolt vanaisa ja vanaema juurde, sest algasid kevadised põllutööd ja ema, virk inimene, oli äiale ja ämmale abiks. Oma emapoolset vanaisa ja vanaema pole ma näinud. Jüri ja Ingel Kolk olid siis juba surnud. Kuid vanaema Ingel oli pärit Koguva külast Laasu talust ja nagu Endel Priidel kirikukirjade põhjal kinnitab, olevat ma väga kaugelt sugulane Juhan Smuuliga, Ülo ja Jüri Tuulikuga ning ka Juhan Peegliga. Oma isast Jürist teadis ema rääkida, et isa olnud salaviina vedamise pärast kolm aastat Pihkvas vangis. Pihkva vangimajas valminud ja õlgilustusega kleebitud ehetekarp on praegugi mu õe Amanda käes. Jüri ja Ingel Kolgal oli kuus last: Mihkel, Jaan, Mare, Ingel, Juula ja Madis. Nad kõik jäid vara vaeslasteks ja mu emal kui pere vanimal tütrele oli hoolet nooremate õdede ja vend Madise kasvatamisega, eriti mis Madisesse puutub, sest temast sai arhitekt ja tema koolitamine kestis kaua. Ent kõige rohkem abistas oma õdesid — ka minu ema — ja vend Madist Marjavälja pere vanuselt teine vend Jaan, *self-made man*, kes sõitis Kaug-Ida meresid ja Hiina jõgesid. Jaan vist abistas ka mu isa Kopli talu päriseks ostmisel. Ema ise oli saanud käia ainult kaks talve külakoolis. (Nüüdseks on kõik kuus Marjavälja last surnud. Madis on maetud Rootsi, Jaan Siberisse, teised Muhusse.)

Isa poolt vanaisal Madisel ja vanaemal Miinal oli siinkandis palju sugulasi ning ka ise olid nad sugulased — paari minnes olid mõlemad Hindid. Kuid vanaisa Madis pidanud oma sugupuu haru enamaks, paha-seks saades kuuletanud ta vanaemale kedagi Virbitskit. Et mis sa va Virbitski! See mõisa ametimees Virbitski olevat muretsenud ühele Kärdu-nimelisele Hindile kunagi kaks last. Ristimisel jäid mõlemad Hintideks ja sedamoodi oli ka vanaema neiupõlvenimi Hint. Mis rahvusest see Virbitski oli, seda ma ei tea siiani, kuid olen vähe oma sugupuud uurinud.

Kopli Madisel ja Miinal olnud kolm last, tütreid Viia ja Liisu ning mu isa Aleksander. Et õed olid surnud noorelt ja isal venda polnud, jäi ta Kopli renditalu ainsaks pärijaks.

Vanaisa Madis suri noorelt mingisse «seesmisse» haigusse, kui ma olin alles kolme- või nelja-aastane. Mäletan, et vanaisa lamas meie toa esiseinas voodis akna all (seesamane tuba-köök ja väike kamber meie elumajal sel ajal olidki), tema lamas kõhuli sängis ja mina trampisin jalgadega ta seljas. Minu paljad jalad pidid vanaisale ta haiguse vastu head olema. Vanaisa matust ma ei mäleta, aga vanaema oma küll. Olin siis juba paarikümneaastane mees, Rootsiküla algkoolis õpetaja. Vanaema käed olid alati tööd täis. Kui muud tööd polnud, siis vähemalt välkusid vardad ta käte vahel. Vanaemast mäletan mõne laulu ja jutu

esimesi sõnu, nagu «Hundid istusid metsas koos ja laulsid» või «Läksin Mikult tulda tooma, Miku koerad minu peale» või «Vana Jaagu elumaja oli keske heinamaad» jne.

Mu isa kirjutas 1940. aasta novembris, kui ta oli Inglismaalt tulnud, Eesti NSV Riiklikku Merelaevandusse teenistusse saamiseks ise oma lühikese elulookirjelduse. Toon selle siinkohal ära.

«Kaugesõidu kapteni Aleksander Madise p. Hint'i lühike elulookirjeldus.

Sündisin Saaremaal, Lümmanda vallas, Kuusnõmme külas «Kopli» renditalus 1884 a. 30. novembril. Minu isa Madis Reediku p. Hint oli selle renditalu pidaja.

Talu maad olid kehvad, renti maksime mõisnikule 50 rubla aastas ja selle summa katteks tuli 2 suurt härga või 3 head lehma maha müüa. Talu pealt saadud leib lõppes juba jõulu ajal, perekond koosnes aga 10—15 inimesest. Minu isa Madis ja tema vend Priidu käisid suvel mandril kraavi kaevamas ja nende teenitud rahadega maksti mõisa rent ja osteti vilja juurde ja nii pääseti suurest näljast, sest elamine oli nii kui nii pool nälginine.

Olin umbes 10 a. vana kui minu isal ja ta vennal oli mõisnikuga suur tüli kalapüügi pärast, sest kalapüügi meri oli mõisniku oma ja need kes mõisnikuga vaenus olid ei tohtinud kalu püüda. Minu isa oma vennaga olid kala püüdmas ja mõisnik läks nende püügiriistu konfiskeerima. Algas tüli merel paatidest. Mõisnikul oli kaasas tema valitseja, kuid naha peale said nemad mõlemad nii, et mõisnik kohe arsti kutsus Kuresaarest.

Kohtu protsess kestis umbes 3 aastat. Talu varandus pandi aresti alla, osa müüdi oksjoniviisil, perekond sai täiesti väljakurnatud. Kõik saab inimene unustada, aga seda kurja mis mõisnikud tegid siin talurahvale ei saa unustada.

Umbes 7 a. vana läksin Kuusnõmme külakooli ja 11 a. vana läksin Lümmanda Vene kiriku kooli. Kolme aasta jooksul lõpetasin Vene kiriku kooli. Kooliraamatute raha teenisin suvel metsast marjade korjamisega. Pärast kooli lõpetamist jäin veel kolmeks aastaks talutööle.

Olin 17 a. vana, kui algasin meremehe elu. Teenisin esiteks madrusena purjelaevadel ja 1903 a. sain puusepa koha Ost-Asia seltsi a/l «Korea» peale, missugune laev tol ajal seisis Tallinna sadamas ja valmistas end sõiduks Kauge-Idasse ühes admiral Rošhestvenski käsutuses oleva 2-se sõjalaevade eskadrilliga.

Sõitsime «Koreaga» Kronstadi ja laeval puhkenud streigi tõttu lahkusin «Korealt» ning läksin Põhja-Vene-Seltsi a/l «Knjas-Gortshavkovi» peale samale kohale. Tegin transport «Knjas-Gortshavkoviga» reisu ühes 2-se sõjalaevastiku eskadrilliga kuni Tsusima laheni, olles vabatahtlikuna Vene-Jaapani sõjas.

Pärast seda teenisin veel a/l «Lahtal» roolimehena ja 1907 a. läksin Kuressaare merekooli.

Lõpetasin Kuressaare, Liibavi ja Narva merekoolid. Kooli vaheaegadel sõitsin enamasti tüürimehena ja ka kaptenina mitmetel laevadel, muuseas olin Ameerikas üle kolme aasta ja sõitsin ka Ameerika a/l «North-Stari» peal II. tüürimehena, kust mina ka niipalju raha teenisin, et sain kodutalu mõisnikult välja osta.

Maailmasõja ajal teenisin tüürimehena ja kaptenina vedurlaevadel sooritades sõite ja praamide vedusid Petrogradi, Tallinna, Soome ja Saaremaa vahel.

1917 a. sügisel lubati mind Saaremaalt Mõntust kolmeks päevaks kodusse puhkusele. Olin siis kapteniks pukser «Musja» peal. Ühe öö sain kodus magada, hommikul olid sakslased minu koduümbruse (Kihelkonna) okupeerinud, mina ei saanud laeva peale minna ja nii jäin sakslaste kätte. Elasin oma kodus Saksa okupatsiooni aja üle ja Eesti valgete sõja ajal NSVL sõjavägede vastu jäin ka kodusse elama, kui perekonna toitja.

Eesti esimese Riigikogu ajal olin Riigikogu liige tööerakonna rühmas kuni selle laialimine kuni. Enne Riigikogu laialinemist sattusin rüh-

maga vastuollu ja pärast seda pole mina poliitilisest tegevusest osa võtnud 17. a. jooksul.

17-ne aasta kestvuselt sõitsin tüürimehena ja kaptenina purje- ja vedurlaevadel ja nüüd viimaks sõitsin tüürimehena a/l «Torni» peal. Olin seal üle kuue aasta katkestamatult teenistuses.

Lahkusin a/l «Torni» pealt Liverpoolis 1. nov. k. a. ja sõitsin Soome a/l «Wiimaga» Petsamosse ja seal Tallinna, kuhu jõudsin 29. nov. 1940 a. Praegu elan oma perekonna juures Nõmmel Pärnu mt. 68—1.»

Niiviisi kirjutab isa 1940. a. detsembris. Ta suri 1943. a. oktoobris ühe Araali mere saarekese haiglas tüüfusesse. Isa viimane teenistuskohaks oli Araali Riiklik Kalapüügi Trust, kalaveolaev mootorpurjekas «Vernõi», mille kapteniks ta oli. «Vernõi» peal oli kogu meeskonnaks 11 meest ja laev sõitis Araali mere äärsete kalapunktide ning Aralski ja Muinaki linnade vahel. Ka mina sõitsin siis «Vernõil» ja olin peaaegu kogu 1943. a. suve isa armust ta II tüürimees. Oma elulookirjelduses pole ta maininud kõiki laevu, mille peal ta teeninud oli. Nii näiteks olen minagi koos isaga varem sõitnud vedurlaeva «Marmor I» peal; selle püksiiris olevate praamidega veeti Kihelkonnalt, Jaagarahu paemurrust paekivi Balti mere sadamatesse paberivabrikute tarbeks. «Marmor I» sõitis tol korral, kui ma kooliõpetaja-suvevaheajal tüürimehest isal laevas kaasas olin, Ida-Saksamaa linna Pillausse, kus praamid kivikoormad ära andsid. Hiljem sõitsin koos isaga a/l. «Torni» peal trimmerina. Üksvahe oli isa ka purjelaeva «Kihelkonna» tüürimeheks. Minu arust oli isa väärt meremees, kes aga ise igatses maamees olla. Ega ta muidu Ameerikast teenitud rahaga poleks kodutalu päriseks ostnud. Laevajuhina oli ta hea navigeerija, kogesin seda temaga Araali merel sõites. Aga ka talus oskas ta töid, millega mina toime ei tulnud. Meil, Koplil, nagu pea igas Lääne-Saaremaa taluperes, oli väike sepapaja, kus tulid peamiselt lõõtsatõmbajana toime, harva pealelööjana, kui isal paremat käepärast polnud. Aga iseseisvalt polnud minust ei hobuseraua tegijat, ei vankriratta põidadele kuuma raudvitsa pealeajajat, nii et ratta rumm ja kodarad oleksid nagisenud, nagu nad nagisesid isa käes. Isa tegi kõike, mis talule vaja, olgu puust või rauast. Tema tuli toime nii maal kui merel. Ja siiski kõikus ta maa ja mere vahel, merede avaruse ja kehvade, kiviste ja vesiste põldude ning heinamaadega Lääne-Saaremaa talu vahel, isegi teadmata, kumb ta rohkem on, maamees või meremees. Aga isal oli veel kolmas amet, ta oli kalamees, kui talutöö ja meresõit selleks mahti andsid. Oma isalt oli ta pärinud kaks mustaks tõrvatud paati: üks suurem, võrgupaat, ja väike rüsaapaat. Võrgupaadil oli kaks paari aere ja kaks purje, neist väiksem ninas ja suurem keskel, rüsaapaadil üks paar aere ja ninas väike puri. Võrgupaat oli mõeldud neljale mehele, igaüks oma võrkudega, mõrrapaat oli mõrdade püsivamaks mõrrakohtadesse panemiseks ja mõrdade nõudmiseks. Püügivaheajadel seisid paadid Pitkanina rannas lautrites, paatide aerud, purjed ja võrgud aga Kopli kohale kuuluvas võrkeaias nukas olevas võrkemajas. Igal perel oli võrkeaias oma võrkemaja ja vabude rida. Võrkeaeda piiras igast küljest kiviaed. Kui isa suurtelt, võorastele kuuluvatelt laevadelt parajasti juhtus kodus olema, tõmbas ta oma paatide purjed üles. Kalameheametit armastas isa vist kõige rohkem, aga see andis enamasti kõige vähem tulu, igatahes märksa vähem kui laevamehe kutse. Aga isa oli väiksel viisil ka kirjamees — ta saatis kohalikule ajalehele «Meie Maa» sõnumeid. See ajaleht käis meil isa kaastöö eest. Kogu eluaeg kavatses ta kirjutada mälestusi sõidust Roždestvenski eskaadriga ümber Aafrika kauge Tsušima väinani ja seal toimunud merelahingust, aga tal polnud selleks kunagi aega, elu lõppes enne käest ära.

Ema tutvus isaga Kuressaares, kui isa käis Kuressaare merekoolis ja ta ise rätsepmeister Aleksander Salmi juures õmblustööd õppis. Noore tüdrukuna oli ema käinud suure maa mõisates kartuleid võtmas ja oli niiviisi omale õmblusmasina ostuks raha teeninud. See käsiõmblusmasin «Naumann» oli kogu elu ema saatjaks, kuigi ta sellel võorastele vähe õmbles, ainult oma pere jaoks, välja arvatud isa meremeherõivaid, mis olid enamasti välismaa kauplustest ostetud. Isa ja ema pulmad olid Kuus-

nõmmes Koplil 1909. a. suvistepühade aegu. Aastavahetusel sündisin mina. Varsti pärast seda sõitis isa Ameerikasse, kuna ema jäi vanaisa ja vanaemaga talu pidama. Isa kutsus kogu peret Ameerikasse ja ema oleks läinudki, kuid vanaisa ja vanaema ei tahtnud minna, ja nii polnud emast minugagi minejat. Ema rühmas talutööd teha, mäletan siiani, kuidas paeklibu ema adra taga Luugupõllu mäel kõrinal kokku jooksis, kuidas ema ader «laulis» ja valgete kajakate parv ennast vao järel ritta võttis vihmausse otsima. Ega neid säääl palju olnud, maa oli lahja, andis mõneseemnelise saagi ainult laudasõnniku ja põllule veetud meremuda toetusel. Ema oskas kõiki põllutöid ning mulle tundus, et kui isa kodus juhtus olema, oli ema põllul ja heinamaal agaram kui isa. Üldse kippus Koplil jäme ots isa käest ema kätte minema, isa oli ju kodus alati ajuti-selt. Tundus, et isa oli oma merelt teenitud rahaga Kopli rohkem emale kui enesele ostnud — paljuks ta ise seal sai olla. Kopli oli isa vanemate, ta naise ja laste kodu — nagu emalinnu pesa. Isa enese kodu oli kõikuv laevasild, olgu puust või rauast. Ema seisis kursis põllutöödega, aga ega temast olnud sepa-pajas vankri rautajat ega puutööriistadega kalanõu tegijat, need tööd jäid isa hooleks. Ja pole ma ka näinud, et isa oleks «Naumanni» või kangaspuude taga istunud. Naiste töid ta ei osanud, võttis pigem korraks sulepea pihku ja kirjutas «Meie Maale» sõnumi. Sedagi tegi ta rutates, sest talu meestetööd ei andnud mahti.

Minu, Kopli Sandri ja Manni (nagu mu vanemaid külas hüüti) poja esimene mälestus kipub tagasi aega, mil ma veel õieti rääkidagi ei osanud. Kopli toas tehti ringmängu ja tantsiti. Siin oli pliit ja seina ääres seisid vanaema ja vanaisa säng, aga minu jaoks oli tuba küllalt suur. Vaatasin ringiliikujaid pealt, aga äkki võtsin nende kätest kinni ja hakkasin ka ise ringi liikuma. See tegi täiskasvanutele nalja. Muud ma ei mäleta, ka seda mitte, mis laulu ringmängu juurde lauldi. Emagi ei mäletanud laulu, aga mäletas oma väikese mehehakatise «seltskondlikkust» ja seda, et mul olnud seejuures kuserada järel. Oma «häbiteost» ja selle kuivatamisest ei tea ma midagi.

Teine mälestus on jälle samast toast. Ma olin alles nii pikuke, et vaevalt ulatusin üle söögirenni ääre vaatama. Vanaema seisis esiseina akna juures, ema askeldas pliidi ja kambri vahet. Tuppa astus võõras mees, võttis mütsi peast ja jäi laua juurde seisma, ei istunud. Mees rääkis midagi, ema ja vanaema seisid tummalt. Siis mees pani uuesti mütsi pähe ja läks uksest välja. Ema oli väga kohkunud, hirmu täis. Vanaema ütles midagi emale. Ema tõi kambri viinapudeli ja hakkas viinaga pesema ukselinki, mida mees oli puutunud. Mind kohutas ema hirm, aga ma ei küsinud midagi, ei julgenud. Ja ema ei rääkinud midagi. Alles mitmed aastad hiljem selgus, et võõras mees ei olnudki võõras (emale küll esimest korda nähtud), vaid vanaema vend Mihkel Hint. Ta oli oma naise Marie ja suure lasteperega elanud suurel maal Rakkes, koos naisega haigestunud seal pidalitõppe ja saadetud tagasi Saaremaale vanaonu sünnivalda Lümandasse, Audaku leprosooriumisse.

Mul jäi sellest meelde ainult see, kuidas ma üle söögirenni upitasin vaatama, võõras mees, ema suur hirm ja ukselingi viinaga pesemine. Aga mälestus ise on püsinud kogu elu. Puukoidest uuristatud söögirenni asemele lasksin vanuigi teha uue sama kõrge laua, et praegugi näha, kui suuruke ma siis võisin olla. See laud on praegu Nasval.

Järgmine mälestus on rõõmus. Isa oli just tulnud Ameerikast koju ja sumas oma kõrgete, kubemeni ulatuvate kummist veesaabastega Maksmeres. See oli veeloik Kopli talu kidura metsaga karjamaal, Valme silma ääres, siit paistis kätte peaaegu kogu Kuusnõmme laht ja kaugel Vilsandi saar oma valge tuletorniga. Isa kavatses Maksmeres hakata kalu kasvatama, sellepärast uuris Maksmere põhja. Meie emaga seisime Maksmere kaldal ja vaatasime, kuidas isa vees sumas. Ilm oli päikese-paisteline, vist kevadise pühapäeva hommik. Oi, kuidas oleksin minagi tahtnud Maksmeres sumada, oleksid mul ainult niisugused saapad olnud! Need paistsid mulle seitsmepenikoorma saabastena, mis olid isa Ameerikasse viinud ja ta sealt tagasi toonud. Kui mul ainult niisugused saapad oleksid, küll ma ka siis vees sumaksin ja isa kombel kaugel käiksin! Päike säras Maksmere pinnal ja ma olin rõõmu täis.

Olin kaua üksik poeg, oma järgmisest vennast Johannesest olin ligemale viis aastat vanem. Minust pidi saama tulevane Kopli talu peremees ja tahtsin varmalt oma valdusega tutvuda. Peale õlgkatusega elumajas oleva toa ja kambri oli õues Kopliloigu ääres veel laudkatusega saun ja sepapaja. Saun oli tilluke, poolpime, kämblasuuruse aknaga suitsusaun, kuhu korraga ainult paar-kolm inimest sisse mahtus. Uks läks sinna sepapajast, selle kaudu tuli ka suits välja. Saunas oli lava ja kaks raandat, üks sooja ja teine külma vee jaoks. Need tassis ema enne täis. Külm vesi toodi vinnaga kaevust, mis oli tosin sammu saunast eemal, sama kaugel või veidi lähemal oli kaev toast, kus pliidi peal sauna jaoks vett soojendati. Suvel tehti seda kaevu juures paargus, kividest, poolenisti puust laudkatusega püstjas, ilma laeta ruumis, kus vanaema suvel perele toitu keetis. Katel rippus tulel pööratava konksu otsas, ust ei olnud, suits läks lahtisest avast või katusest välja.

Mõned sammud elumajast õhtupäikese suunas olid ühe ja sama õlgkatuse all vilja-, kala- ja lihaait ning lehmalaut. Viljaaidas olid ka isa meresõiduks vajalikud raamatud, enamasti venekeelsed. Kuigi aitadel ja laudal oli ühine katus, oli lehmalauta viiv uks eraldatud hirsaiaga, nii et lauda ette moodustus väike karjaaed.

Vanast rehemajast, kus ühe õlgkatuse all oli rehi, rehala ja laudad hobuste, lammaste ja sigade jaoks, ei mäleta ma suurt enam midagi. Kogu maja lõi välg põlema, kui ma kümneaastane olin. Isa ehtas peaaegu samasse kohta uue rehemaja, mis nüüdseks on lagunenud. Ka sepapaja, saun ja paargu on kadunud, samuti aidad ja lehmalaut. Üsna samad ehitused olid ka Kuusnõmme sumbküla teistes peredes: Toomal, Sepastel, Ristinil ja Ilastel, ainult kahel sumbküla vabadiikul oli kummalgi elumaja ja lehma- ning lambalaut. Aga Toomal, Ristinil ja Ilastel olid ka puktuulikud ja need huvitasid lapse meelt rohkem kui majad. Tooma ja Ilaste tuulik olid lähestikku, Ristini oma teistest kaugemal, Tõldemäel, tema tiibade vehkimine paistis meie ema kambri otsaaknast kõige selgemini kätte. Oi, kuidas ta vehkivate tiibade varjud õhtupäikese käes kasvasid ja kahanesid! Kui tiib alla tuli, oleksin tahtnud sellest haarata ja üleval kõrgel koos tiivaga ringi ära teha. Aga ka suuremaid poisse ei lubatud seda teha, kus siis veel mind!

Vilja laskis Kopli pere jahuks ning tangudeks jahvatada Ilaste tuulik. See oli üle mitme küla kuulus, jooksis ka peaaegu laudvaga ilmaga, tiibade nurk, tiibade «miiu» oli nii meisterlikult tehtud. Tuuliku peremees, Ilaste Jaen, oli juba karjas käies aiva tuulikuid meisterdanud, eks see andis ennast nüüd päristuuliku juures tunda. Hiljem mu meheas tegi Ilaste Sander, Jaeni vennapoeg, hea tuulega koguni nelja tööd korraga: jahvatas vilja, saagis laudu, käias vikateid ja laadis akusid. (Nüüd on Sander surnud, tuulik ripakil, Tooma ja Ristini tuulik ammu kadunud.)

Mind mõistagi huvitasid külas umbes minuvanused naabrilapsed. Need olid Ristini Noor-Mihkel (Ristinil oli ka Vana-Mihkel) ja Aida Arno. Ristini Noor-Mihkel nimetas oma isa ja ema isaks ja emaks, Arno ja mina aga papaks ja mammaks. See oli nagu asisem. Arno isa, Aida Sander, oli olnud Riias peentisler, Riias ära tulnud ja ehitanud Ilaste saatu kena väikese maja. Peale selle maja, lehma- ja lambalauda ning puutööriistade Sandril muud varandust polnudki, aga Aida inimesed olid külas siiski nagu asisemad. See maksis ka Kopli Sandri ja Manni ning minu kohta. Kes aga samuti olid asisemad ja seejuures pisut rikkamad, olid Sepaste inimesed. Sepaste Mihkel Mälk oli vana purjelaevade kapten, oli oma talu juba siia külla tulles päriks ostnud; neil oli ka plekkkatusega elumaja, mille taolist kellelgi teisel külas polnud. Sepaste peremeest ja perenaist kutsusid ka küla täiskasvanud inimesed Sepaste papaks ja mammaks, nende oma lastest rääkimata. Aga Sepastel polnud ühtegi minuealist last, kõik olid minust vanemad. Julius ja Ida olid läinud juba enne minu sündimist Ameerikasse, Markus käis Ameerikas ja tuli sealt tagasi, abiellus siin ja ehtas Atla-Kihelkonna maatee äärde väikese majahüti, Adeele sai mehele Priidu Reinsonile, Loona külakooli juhatajale-õpetajale (ka mina õppisin oma esimese koolitalve tema juures — Loona külakooli oli minu kodust kõigest poolteist kilomeetrit), Theodor

oli õpetajaks Lümända kuueklassilises algkoolis, sealsamas, kus August Mälk oli koolijuhatajaks ja mina ja mu vennad õppisime, Pouli abiellus naljamehe Ööbiku Aaduga ja minu ema oli Sepaste pere kõige noorema venna Karli ja Eimu Mariiu pulmas pulmaemaks. (Mulle selgus alles palju aastaid hiljem, et meie küla Mälgud ja August Mälk on sugulased.) Sepaste papa muudkui rehkendas; niipalju kui mina teda nägin, oli tal pliats käes ja paber arve täis kirjutatud. Külas räägiti, et kui ta veel kapten oli, kutsutud teda reederite koosolekule laeva teenistusest aru andma, tema kinkinud igale osanikule laeva teenistusest ainult savipiibu. Sepaste papat ei näinud ma väljas õues, põllul ega heinamaal tööd teemas, ta istus toas ja muudkui rehkendas.

Ma ise ei mäleta, aga nagu ema rääkis, olnud mul kolmeaastaselt külas kolm «naist», kõik minust umbes kümme aastat vanemad tüdrukud. Arila Juula olnud mu igapäevane naine, Taavi Viia töönaine ja Ilaste Tiina kirikunaine. Tiina olnud neist kõige kenam. (Nüüd, kui ma olen 75, on Juula ja Viia surnud, Tiina elab suure pere vanaemana Eeriksaares.)

Mind kutsuti lapsena oma peres hellitavalt Aadiks, külas aga mõnikord Aaduks. Aadu nimi mulle ei meeldinud, sest Kuusnõmmega külgnevas Kulli külas — nüüd on nad üks küla — elas Suurekivi vabadikukohas vana koolmeister Aadu Tang. (Suurekivi vabadikukohta on mööda vinga-võnga looklevat külatänavat minnes Kopli perest vaevalt pool kilomeetrit.) Kuidagi sain juba poisikesena teada, et vana koolmeistri naine ja kolm või neli last olid jäänud pidalitõppe ja ära Audakusse viidud. Audaku oli üleval Viidumäel metsa sees asuv pidalitõbiste varjupaik, meie külast umbes kümnekond km eemal. Kuusnõmme perede heinamaalankide ja küünide juurde viiv tee läks pidalitõbiste varjupaigast lähedalt mööda ja üks meie heinamaalank Lillipeametsas oli varjupaiga langiga kõrvu. Igatahes sain vana koolmeistrit tabanud õnnetusest varakult teada — Aadu elas nüüd üksinda Suurekivil, pere oli Audakus. Aadu nimi oli seotud sünge haigusega ja see tegi mulle haiget, kui mind Aaduks kutsuti. Vaevalt kutsujad seda ise aimasid. Mulle, poisikesele, ehk taheti «Aaduga» koguni mu isaste sekka kuulumist meelde tuletada. Tüdrukud ja naised olid emased. Vanaema hüüdis toast õue: «Emased, tulge sööma, isased juba söövad!» Mina, nelja-aastane, olin ka isane.

Suurekivi pere õnnetusest, kuigi sellest külas ja kodus harva kõneldi, sain varakult teada, aga vanaonust ja ta naisest, kes samuti olid Audakus, ei räägitud külas ega meil kodus üldse. Küla sellest vist ei teadnudki, sest nad olid haigestunud suurel maal. Võib-olla olid vanaonu ja ta naine Audakus juba surnud, meie ei teadnud sellest midagi, sest Audaku lähedal metsas oli pidalitõbiste surnuaed, Kihelkonna surnuaeda haigeid ei maetud.

Sündis noorem vend Johannes, kelle tulekust ma polevat rõõmustanud, vaid olevat vanaisale öelnud, et vend võtab mu vara ära. Aga isale olin ma vanima pojana ikkagi peamine varapärija, kes pidi saama talu ja kalapüügiriistad. Kui isa laevast juhtus kodus olema, võttis ta mind üsna noorena kaasa rüüasid nõudma. Need olid sees Kihelkonna lahe poolses meres, Kotkamäel. Tee sinna viis läbi mõisale kuuluva kõrgete kuuskede ja mändidega metsa. Mäletan selgesti ühte kevadhommikut, kui läksime isaga läbi metsa, kummalgi mehel, vastavalt mehe mõõtmete, kalakott seljas. Paremat kätt oli mets hõredam, sealt paistis varahommikune päike. Mets oli päikeselaike täis, linnud laulsid. See õhuline, sära ja linnuhääli täis pilt, kuidas me isaga metsa vahel sammusime, on mul praegugi meeles, aga kas ja kui palju me mõrdadest kalu saime, seda ei mäleta. Isal ei olnud suurt kalaõnne, meie naaber, Ristini Peeter, Ristini Miki ja teiste Ristini poiste Sassi, Eedu ja Oskari isa, oli kalapüügil palju õnnelikuma käega. Aga küllap tuli see sellest, et ta sai oma püüniste eest rohkem hoolt kanda kui Kopli Sander. Külas räägiti, et talvel põles kahes peres lamp juba kella kolmest hommikul: Ristini Peeter istus oma võrguhargi taga ja Kopli Mann, meie ema, õmblusmasina taga. Juhtus tihti, et Kopli Sander samal ajal üleval mereharjas pidi laevas tüürmanivahis seisma, võrguhargi asemel kompass roolikambris ees. Kui aga Sander kodus oli, kippus ta ka kibedal heinaajal võrgupaadile purjesid üles tõmbama ja ära Loonalaiu taha Suurde kuiva lestile sõitma,

vabadikumees Vanaõue Mihkel ja mina kaasas. Ema ei tahtnud mind hästi lubada, olin ju paadis või Loonalaiu elupeal magamiseks liiga noor alles, kuid isa ütles, et las poiss harjub. Mäletan, kuidas Loonalaiust lääne pool meres ükskord läks tuuleks. Olime jõudnud võrgud välja võtta ja seisime paadiga veealustest karidest paar km eemal. Karid kohisesid ja nende kohalt kerkis lai veemuür. See oli võimas pilt, mis paati paistis. Öhtupäike laskus kaugele Läänemerre, veemuüri taha. Ühes kohas veemuüri serval kerkis eriti kõrgele veesammas. See oli Hullumätas, vesi ajas ennast siin üles nagu valges vahus täkk oma tagajalgadele ning hirnus, et kogu meri ja maa kuni Viidumäeni vastu kajas. «Küll Hull täna hirnub ja mühiseb. Hea, et me võrgud ta pealt õigel ajal kätte saime,» ütles isa. «Ja hea, et me ise siia Nootamaa äärde varju saime — mis meie paadist säääl murdudes enam järel oleks,» tähendas Vanaõue Mihkel.

Teinekord, kui juhtus olema laudvaga ilm ja me olime lestavõrgud öhtul Suurde kuiva sisse lasknud, jäime ööseks ankrusse, võrguännis paadis, et esimese tuulenuhina peale võrkusid merest välja võtma hakata. Küll olid paadikaared kõvad ja merel öhtul külm, kuigi kasukad said sooja saamiseks alla ja peale pandud. Loonalaiu elupeale heintesse minekust või veel vähem paarikümne versta taha ööseks Pitkanina randa sõudmisest polnud juttugi, pidi olema kogu öö siinsamas võrgujää juures. Küll olid öhtu ja varajane hommik merel ilusad, veelgi ilusamad, kui võrkudes ka lesti ja siigu oli. Mina, poisikene, uinusin paadi kõvadel kaartel peagi ja ärkasin hommikul viimasena, kui meestel juba võrkude võtmine käis, aga mehed suitsetasid ja ajasid poole ööni tasast juttu, arutasid ilmaasju.

Mäletan sedagi, kui me Loonalaiu elupeal magasime. Emmi ja Mihkel olid kaks ainsamat inimest, kes väikesel Loonalaiul elasid. Emmi pidas paari-kolme lehma ja müütas imehead kollast võid, Mihkel korjas mere äärest aakrikku, püüdis kala ja ühe hobusega haris saarekese kruusast põllulappi. Emmi ja Mihkel, keskealised inimesed, olid meie isa head tuttavad, peaaegu sõbrad. Aga nad said läbi ka kõikide Atla, Austla, Karala, Kuusnõmme, Kulli ja teiste rannakülade inimestega, kes Loonalaiu ümbruse meres oma võrke lasksid ega keelanud neist kellelegi oma madala, kuid hubase elumaja pööningut. Sel korral olime lasknud võrgud siiasamasse Loonalaiu äärde, Sauiskisse, magasime, jah, öö Loonalaiu elupeal ja hommikul läksime Sauiskisse võrke nõudma. Oli augustikuu peaaegu tuuletu hommik ja töötas tulla hästi kuum päev. Oli lesti, mitte ülearu palju, aga jätkus kalameestele enestele söögiks ning kotitais kojugi viia. Sõuti Loonalaiu kaldale, paat tõmmati ninaga adrupeenrassa, roogiti mõni äsja püütud lest ära, tehti rannakruusale tuli üles ja hakati siinsamas adrutulel lesti küpsetama. Siis võeti kapliga merest vett, riputati sinna parasjagu soola maitseks, kasteti lest kaplis olevasse soolutatud vette, pandi lest raasikeseks päikese kätte kuivama — ja söödi. Nii tehti pütingut. Mul on praegu veel kuival adrul küpsetatud lesta maitse keelel. Nii head lesta pole ma hiljem söönud kui seitsmeaastase poisikesena Loonalaiu ääres. Ma olin siis ka isale veel Aadi ja Suurekivi Aadu nimega seostuv pidalitõbi ei ulatunud siia, Loonalaiu äärde meie õnne segama.

Kodus oli Suurekivi Aadu pere õnnetus rohkem meeles — läks ju külatänav Suurekivi vabadikukohast mööda. Külas teati rääkida, et Aadu olla kirjutanud oma Audakusse viidud naise ja laste nimed ning igäühe Audakusse viimise kuupäeva piibli kaanele. Ma ei ole seda Aadu piiblit kunagi näinud, aga mul seisis selgesti meeles Aadu tütre Leena nimi; koolis olnud ta väga tark tüdruk. Ka ei mäleta, et ma Suurekivi Leenat ennast oleksin kunagi näinud. Ta viidi Audakusse vist juba enne minu sündi. Ma olin mõttes isale ja emale pahane, et nad mind Adolfiks olid ristinud, mis ju külas kergesti Aaduks muutub. Vanemad olid mulle selle nime pannud Rootsi kuninga Gustav Adolphi järgi — ta olnud rahva mälus hea kuningas. Aga mul oli veel teine eesnimi — Edmund — seda ei tarvitanud keegi. Edmund oli pandud «Krahv Monte Cristo» järgi. Ju isa siis seda raamatut tõlkes oli lugenud.

Kui isa viis mind kalapüügil Loonalaiu ja mere avarusse, milles ununesid kodu ja küla hädad, siis ema püüdis poissi hoida maas kinni. Minust

pidi tulema taluperemees, kes oskab tööd enda ja teiste käest nõuda. Varakult pani ema mind Väravatagusest aiast leigete, porgandite, naeriste, herneste ja ubade seest umbrohtu kiskuma. Malts läks sigade söögiks muule toidule lisaks. Kuueaastaselt oli umbrohu kitkumine päriselt minu töö, tõin kitkutud rohu väikese neljarattalise vankriga, millel vehmer ees, koju sigade ette. Kui olin seitsme või kaheksane, olid mu kaks nooremat venda, Juku ja Kost, juba säärased, et ronisid umbrohukoorma otsa, mina muudkui tirisin vankrit. Vahel nõudsid nad, et ma neile külatänaval vankrisõitu teeksin. See oli lõbus vendadele ja mulle, kuigi venitassin ölad ära, nii et need üles paistetasid. Siis ema «pisisi poisse», nagu vendi kodus kutsuti, enam koorma otsa ei lubanud, kuid sigadele rohu kitkumine jäi ikka minu hooleks. Sellest kohustusest päästis mind ainult isa, kui ta kalale läks ja mind kaasa võttis.

Aga mitte ainult kalale, isa võttis mind kaasa ka merest aakrikku korjama, või nagu siin öeldi, «norima». Mäletan üht peaaegu tuuletut, päikesepaistelisel suvepäeva, kui me isaga Loonalaiu taga Suures kuivas sepatöö jaoks merepõhjust kivisütt norisime. Isa noris, mina olin paadis kaasas. Norimise jaoks oli isal paadis põhjanori — maailmatu pika puust varre otsa oli raudvitsaga kinnitatud vanast, aga veel tugevast mõrralinast kott. Isa surus koti põhja, libistas seal edasi ja kotti jäi mõni kama-lutäis kivisütt, mida põhjavoolud olid hukkunud sõelaevast merepõhja paadele toonud. Et norimisel õigele kohale sattuda, selleks oli isal kaasas põhjakiiker. See oli umbes meetripikkune puutoru, millel ühes otsas tavaline klaas. Kui põhjakiiker vette pista, vältis see pinnavirvendust ja norija nägi ära, kust tasus sütt norida ja kus oli paljas paepõhi. Sel korral saime sütt napilt, aga ikkagi niipalju, et võis vankri rattad ära rautada. Seda ma ei mäleta, kas isa käis Suures kuivas veel sütt norimas või polnud tal selleks enam aega. Ka teistes küla peredes oli sama lugu — mehed läksid kevadel kas laeva või Tallinna puutööle, maju ehitama, naiste mureks jäi põld ja heinamaa ning koduümbruse tegemised.

Mäletan, kui isa sai kodu lähikonnas Sõrves Mõntu sadama kapteni koha. Mõntusse oli meilt oma poolsada versta, aga see oli siiski lähedasem ja ohutum teenistus kui kusagil kaugel mereharjas. Ajaliselt sai ta Sõrve koha tsaarivalitsuse lõpuaastail. Sadamakapteni amet Mõntus oli vist päris mõnus, sest isal jätkus selle kõrval aega ka Sõrves kalapüügiks. Jälle olin ma isaga kaasas, kui ta võrgupaadi, kõrb hobune vankri ees, vanker ise paadi pärast pikemaks venitatud, mööda mereäärset ranna- maanteed Sõrve viis. Mina istusin paadis ja mäletan seda imeilusat maanteed, mis vahetevahel päris mere äärde välja põikas. Paremat kätt siinsamas oli meri, küllap Toomalõuka laht, ja vasakut kätt lammastega karjamaa. Kaugemalt paistsid mõned saared ja nende taga ulgumeri, mis näis sinine-sinine ja millel sillerdas pärastlõunane päike. Et isal polnud Sõrves kindlat kalalkäima-paarimeest, olin mina seitsmeaastasena talle Mõntus paarimeheks. Sõuda ma oskasin ja vagase ilmaga oli sellest küllalt. Ühel säärasel laudvaga ilmaga õhtul me võrgud merre lasksime. Võrgujada algas päris kalda lähedalt ja suundus Kuramaa poole, mis muidugi siit ei paistnud — kaugel oli. Vörke polnud palju, kümme-kond. Hommikul vara, samuti laudvaga ilmaga, hakkasime vörke merest võtma. Isa seisis püsti paadi tagakapil, tiris parema käega merest võrgu ülemist paela vasakusse kätte ja kui üks vörk oli käes, sidus selle pea ainaga kokku, meres tõusva teise võrgu aina aga hoidis nii kaua hammaste vahel. Paar vörku saime niiviisi ilusasti kätte, ka lesti ja turska oli, kuigi mõõdukalt. Aga kolmanda võrgu aegu hakkas maa poolt tuulama. Algul aitas maa vari, laine oli väike ja ma jõudsin veel aerudega vastale, kuid siis tuli järsku nii kange pagi, et viis paadi võrgu jäast päris kõrvale. Isa nägi, et mu jõud jääb napiks, pani neljanda merest tuleva võrgu ülemise paela paadi tolli taha, võttis minu käest aerud ja asus ise sõudma. Tema jõud käis mõistagi veel pagist üle, kuid mis pidi saama merde jäänud vörkudest? «Asu võtma!» ütles isa. Ma võtsin merest tuleva võrgu pealmise paela tolli tagant pihku ja tõusin isa kombel paadi tagakapile püsti. Paat õõtsus ja mul hakkas hirm, et võin üle parda kukkuda. «Ei sa kuku kusagile, tari vörku!» ütles isa. «Ma ei saa!» halisesin vastu. «Küll saad, tari ainult, muidu jäävad võrgud merre!» Ja ma sain,

kuigi paat õõtsus ja mul oli hirm mahas. Tuulele pani korrast juurde ja ega see õige võrguvõtmine olnud, käristasin võrgulina ja jätsin võrkude pead lahti, aga kätte me nad merest saime. Küllap isal oli hiljem püüniste klaarimisega tegu, aga praegu polnud aega sellele mõelda, sest tuulele pani üha juurde ja maa varjust olime juba kaugel. Nüüd ei jätkunud enam ka isa jõust, et tagasi maale sõuda. Meil olid paadis kaasas ainult ühed aerud, need olid isa käes, ja oleksid ka teised olnud, ega ma poleks suutnud nendega midagi teha. Isa tõmbas sõudu, et tollid raksusid, ma võtsin aerutüvedest kinni ja hoovamisi püüdsin isa aidata. Paljuneks minust abi oli, aga tuul vist muutus pisut leebemaks ja me jõudisime tagasi Mõntu. Kui oleks tormiks läinud, oleks ta meid Kuramaale ajanud. Millal ja kuidas ma Kuusnõmme sain, ei mäleta; kindlasti enne sakslaste Saaremaale tulekut. Sakslased viisid meilt ära vana valge hobuse koos vankriga. Mis nad koormaks peale ladusid, ei mäleta. Nad ei maksnud seda iial tagasi.

Varajasest lapsepõlvest pole mul jäänud emast nii eredaid mälestuspilte kui isast. Vahest seepärst, et isa muudkui tuli koju, käis kalal, tegi heina- ja rukkilõikuse ajal ka talutööd ning läks jälle. Sõrve võttis ta minu kaasa, kuid lühikeseks ajaks Tallinna ka ema, minu ja väikese venna, alles rinnalapse Kosti, Johannes jäi koju vanaema juurde. Küllap oli see enne Mõntut ja sakslaste Saaremaale tulekut. Ma ei tea, missuguse vedurlaeva peal isa siis teenis, vist oli see «Musja». Ema meiega, kahe lapsega, elas Härjapea uulitsas. Korterist ei ole mu mälus säilinud mingit jälge, tänavast küll. Kord võtsin ma voorimehe troska vedrudest tagant kinni ja lasksin omale priiküüti teha. Kui voorimees «jänest» märkas, äigas ta tagantkätt piitsaga. Piitsakeele otsasõlm sattus mulle valusasti tagumiku pihta. Paugupealt lasksin vedrudest lahti. Niipalju on võõras täiskasvanud inimene mind löönud, oma ema käest olen saanud küllalt võmmi, sest ega ma olnud mingi pailaps. Isa oma lühikeste kodusolekute ajal oli mind kui vanemat poega ära hellitanud.

Ema ja aasta-paarise Kostiga olime Tallinnas lühikest aega — siis aga uuesti Kuusnõmmel. Isa jäi vist veel Tallinna, kapteniks vedurlaeva peale.

Kui olin üheksa-aastane ja käisin Lümända algkoolis, tabas meie küla suur mure. Naaberküläst Kullilt, mis on Kuusnõmmega sülisti, peaaegu üks küla, jäi Immiste Leena pidalitõppe. Ta oli Immiste peremehe Jaani naine, kolme lapse ema. Poeg Volli oli minuga ühevanune, kaks tüdart nooremad. Immiste Leena ja minu ema olid olnud suured sõbrad. Minu ema oli siia toodud Muhust, Leena kusagilt Tagamõisa kandist. Et nad mõlemad olid külale algul võõrad, küllap seepärast omavahel sõbruneksidki. Küla inimesed, kes neid mäletavad, räägivad veel praegu, et imelik, kuidas Immiste Leena jäi pidalisse, Kopli Mann aga ei jäänud. Mina oma üheksa aastaga ei osanud tähele panna, kuidas Leena haigus välja paistis, aga ühel päeval oli ta küläst kadunud, oli viidud Audakusse. Kes viis, kas ta oma mees või keegi teine, ei mäleta. Ainult seda mäletan, et kui Immiste ema veel kodus oli ja keegi teda haigeks ei arvanud, kuidas siis Immiste Volli nende õuele ehitatud kiigel üle võlli ajas. Mina seda ei julgenud.

Immiste pereema Audakusse viimine vajutas mind maani. Olime ju Immiste inimestega talgute, jootude ja pulmade aegu söönud ühest kaunist, joonud ühest kapast; minu ema oli Audakusse viidud Leenale lähedane inimene, kas ei võinud minagi pidalisse jääda? Kui mitte nüüdsama, siis hiljem, mõne aasta pärast! Olin kuulnud, et pidalitõbi võib ka aastate pärast välja lüüa. Ja mällu ärkas see, kuidas ema oli ukselinki pesnud.

Pidalitõppe jäämise ja Audakusse viimise mure tõttu jäid mu lapsepõlve paljud helged päevad juba üheksa-aastaselt seljataha. Kaheksaselt Loona külakoolis õpetaja Priidu Reinsoni juures käies polnud mul veel seda muret, aga järgmisel aastal Lümända kuueklassilises algkoolis õppides see mure juba oli, seda enam, et siin ühe meie kena õpetaja Miina Tõsise õde Viia oli haigena Audakus ja mu neljaverstane koolitee läks mööda Immiste, Suurekivi ja Agama perest, neis kõigis kolmes oli pidalitõbi võõraks käinud, kahes neist oli ta Aadu-nimelisi mehi tabanud. Suurekivilt oli haigus Aadu naise ja lapsed Audakusse viinud,

Agamalt oli Aadu ise Audakus surnud. Ka mind kutsuti külas Aaduks...

Peaaegu kõigis Lümända valla külades oli üks või mitu inimest Audakus, kus nad elasid hoopis teist elu. Kes kord oli Audakus, ei tohtinud seal tulla senisesse koju omakseid vaatama. Audaku polnud otse vangimaja, aga inimesed külades kartsid teda rohkem kui vangimaja. Terveimate haigete jaoks, kes võisid veel tööd teha, oli Audakus mõne lehma ja paari hobusega väike ühismajapidamine, mis andis mõningat lisa paju-kile, mida iga Saaremaa vald maksis oma vallast pärit haige eest. Audakul oli Lillipeametsas oma heinamaa, kus haiged suvel heina tegid. Tee meie küüni juurde viis lähedalt mööda pidalitõbiste heinamaast. Kui olin juba kümnene, võeti mind Lillipeametsa kaasa, eriti loole. Mõne heinasületäie poiss ikka labu või küüni juurde tassib. Lillipeametsa teel Audaku lähedal oli värav, sellest tuli meie heinamaalankidele pääsemiseks läbi minna. Enne väravani jõudmist oli minu kohuseks vankrilt maha hüpata, väravani jooksta ja see haagist lahti teha. Mul oli juba eelmisel öhtul selleks kodus valmis vaadatud ja kaasa võetud puupulk. Kui pidalitõbiste käed olid väravat puutunud, siis pulga abil väravat avada oli ohutu. Ma ei tea, kas emal ja teistel heinalistel mu pulgast aimu oli, aga iga kord ruttasin mina väravat lahti tegema, sest teised võisid olla hooletud ja teha seda oma käega. Tingimata olid mul Lillipeametsa minnes mingid jalavarjud. Mõnikord nägime pidalitõbiseid nende heinamaalangil niitmas või loogu võtmas. Mõöduti vaikides ilma tere ütlemata, kui tõbiste seas ka ema kunagine sõbratar Immiste Leena ja mu vanaonu Mihkel oleksid olnud. (Nagu ma paarkümmend aastat hiljem prof. S. Talviku väitekirjast «Die Lepra im Kreise Oesel» lugesin, oli Mihkel Hint surnud Audakus juba 1912.)

Pidalitõbe peeti minu poisikesepõlves veel täiesti parandamatuks haiguseks, ainult Jeesus pidi piibli andmetel olema terveks teinud kümme pidalitõbist, kellest ainult üks teda tänama tulnud. Seda lugesin juba varakult kooli usuõpetuse raamatust «Piibli lood». Isa ja ema polnud mul usklikud, käisid kirikus rohkem kombe pärast ja et tuttavatega kokku saada ning alevikus poodides käia. Ma ei tea, kui palju isa ja ema Jeesuse imetegu uskusid — ükski tohter polnud suutnud seda senini järele teha.

Kuigi pidalitõbe meie kandis oli palju, tervete seas sellest omavahel palju ei räägitud. Ja kui vihjamisi räägitigi, oli ka vihjamisi juttu valus kuulata. Vähemalt minul. Pidasin ju ennast tõvekahtlaseks. Koolis olin suhteliselt vaikne poiss, kes suurt teistega ei seltsinud, kes vist kogu algkooli aja kordki nurgas ei seisnud.

Algkooli õppekavas oli muu hulgas Juhan Liivi «Vari», millest mulle kogu eluks jäi meelde Kukulinna hüti kirjeldus ja ka Liivi värsid:

Mets kohas tumedalt, tõelt ...

Ma kuulasin himuga.

Ta kohin tiibu laotas

mu üle ju hällissa.

Ta tume kohin jäi rinda,
seal kohab nüüd alati —
ma nagu tad taga leinan,
ei rõõmsaks saa iialgi.

Ma ei tea, miks just need värsid mulle nii hinge sööbisid, õieti oleks pidanud see olema mere kohin, Hullumätta müha, mis mu hinge täitis. Metsa kohinat olin harva kuulanud. Või ehk siiski, Lillipeametsas heinal olles, Audaku lähedal ...

1920. aastal augustikuus sündis mu õde Amanda ja mind saadeti emale Kihelkonnalt apteegist rohtu tooma. Oli kõueilm, apteeki oli kodust viis km. Sain rohu, hakkasin tagasi tulema. Müristas ja löi kõvasti vätku. Kui Paasiku metsast olin välja jõudnud, nägin, et meie küla kohalt tõuseb suitsu. Mõtlesin, et välk on Laasi õuest ühe maja põlema lõõnud. Mööda põllupeenraid lähemale jõudes arvasin, et suits ja leegid tõuse-

vad Tooma õuest. Et need võisid tõusta ka Kopli õuest, selle peale ma ei mõelnud. Ja ometi, kui jõudsin koduküla tänavale, nägin leeke ja suitsu tõusvat just Kopli rehemajast. Elumaja ja teiste hoonete õlgkatustele olid laotatud märjaks kastetud paadipurjed, et tuli kõrvalhoonete ja elumaja katustele ei kargaks. Ema oli titega viidud naabripõlde Toomale.

Rehi põles koos heinte, talveks kogutud loomasööda ja põllutööriistadega maani maha. Oli pealelõunane aeg, loomi sisse ei jäänud. Aga kahju oli siiski suur. Isa ei kaotanud õnnetuse puhul pead, ega ta muidu oleks osanud purjesid märjaks kasta ja teiste hoonete katustele kaitseks laotada. Välk oli löönud rehe katuseharja ja levinud kuivas põhus imekähku, hea, et teised hooned sai päästa. Ema toodi õhtul Toomalt titega tagasi ja võttis sisse rohu, mis ma apteegist olin saanud. Eks rohi kulus emale tuleõnnetuse kohkumise peale igati ära. Müristas ja lõi välku veel kogu õhtupoolse aja, kuid teisi majasid ta meie ega ümbruskonna küla-des enam põlema ei löönud.

Isa, ema ja vanaema olid taevast tulnud õnnetuse pärast väga mures. Kuhu viia talveks loomad ja mis neile ette anda. Au niidust, Korisoo niidust, Agama niidust ja Suureanu niidust ning põllupeenardelt kogutud ja rehemaja elupeale veetud heinast olid ainult mõned peotäied tuhka järel. Ainult Lillipeametsas tehtud ja sealsesse küüni veetud hein oli alles. Rehemaja oli talumajapidamise süda ja nüüd seda polnud. Uut rehte ja lautu veel sel aastal üles raiuda polnud mingit lootust, polnud palkegi. Ja kust see raha võtta, sest isa üksinda neid üles ei raiu.

Imelikul kombel tuleõnnetus mind kui talu tulevast peremeest väga ei riivanud — elumaja oli ju alles jäänud. Mind pani imestama ainult see, et ma Kihelkonnalt tulles ei uskunud, et Kopli maja põleb. Ma ei taha ka kuidagi uskuda, et ma pidalitõppe peaksin jääma ja Audakusse minema. Aga kui juhtub just nii, nagu välguga oli? Maja põlemine on Audakusse minemise kõrval tühine asi. Põlegu või kõik tuhaks, ikka saab inimeste seas kuidagi ära elada, kui sa pidalitõbine pole!

Saime mingil kombel meiegi tuleõnnetusest üle. Sel talvel võttis üks naaber ühe, teine teise looma ületalve pidada, valla tulekindlustuse seltsi liikmed vedasid uue rehemaja palgid kokku, kevadel hakati reht ja lautu üles raiuma ja suve poole oli uus maja katuse all. Tuleõnnetus oli õnnetus, aga tuli polnud pidalitõbi.

Määratult suur, tohutu õnn, et ei mina ega ükski mu lähedastest polnud pidalisse haigestunud ega Audakusse viidud. Aga võidakse ju veel viia! Pidalitõve peiteperiood on pikk, räägitakse, et kuni viisteist aastat. Kui ma haiguse Immiste Leena käest sain, siis pean olema vähemalt 25 aastat vana, kui võin kindel olla, et mul pidalit pole. Aga kui haigus on päritav ja vanaonu — siis varemalt.

Piiblitõbe raamatus seisis, et Jeesus oli teinud terveks kümme pidalitõbist. Jeesus ütles, et nende usk oli neid aidanud. Ehk aitab usk ka mind...

Mu nooremad vennad kasvasid samas keskkonnas, aga nemad vist ei tundnud pidalitõve pärast hirmu. Pidalitõbi oli liiga hirmus, et sellega lapsi hirmutada. Lapsi ähvardati, et kui sa oled paha poiss, siis Kotu Mart viib su ära. Kes see Kotu Mart oli, ma ei tea, aga pidi olema hirmus mees. Samuti pidi vangimaja olema ränk paik. Nooremad vennad narritasid neist veelgi nooremat öde, lauldes:

«Vangimaja ukse taga nutab emake,
tahab oma tüdriku näha, kes oli röövlilik saand.»

Aga et keegi oleks lapsi hirmutanud Audakuga, pole ma kuulnud. Pidalitõve ja Audaku nimetamine oli tabu. Ma lootsin usust abi, põlvitasin kirikus, laulsin oma poisikesehäälega koraalile kaasa, ise palvetades, et Jeesus aita, et ma mitte pidalisse ei jääks ja et mind Audakusse ei viidaks.

Kooli lugemikust jäi mulle eriti meelde Aino Kalda jutt «Üks kõikide eest». See oli lugu Sooru Andresest, Sørve kalamehest, kes elas kaugel liivaluudete taga merekaldal, eemal mõisast, veel kaugemal kirikust. Andrest tabas pidalitõbi. Tal oli naine ja mitu last. Juba haigena käis

ta teiste kalameestega seltsis kalal. Siis aga hakkas ta haigus ohustama kogu küla — kui see polnud juba ohustanud — ja küla otsustas Andrese paigutada ühte mere-äärsele tühja talli, lubades talle sinna toitu järele viia. Pidalitõbine ei tohtinud tallist lahkuda, sest ta võis küla nakatada. Nagu Immiste Leenagi oli viidud Audakusse, et ta ei nakataks oma lapsi ja meest ning kogu küla, mindki teiste hulgas . . . Aga kui ka mind sinna viiakse, sest võib-olla olen juba pärivuse teel vanaonult või nakkuse kaudu Immistest haiguse saanud?

Olgu minuga kuidas tahes, mul oli siiski pisut kergem, et niisugune jutt oli kirjutatud ja see oli kooli lugemisraamatus ära trükitud. Pidalitõve ümber moodustunud vaikimismüüri sisse oli tekkinud esimene pragu. Pisitasa uurisin välja, et Aino Kallas on ühe Saaremaalt pärit mehe Soomest toodud naine. Ei tea, kas Soomes on ka pidalitõbiseid? Ameerikas vist neid pole, isa pole neist midagi rääkinud. Ka mujal Eestimaal pole neid vist nii palju kui Saaremaal, eriti siin Kuusnõmme Kulli külas. Miks isa aga Ameerikasse ei jäänud, kui ta juba seal oli? Miks ema talle koos minu ja mu vanaemaga sinna järele ei reisinud, kui isa kutsus? Vanaisa pärast, aga vanaisa on juba ammu surnud. Ameerikas poleks ees olnud Immiste Leenat, ema sõbratari, kes nüüd on Audakus, poleks ees olnud ka vanaema vend.

Ma olin juba teismetes poiss, kui kogu Kopli pere ühel selgel lõikuskuu päeval läks Leesna põllule rukist lõikama. Ema, isa, sulane (vist Saadu Jaen), suiline (kas polnud see Üts Miina?) ja mina astusime juba ädalasse kasvanud kopleid mööda rukkipollu poole, isal ja Jaenil vikatid õlal. Vanaema oli vist väikeste lastega koju jäänud.

Mind rõhus imelik tunne. Isa läheb varsti jälle laeva, ma ei saa ta seltsis sel aastal enam Loonalaidu lestile, veel vähem suurde laeva, kus ta on ainult tüürimees, mitte kapten. Kapten võtab teinekord poja laeva kaasa, ta! on see voli, tüürimees seda aga ei saa. Aga misjaoks on siis isa diplomiga järgi kaugesõidu kapten, kui ta ainult tüürimehe kohal sõidab? Oleks isa Ameerikasse jäänud, oleks ta juba ammu kapten olnud! Mis vägi teda siia külla tagasi tõmbas? Kui palju lækku on siin sügisel külatänaval, lækku ja lehmasõnnikut, upu või ära!

Ja ma hakkasin isaga naakima, nagu poleks ma ta seltsis üldse kauneid hetki kalapüügil üle elanud, nagu poleks ma ta esimene poeg ja Kopli talu tulevane peremees! Ma ei mäleta, mida kõike ma suust välja ajasin, aga need pidid mürgised sõnad olema, nii et ema ütles:

«Kaua sa, Sander, lased tattnina poissi enesega niiviisi naakida! Püksid maha ja naha peale! Või palud, poiss, isa käest kohe andeks!»

Ma ei palunud andeks, naakisin edasi, veel hullemate sõnadega. Jõudsin rukiste juurde, peatusime enne töö algust hetkeks põllupeenral.

«Nüüd, poiss, mine too Korisoo niidust kasepõõsast paras vits, siis vaatame, kas isa kallal naakimine jääb ära!»

Ronisin üle kahe kivisaia Korisoo niitu ja lõikasin sealt paari sülla pikkuse kase. Mõtlesin, et egas nad mind sellega ikka saa lööma hakata. Ja kask järel, ronisin üle kahe kivisaia põllupeenralt rukkilõikajate juurde tagasi.

«Nüüd lõika kase küljest, mis sa siia vedasid, paras vits, tõmba lehed ära, aja püksid maha ja sina, Sander, näita, et sa mees oled!»

Tohoh hullu, isa pole mind veel peaaegu kunagi löönud, hakkab ta mind nüüd kogu küla nähes peksma! Rukkilõikajad on laiali küla teistel põldudel ja kui ma suure kisa lahti ajan, pööravad nad kaelad siia poole ja vaatavad, kuidas Kopli Sander ja Mann oma last tapavad . . . Aga ajasin siiski püksid maha.

«Noh, Sander!» kostis ema hääl.

Isa istus kivisaia äärde kivile, võttis palja tagumikuga poisi oma põlvede peale ja hakkas lööma. Ta ei löönud valjusti, kus ta täidis oma esimest ja armast poega valjusti lüüa, mina aga lõugasin, et kogu küla pidi kuulma.

«Anna niikaua, kuni vait jääb!» kuulsin ema häält.

Ja ma jäingi varsti vait, ägisedes tasakesi nutta valust ja häbist. Isa ei löönud mind enam — paljuneks ta oligi mind valjusti löönud, ema meelega rohkem vitsaga mu palja tagumiku kohal vehkinud.

«Palu nüüd isa käest andeks, et sa sõnadega tema kallal naakisid,» ütles ema. Ja pükse kohendades palusin isa käest andeks.

See oli esimene ja ainus kord, kui isa mind palja ihu peale vitsaga nuhtles. Ema käest sain rohkem karistada, aga enamasti juhtus see enne Immiste Leena pidalitõppe jäämist ja mõne lapseliku koerustüki pärast. Seekordne isaga naakimine tuli aga teismetes oleva poisi masendusest, ähvardava raske haiguse hirmust, sellest, et ma siin Kuusnõmme-Kulli külas pidin elama, et mu nimi oli Aadu nagu Suurekivi Aadul, et isa polnud laevas kapten. Vahest paljust muustki, millest ma teadlik polnud. Ja see, millest teadlik olin, ega ma seda otsesõnu välja ei öelnud, see muundus kõrvaliste asjade pärast naaklemiseks. Vanematele, eriti emale, pidi see küllalt valus olema, sest ega ta muidu sundinud isa vitsa haarama.

Olin raevu täis, aga mõne aja pärast see vaibus ja pikkamööda hakkasin isegi mõistma, et keretäis kulus mulle ära. Polnud ju isa süüdi, et ta siin oli sündinud ja kasvanud ja et hoolimata kõigest teda siia tagasi tõmbas. Siin oli isa enese sõnu mööda «lahja maa ja lahjad lahed», siin oli — ja mitte enam isa sõnu mööda, sest isa ei võtnud sõna «pidalitõbi» peaaegu kunagi suhu — siin oli kogu küla ähvardav haigus. Aga siin oli — vaatamata kõigele — kodu. Isa oli oma teenistuse talu sisse pannud, kuidas tohtisin teda selle pärast solvata! Pealegi veel mina, selle talu tulevane pärija!

Keretäis, kuigi see polnud isa poolt vihaga antud, jäi mulle siitpeale tõkkeks, kui kaugemale võisin vanemate ja küla süüdistamises minna. Mu sõnad olid pahandanud rohkem ema kui isa, kuigi naaklemine oli isale suunatud. Ema taipas seda ilma sõnadeta. Tema oli olnud Immiste Leena sõber, mitte isa. Aga mis sai ema sinna parata! Nüüd ei meenutanud ta Leenat enam kordagi, kuigi ehk Leena tal meeles seisis.

Audaku leprosooriumi juhataja velsker Kõrge teati olevat hea, kogemustega arst, aga tema poole pöörduti alles siis, kui külatark ega jaoskonnatohter enam ei aidanud. Ei, mitte ainult pidalitõve puhul — Kõrge pidavat teadma rohtu iga haiguse vastu. Ka minu isa ja ema rakendasid ühel hommikul Lepu vankri ette ja sõitsid Kõrge juurde. Murelikult nad läksid, rõõmsalt tulid. Emal olnud nahal ainult süütu vistar. Nüüd oli selleks korraks mure hajutatud. Ma ei küsinud vanematelt, kas nad Audakus Immiste Leenat nägid. Oma küsimiste pärast olin keretäie juba kätte saanud. Aga Aino Kalda kirjutatud juttu Sõrve pidalitõbisest kalamehest Sooru Andresest näitasin kooli lugemisraamatust vanematele küll. Sõrve oli siit oma poolsada versta. Siinsete inimeste hädast rääkimine oli tabu.

Kuigi Immiste Leena Audakusse viimisest oli möödunud ainult paar-kolm aastat, mitte viisteist, mil ma oleksin võinud oma terveksjäämisele päris kindel olla, oli nüüdki päevi ja tunde, mil haigestumise hirm unnes. Need tunnid olid rohkem seotud mere kui maaga.

Isa oli selgi suvel laevas, aga meie, ta kolm poega, saime juba ise rüspaadiga hakkama. Vennad olid mõlemad alla kümne, mina aga tublisti üle. Meil oli kolme peale kokku paar-kolmsada põhjaõnge. Mina olin talutööga kõige rohkem seotud, väiksemad vennad aga oskasid õnged vihmaussidega ära sööta, õngekasti klaariks seada, jäi üle ainult õhtul õnged merre viia. Selleks oli ka minu abi vaja. Juhtus suvel ilus ilm ja emal hea tuju olema, laskis ta mind kas heinte kaarutamisel või loovõtmisel õhtupoolikul mõneks tunniks vabaks, nii et sain vendadega õnged merre viia. Minul salliga seotud õngekast üle õla, sammusime mööda rannateed Pitkanina paadisadamasse lautrite juurde. Siin, suuremate paatide kõrval lautris meie väikene must, tõrvatud paat seisiski. Tõime Kopli võrkemajast kolm aeru — kaks sõudmiseks, ühe tüüriks, masti ümber seotud purjepõlle, kapli ja viki, panime asjad paati, paadile viki ette ja nüüd — üks, kaks, korraga! — paati vette tõukama. See oli meie püügiretke kõige jõudunõudvam töö. Väike paat oli küll kerge, kiil libises libedatel kalidel, ent ka meie kolme jõud oli nõrk. Kui paat oli juba vees, oli selle sõudmine või purje all vees libisemine päris lihtne. Mina sõudsin, soodsa tuule korral oli puri abiks, Johannes, teinekord ka Kost, hoidsid ahtris rooliaeru.

Kui olime Lauri saarekese ärde jõudnud, võtsime purje maha. Mina jäin edasi aerude peale, Johannes sidus märgiännise emanööri otsa külge ja hakkas kastist õngi lipsusidpidi vette harutama. Kost pidi teda sealjuures abistama, sest õngekastis liiva alla maetud vihmaussid olid teinekord üksteise taha keerdunud. Tuult peaaegu polnud, laskuv päike joonistas veepinnale kaugest Vilsandi majakast kuni meie paadini hõbedase tee. Mõni merelind lendas üle. Eemal Juurinina otsas lasksid Ristini poisid kolmekesi — Mihkel, Sass ja Eedu — oma õngi. Juhtus, et ka Lõuka poisid — Arnold, August ja Eeri — olid ilusal suveõhtul tulnud õngi laskma. Aga neil polnud paati. Teinekord said nad madalast veest jalgsi rohkem kala kui meie paadiga. Hommikune õngede väljavõtmine päikesetõusu aegu oli veelgi põnevam ja ilusam.

Ka meie lasksime vahel jalgsi õngi, siis kui see oli Kuusnõmme lahest kaugemal. Ükskord käisime Koovi rannas, meist umbes kaheksa km Lümanda poole. Sõitsime kahe jalgrattaga, Kost oli minu ratta raamil, Johannese pakiraamil oli õngekast. Lasksime päikese loojudes õnged sisse, öösel magasime rannahüti üksiku hallipäise lesknaise toas. Öösel oli meri taganenud ja meie õnged olid veepiiril rannarohus. Aga kus oli meie arvates kala! Angerjaid, ahvenaid, särge, säinaid, vist isegi paar haugi. Muudkui nopi rannarohust kotti. Meie rõõm oli muidugi suur — eriti kõige nooremal, Kostil. Ka minul ununesid mured. Tagasiteel Lümanda alevikust läbi sõites peatusime Juku poe juures ja müüsimis kaupmehele kümme kilo angerjaid — mõistagi valis ta kalakotist kõige suuremad. Saime nende eest kümme krooni. See oli suur raha meiesugustele. Raha andsime kodus emale, lisaks veel väiksemad angerjad ja soomkala, ahvenad, särjed, paar haugi. Neist sai vanaema mitu korda perele kalasuppi keeta. Kõige rohkem rõõmustas meid aga ema heameel — nüüd võis loota, et järgmisel korral saame ema käest õngelemineku loa väiksema palumisega.

Minul ja vendadel polnud ema poolt nõutava talutöö vastu midagi ja ega ema seda meie käest ülearu nõudnudki. Tegime niipalju kui kael kandis. Kost oli seakarjase ikka jõudnud, Johannes käis küla lammaskorras, mina ajasin Kopli sarvloomad hommikul karjamaale ja õhtul koju ning päeval aitasin pere töönimesi seal, kus poiss oli parajasti tarblin — põllul kive korjamas või heinamaal kuiva loogu labuasemele kandmas. Need tööd olid kõik kuidagi nagu raamis, piiritletud. Merel olime aga kolmekesi ühes paadis ja iseseisvad. Iseseisvus oli siis moodne sõna ja ammugi mitte ainult poisikeste suus. Meie, Kopli Sandri ja Mare pojad, olime kõik sündinud tsaaririigis, õde Amanda aga 1920 iseseisvas Eesti Vabariigis. Sel puhul rääkis isa tütre ristsetel, et tema see laps võib end lausa kuningatütteks pidada, sest tema vanematel pole enam karta ei Vene tsaare ega Saksa paruneid. Nii suurte lootustega suhtusid algul kodanlikku valitsusse mitte ainult minu isa, vaid paljud siitkandi rannamehed. Kuid mõne aasta pärast selgus, et paepealsete põldude ja võssakasvanud heinamaadega talu ei suuda ka nüüd peret elatada ning «kuningatütred» isal tuli jälle oma meremehekott võtta ja lisateenistust otsima minna. Ja ei suutnud isa kunagi nii palju raha koguda, et seda osamak-suna ühele või teisele laevakompaniile maksta ja tüürimehekajut kaptenikajuti vastu vahetada, ei jätkunud tal raha, et oma talu soid kuivatada, ei olnud raha, et Rootsist kalleid angerjamõrdu osta ja siinsamas, perele lähemal, kalamehena ära elada. Isa polnud minu meelest küllalt edukas ei talu-, kala- ega meremehena ja küllap sellepärast ma tookord rukkipoõllul temaga naakis ja keretäie välja teenisin, ilma et sealjuures oleksin oma põhilist muret julgenud otse välja öelda. Olime, jah, nüüd küll iseseisvad, kuid pidalitõbi ei teinud vahet tsaaririigi ega iseseisva vabariigi vahel, endiselt ahistas see salakaval haigus mind, kogu peret ning küla.

Isa, kuigi paljus pettunud, ei loobunud siiski mõttest teha minust Kopli talu põllumajandusliku haridusega peremees. See, mis tal enesel ei õnnestunud, pidi minul taluga õnnestuma. Tema kavatses mind põllutöökooli saata, kuid minus miillas mõte kirikuõpetajaks saada. Ükski arst polnud suutnud seni veel pidalitõbe arstida, aga piiblis oli kirjutatud, et Jeesus ja ta jüngrid tulid sellega toime. Ka mind pidi usk aitama.

Kirikuõpetaja üleval kantslis seisis tol ajal minu meelest usule kõige lähemal. Selleks et kantslisse pääseda, tuli lõpetada gümnaasium ja leida võimalus ülikooli astuda. Kuid juba gümnaasiumiga oli raskusi. Keegi meie külast polnud käinud gümnaasiumis, ülikooli astumise unistusest ei julgenud ma rääkida isegi emale, kes laste hariduspüüdeid igati toetas. Võib-olla sellepärast, et ema ise oli saanud ainult kaks talve Muhu külakoolis käia. Küll oleks ta tahtnud õppida, aga vanemate surm oli ta kooliskäimise varakult katkestanud. Oma lastele tahtis ema iga hinna eest haridust anda. Küllap aimas ta ka mu pidalitõve-kartust ja kirikuõpetajaks saada tahtmist.

Pärast Lümanda algkooli lõpetamist 1923. a. kevadel sain sama aasta sügisel eksamiga sisse Saaremaa Ühisgümnaasiumi IV klassi. See, tollal ainus eestikeelne keskkool Saaremaal, jagunes VI klassist alates kolmeks: reaal-, humanitaar- ja pedagoogikaharuks. Et viimases oli nõutav teatav musikaalsus (mis mul päriselt ei puudunud) ning oli loota kehvamate õpilaste kas osalist või täielikku õppemaksust vabastamist, siis valisin pedagoogikaharu. Kuigi püüdsin linnas vähesega läbi ajada ja lisaks õppemaksust vabastamisele sain viimases klassis hommikustel palvetundidel harmooniumil koraali saatmise eest 10 krooni kuus, pani mu koolitamine isale ja emale peale suure koorma. Hiljuti oli tulekahju talust üle käinud, isal polnud pidevat teenistust, teised lapsed tahtsid kasvatamist-koolitamist. Mäletan, kuidas ema kodunt, 37 km tagant käis sügisvihmade aegu puukoorma otsas istudes mulle linna puid ja kosti toomas. Mulle oli korteriks üüritud väike nelja aknaruuduga toapugerik, mida eraldas haisuga klosetist ainult tollipaksune laudsein. Korteriabriteks olid mul koolikaaslasel Aleksander ja Arnold Tarkus, kes elasid kahekesi minust pisut paremas toas. Endal tuli meil süüa valmistada ja kordamööda me seda keetsime, peamiselt tangusuppi, mida jätkus mitmeks päevaks. Aga et me kunagi oleksime näljas olnud, seda polnud. Suppi keetsime ühises katlas, ent söime minu algatusel igaüks eraldi kausist. Immiste Leenaga ühisest kausist söömine oli selgesti meeles. Ma väga ei kartnud, et poisid võiksid mulle haigust anda, vaid ma ise võisin olla haiguse levitaja. Majaperemeheks oli Alle-nimeline kirstutegija, kes endale oli kirstu ammugi valmis teinud. See seisis maja pööningul. Nagu mees ja ta kirst olid alla keskmist mõotu, nii oli ka maja väike ja seisis Kuressaare linna ääres, laadaplatsi lähedal.

Erilist sõprust korteriabrite Tarkustega ei tekkinud. See tekkis Kõinaste laiult pärit klassivenna Karl Kivihalliga. Karl oli minust kolm aastat vanem, musikaalne, tundis hästi puutööd ja oli omale väga kena mandoliini meisterdanud, mida ta hästi mängis, oli autoriteetne, tasa-kaalukas noormees, meie klassivanem. Ta elas ühes korteris klassivenna Artur Metsaga, kes oli väga madalat kasvu, isegi minust lühem, aga kel oli hea lauluhääl. Kuid ka Karlile ega Arturile ei usaldanud ma oma salajast muret. Pidin selle usaldama meie kooliarstile, dr. Hoffmannile. Mu varvaste vahele oli tulnud seentõbi ja mul tekkis kahtlus, et äkki on see pidalitõbi. Arst naeris. Aga ka temale ei maininud ma vanaonu ega Immiste Leenat. Pidalitõve peiteaeg, kui ma oleksin külas sellest nakanutud, polnud veel ammugi möödas. Nagu korteriabritega, nii hoidsin ka Karli ja Arturiga teatavat distantsi. Üldse olin koolis omaette ja vaikne poiss, nagu kass, «kes käib omapead». Olin hoolas, aga mitte klassi priimus. Ei mäletagi, kes klassis esimene oli, või polnudki priimust, üks oli tugev ühes, teine teises aines. Mu lemmikõpetajaks oli saksa keele õpetaja dr. Adolf Graf. Ta oli lüheldast kasvu, tuli palja päi joostes kooli, oli suur Goethe austaja. See austus hakkas ka mulle külge, sellepärast ongi mu esimese raamatu motoks Goethe sõnad: «Werde, der du bist.» Dr. Graf on tõlkinud ka Vilde «Mahtra sõja» saksa keelde. Emakeeles polnud ma väljapaistev. Ainult üks kord luges õpetaja Univer mu kirjandi klassile ette. See oli Kitzbergi «Libahundist». Tiina, eriti ta ema saatus, kes kirikutulbas sünuks peksti, on mind koolieast peale huvitanud. Oli ju Tiinagi väljatõugatu, pisut nagu pidalitõbine.

Mis mind aga eriti tõmbas, oli klaver. Neid oli koolis paar tükki, kuid mõlemad olid päeval hõivatud. Mina ärkasin vara ja läksin tihti juba kella viiest hommikul kooli, kui kooliteenija Leena ukse lahti tegi. Siis

olid klaverid vabad ja ma hakkasin harjutama. Mu muusikaõpetaja, hiljem Karl Taevi abikaasa, ütles mulle Tartus, kui mu esimene romaan oli ilmunud, et ta oli kindlalt lootnud, et minust muusikamees tuleb, aga näe, sain hoopis romaaniga maha. Kogu eluaeg olen tahtnud kuulata orelit, aga koolis seda polnud, peale klaverite oli ainult harmoonium. Eks ma siis püüdsin nendel harjutada. Kuid orelit, eriti Kihelkonna kiriku orelit, millel ka Peeter Süda mängis, tume kohin jäi rinda ja kohas seal mu noorpõlves alati, ka siis, kui ma Kuressaares koolis ise klaverit taga istusin.

Tulid romantilised aastad, mil peaaegu igaüks meie klassi üheksast poisist oli mõnesse kooliõesse armunud. Ka mina olin armunud ühte väga kaunisse, vaiksesse, malbesse klassiõesse. Nii armunud, et ei julgenud tema poole vaadatagi, rääkimata sellest, et oleksin kas või argsi kirja teel oma tunnetest märku andnud.

Minu gümnaasiumis õppimise ajal ilmus Lümända algkooli juhataja August Mälgu novell «Surnu surm». Lugesin selle samasuguse õhinaga läbi nagu Aino Kalda jutu mõned aastad varem. A. Kalda novell lõpeb pidalitõbise eraldamisega rannahütti, Mälgu novellis põgeneb pidalitõbine leprosooriumist, läheb koju naist ja lapsi vaatama, armukadetseb uut, naisele lähedaseks saanud meest ja see ta kirvega tapab. Kaldaga võrreldes oli Mälk kirjutanud oma jutu palju süngemates värvides. Tundus ka vähe usutav, et külas leidis mees, kes julges pidalitõppe jäänud ja leprosooriumi viidud mehe naist minna kallistama. Mälgu teises jutus, mis ilmus sel aastal, kui ma gümnaasiumi lõpetasin, on pea samasugune lugu. «Surnud elu» jääb taluperemees pidalitõppe ja tal tuleb minna leprosooriumi. Ta naisel on vaja talu eest hoolitsejat ja sulane võtab naise palvel peremehe ohjad enda kätte, ühtlasi saab ka naisele uueks meheks. Naisel on lapsi nii leprosooriumi viiduga kui ka endise sulasega. Siis aga juhtub, et endine mees lastakse leprosooriumist välja, tunnistatakse terveks, uued rohud on vist aidanud, kuigi ainult mõnda üksikut. (Prof. Paldrock ravis omal ajal pidalitõbe söehappelume ja kullapreparaatidega ning saavutas mõningat, kuigi ajutist edu.) Naisel on korraga kaks meest, kes omavahel hästi läbi saavad, kuigi kõheldes. Terveks tunnistatu lahendab asja sellega, et jätab kodu ja läheb väljast tööd otsima. Kodust kaugel ei teata ta elust midagi. Kord aga usaldab ta oma saatusest kellelegi rääkida, lootes, et see saladuseks jääb. Aga saladuseks see ei jää ja nüüd pole tal ka kodukülalt kaugel asu. Ei usuta ta terveks saamist, nagu ei usuta kodukülaski. Ja tütarlaps, kes koos temaga terveks tunnistati ja kellega ta mõtles hakata koos uut elu rajama, ongi leprosooriumi tagasi viidud. Teda ennast tunnistatakse ka nüüd terveks, aga pelgus pidalitõve ees on külaühiskonnas nii suur, et kes kord leprosooriumis olnud, seda ei usaldata enam oma hulka võtta. Ja mehel ei aita muu nõu, kui riputab enese oksa.

«Surnud elu» oli Mälgul palju rahulikum kui ta esimene pidalitõvenovell ja minul sai juba kümme aastat sellest ajast, kui Immiste Leena haigeks jäi, vanaonu haigestumisest veelgi rohkem, ja ma olin nüüd rahulikum lugeja kui varem. Olin 1929. aasta kevadel lõpetanud gümnaasiumi ja saanud õpetajakoha Mälgu poolt juhutatava kooli naaberkooli, Kihelkonna valda Rootsiküla algkooli. Kool asus vanas puust mõisahoones, Kihelkonna aleviku serval, minu kodukülalt ainult kuus km eemal. Sain 90 kr. kuus, mis oli tol ajal 19-aastase noormehe kohta küllalt suur palk. Kodus elades võisin palga suures osas ema kätte anda, seda oli vaja teiste vendade ja õe koolitamiseks, sest isa meremehe-teenistus oli juhuslik ja talu tulu tühine. Koolijuhataja ja koolinõunik näisid mu tööga rahule jäävat, kuid ei saa öelda, et ma koolitöös silma oleksin paistnud. Vahest ainult mõned kirjandustunnid, kus Juhan Liivi käsitlesin, võisid õpilastele sügavamalt meelde jääda. Teistes tundides aga, pannud õpilased kirjalikke ülesandeid lahendama, leidsin ennast mõnigi kord mõtteid mölgutamas, kuidas ise kirjutada, kuidas välja öelda seda muret, mis mind aastaid oli rõhunud — pidalitõve peiteaeg oli ju pikk. Ka Rootsiküla algkooli ühe õpilase ema oli Audakusse viidud. Pisut riivas mind teinegi mure — ühiskondlik ebavõrdsus, aga mitte nii valusasti kui pidalitõbi. Minu üleaedne Ristini Mihkel oli samuti tahtnud linna kooli

minna, aga ta vanematel polnud sedagi võimalust mis meil kodus. Samal aastal, kui mina sain Rootsikülla õpetajaks, toodi Mihkel tsiingitud kirstus Tallinnast ja maeti Kihelkonna kalmistule. Ta oli Tallinnas ennast ränga tööga ära kurnanud. Täisjõus meestele ehk polnudki päikesetõusust loojakuni kirvesvarres töö ehitatava puumaja nurgal nii pingutav kui noorukile, kes tahtis teistega sammu pidada — ja nii Mihkel varakult suikuski. Koos Ristini Mihkliga meenus Loigu Oskar, samuti minuealine, kelle saatus polnud küll kurb nagu Mihklil, aga ometi pani mõtlema. Varem polnud ma Oskarile mõelnud, kuigi temaga lähedalt kokku puutusin. Nimelt oli Oskar, kui mõlemad olime kuueteistkümnepäevaste ja mina linnas koolis käisin, Koplil sulaseks. Ema eelistas noori teinijaid, sest neil oli alles väle jalg. Ema ise tõusis peres kõige varem, suvel kella kolme-nelja paiku. Siis ajas ka Oskari üles karjamaametsast hobuseid otsima ja ära tooma. Kui ema mind üles ajas, oli paar tundi varem äratatud Oskar hobustega juba kodus. Koolivaheajal sain kodus tööga küllalt parki, aga Oskar sai rohkem. Tõsi, Oskar võis juukseid kasvatada, mulle ema seda ei lubanud, mul aeti juuksed kodus number nulliga maha, sest juksur maksis raha. Alles viimases klassis, kui ma ise stipendiumi sain, võisin juuksuri juures käia. Ka õpetajana olid mul muidugi juuksed peas — nüüd olime juuste poolest Oskariga ühed mehed. Oskar käis edasi teistes peredes sulaseks, mina sain aga ka suvel, koolitöö vaheajal, 90 kr. kuus — palju rohkem kui Oskar. Tundsin ennast Oskari ees võlglasena, eriti sellepärast, et ema oli teda suvel minust varem äranud. Ema ise sai talus kõige rohkem vatti nii siis kui ka nüüd, kui ma juba õpetaja olin, aga ema ees ma ennast võlglasena ei tundnud ehk sellepärast, et isal oli kodust eemal, üleval mereharjas, veelgi raskem.

Kaks esimest õpetaja-suvevaheaega rühmasin kodus talutööd teha. Pisut hõlpu sain siis, kui kohalikule ajalehele «Meie Maa» sõnumit kirjutasin. Ka isa, kui ta laevast kodus juhtus olema, oli seda teinud. Ema lubas selleks meil talutöö kõrvalt aega näpistada. Ema ise luges «Meie Maast» selle toimetaja Jaan Vormsi juttu «Punased leegid». J. Vorms oli Muhumaa mees ja sündmused ning inimesed, keda ta oma jutus kirjeldas, olid lapse- ja tüdrukupõlvest peale emale tuttavad. «Punased leegid» rääkis 1905. aasta sündmustest, nüüd, 1930. aastal oli aga kriisiaeg; kriisist «Meie Maas» suurt ei olnud. Ka mind ei riivanud kriis otseselt, sain oma kindla õpetajapalga, küll aga riivas ta isa ja ema ning paljusid mu õpilaste vanemaid. Talusaaduste hinnad olid madalad ja laevasantsu ning muid teenistuskohi oli raske leida. Pidalitõbi aga ei teinud vahet, kas inimene oli kriisist puudutatud või mitte, oli ta vaene või jõukas. Mina olin endiselt terve, aga Damoklese mõök rippus ikka veel mu pea kohal.

Olnud kaks aastat õpetaja, tuli kätte aeg kaitseväge minna. Mind tunnistati terveks, kaitseväge kõlblikuks, saadeti noorsõdurina Pärnu, pärast paarikuist teenistust reamehena Tondile ja sealt allohvitserina Narva. Kaitseväes olles kirjutasin lühipala «Uus pidalitõbine» ja saatsin ajalehele «Vaba Maa» lühijuttude võistlusele. Jutt auhinda ei saanud, kuid avaldati ajalehes. Jutus ei tahtnud ma tunnistada arstide diagnoosimis- oskust ja lasksin noore madruse pärast lühiajalist leprosooriumis viibimist sealt põgeneda. Mõistagi oleksin ma ise tahtnud olla see noor madrus, kui arstid oleksid mind leprosooriumi saatnud, niisama uljas ja hädale käega lööja. Ent vaevalt ma oleksin säärane olnud — pigem oleksin otsinud oksa või merre läinud. Ühesõnaga — jutt polnud suurem asi, ei kõlvanud mulle eneselegi häda korral tegutsemisplaaniks.

Kaitseväest vabanenud, asusin uuesti õpetajaks Rootsiküla algkooli. Usu suhtes olin muutunud leigemaks — Immiste Leena haigestumisest oli möödunud juba kolmeist aastat. Ma ei unistanud enam nii väga kantslist ja pastorikuuest. Ja nii juhtuski, et mu esimeseks tunnustust leidnud kirjatööks sai näidend «Jumalamees», mille ma pärast vihikute parandamist öötundidel kirjutasin. Selles on peategelaseks pastor, kes palub jumalalt oma armukese mehe surma. Ent kui see ime sünnib, ei suuda ta seda taluda ja läheb hulluks.

Saatsin näidendi käsikirja võistlusele, millest vaevalt küll ükski tuntud dramaturg osa võttis. Mu töö sai esimese auhinna ja «Estonia» näit-

leja Albert Üksip andis mulle saadetud kirjas sellele suhteliselt hea hinnangu. Ometi näidendit tol korral ei lavastatud ega trükitud. Kuid näidendi auhindamine — olgugi väga väikese summaga — mõjus mulle siiski nii julgustavalt, et sõandasin romaani kallale asuda.

Vahepeal aga — ei mäleta enam täpselt, mis aasta suvel — tegin paarinädalase reisi Saksamaale. See toimus puksiiril «Marmor I», kus isa oli tüürimeheks. Puksiir väljus siitsamast Kihelkonnalt, järel kaks Jaagarahu paemurru kividega täislastis praami, sihtsadamaks Pillau. Kuni praame tühjaks lossiti, tegin raudteel lühimatka Königsbergi ja sealt pisut kaugemale, tolleaegse nimega Danzigisse. Üldse jättis mulle Saksamaa, kus polnud veel Hitlerit võimul, väga soodsa mulje. Rongid väljusid ja saabusid mitte ainult minuti-, vaid sekunditäpsusega. Eriti võimsa mulje jättis mulle Danzigi Marienkirche oma avaruse, kõrguse ja võimsate võlvkaartega. Üldse jäi mulle sellest reisist hea mälestus, sest ka ilmad olid nii Saksamaale minnes kui Jaagarahule tagasi tulles imeilusad, suvine meri peaaegu laudvaikne. Puksiiri kapteniks oli mõnus muhulane Mihkel Kolk, vist isegi ema kaugelt sugulane. Meie pere majanduslik olukord pidi isa ja minu teenistuse tõttu olema paranenud, sest ega ema mind muidu oleks lubanud kiirete suviste talutööde ajal minna aega viitma ja raha raiskama. Mulle oli see muidugi suur kingitus.

Ent järgmisel suvel hakkasin ema käest omale veel suuremat kinkimärgi — tahtsin peaaegu kogu suve talutööst vabaks saada. 1933. a. juunikuus jätsin juuli- ja augustikuu palgaraha kättesaamise volitused ema kätte, juunikuu palga endale ja sõitsin hoopis mandrile, Hara lahe äärde Tsitri randa, kus üürisin paariks kuuks 6 m² suuruse majakese, kunagise rebasefarmi-valvuri toa, ja hakkasin romaani kirjutama. Tõusin igal hommikul täpselt kell kuus, võimlesin, hea ilmaga jooksin ja suplesin, sõin naabri juures ja kell 9 istusin oma väikeses toas kirjutama. Mõni päev sain kuni kaheksa tindiga täiskirjutatud suurt lehekülge. Kahe venna kalapüügiretke kirjeldamine läks libedalt, aga seal, kus nende hea ema haigeks jäi, tekkis tõrge. Muidugi tulid kalapüügiretke leheküljed mu enda kogemustest, hea ema prototüübiks aga oli Immiste Leena ja ta pidalitõppe jäämine. Paari kuuga kirjutasin romaani esialgse käsikirja valmis, kuid Saaremaal tagasi minnes ja seda üle lugedes polnud ma ise selle lõpuga rahul. Vaevlesin koolitöö kõrval kogu talve lõpu kallal, alles järgmisel suvel õpetajate täienduskursustel Tartus olles julgesin viia käsikirja kirjandushuvilise arsti dr. Viktor Hioni kätte. Käsikiri oli kirjutusmasinal ümber kirjutatud, ma olin selleks Kihelkonna vallamaja masinal koguni kümnesõrmesüsteemi Ussisoo raamatu järgi kevadel ära õppinud. Igal hommikul juba kella viiest olin vallamajas masina taga, siis oli masin vaba, ja ma harjutasin seal kuni tundide alguseni. Nüüd Tartus võis dr. Hioni abikaasa Helmi Hion romaani masinakirjas lugeda, sest doktoril endal polnud aega. Aga nõu andis ta mulle siiski — küllap abikaasa rääkis talle romaani sisust — ja ma talitasin käsikirja lõpuga ta nõuande järgi. Seda teinud, saatsin käsikirja «Looduse» romaanivõistlusele ja jäin tagajärge ootama. See selgus sügisel, kui ma juba ammu tagasi Saaremaal koolitöö juures olin.

Ühel selgel sügisõhtupoolikul läksin postitalust posti tooma ja asusin põllupeenral seda läbi vaatama. Otsemaid leidsin, mis 15. okt 1934. a. «Vaba Maa» pealkirja all «Parim romaan selgunud» kirjutas: «Jury: esimees direktor J. Roos, liikmetena kirjanik E. Hubel, H. Visnapuu, A. Oras, J. W. Veski, H. Raudsepp ja sekretärina Paul Hamburg, tegi eile õhtul lõplikult oma otsuse. Komisjoni arvates ei leidu võistlusele saadetud 37 romaani seas paremat Eesti romaani, mille eest oleks võinud välja anda 1. auhinna 1 milj. sendi suuruses. Võistluse tingimuste järele oleks see romaan pidanud ületama senised paremad romaanid, nagu Ed. Vilde «Mahtra sõda» ja «Mäeküla piimamees», Tammsaare «Tõde ja õigus» ning Mait Metsanurga ja A. Jakobsoni paremad tööd. Kaugele maha aga ei jäänud neist tingimustest «Raudkää» varjunime all esinev 637-leheküljeline kaheköiteline romaan «Surnud maja», mis ümber töötatult võiks kindlasti anda Eesti parima romaani. Teos kujutab Põhja sõjas esinevat eestlast sõdurit, kes võitleb endale kätte autasuna oma maalapikese. Töö on stiililt väga hea. Autoriks on üks meie tuntumaid

kirjanikke. Temaga on astunud läbirääkimisse ja kui tema on nõus teost parandama, siis võib ta juba mõne aja pärast trükist ilmuda.

Paremaks romaaniks tunnustati veel 338-leheküljeline «Pidalitõbi», usulise tendentsiga romaan, esitatud «Sillaehitaja» varjunime all, millest ümbertöötamise järel võib saada väga hea romaan.

Kolmandaks headuse poolest tunnustati 270-leheküljeline romaan «Paradiisi pärisperenaine» [- -]»

Rohkem polnud mul tookord mahti lugeda. Andusin oma tunnetele. Naersin ja nutsin rõõmust. Mu Saaremaalt paariks kuuks ärasõitmine ja Tsitres kirjutatud read polnud asjatud. Romaan trükitakse, trükitakse kindlasti. See häda, mis siinkandis valitses ja veelgi valitseb, on välja, suurde maailma hüütud. Seda on teinud Aino Kallas ja ka August Mälk, aga neil polnud kummalgi ohtu ise pidalitõppe jääda. Minul see oli, kuid on vist möödunud, Immiste Leena Audakusse viimisest on möödunud viisteist aastat. Kaugemal ei tunti, kui ränk ja hirmus see haigus on. Nüüd, kui mu romaan trükitakse, teatakse ehk pisut rohkem. Kui Tammsaare «Tõe ja õiguse» II köite Ramilda või Miralda oleks jäänud pidalitõppe, kas Indrek oleks suutnud teda edasi armastada ja ootama jääda? Kahtlesin. Ja kui ma ise oleksin pidalitõppe jäänud ja mind oleks Audakusse viidud, kas ma oleksin suutnud Audakus romaani kirjutada? Ei, vist mitte. Ma oleksin hädale olnud liiga lähedal, see oleks mind nagu tuli põletanud. Ja ma tänasin Suurt Loodust — halli habemega Jumalat ma nii väga enam ei uskunud —, et ta oli mu peale halastanud.

JÜRI PALM. Tuli ja hävingu fragment

(Õli) 1985

Vilen Künnapu

RUUMIPOEESIA

Giorgio de Chirico on öelnud: «Me kogeme unustamatuid tundeid, kui teatavad maailma aspektid, mille eksistentsi me täielikult ignoreerime, seisavad äkitselt meie ees, koos müstilise ilmutisega, mis viib pidevalt meie ulatuses, kuid mida me ei saa tunda, kuna meie tunded ei ole vastavalt arenenud. Nende surnud hääled kõnelevad meiega, kuid nende kõla on kui hääled teiselt planeedilt.» See on tõsi. Üha sagedamini tunnevad inimesed võõrandumist nii lähemast ümbrusest kui ka kõiksusest. Meie suhted ümbritsevate esemete ja olenditega muutuvad mehaanilisteks. Haruharva näeme asju alasti, sellistena nagu nad on, kuid ka siis ei mõista me täielikult nende iseseisvat loogikat. Ka paljud kohad on minetanud oma vaimu. Nad ei selgita enam meile, kus me oleme, kust tuleme ja kuhu läheme. Meid ümbritsevas ruumis eksisteerivad poeetilised eksistentsi algkujundid, me puutume nendega pidevalt kokku, kuid oma triviaalsuses on nad minetanud meie jaoks oma hinge. Me ainult kasutame neid. Kuid ühel hetkel, viibides teatavas seisundis, avastame, et need kujundid elavad oma iseseisvat elu. Nad hingavad, liiguvad, sünnivad, surevad. Nad moodustavad kujundite sõltumatu ASTRONOOMIA. Uue asjade astronoomia peame looma endale ka ise, et pääseda ümbritsevast külmusest, kõhedusest, võõrandumistundest.

Keskonna võõrandumisprotsess juhib meid, arhitekte, luuletajaid, kunstnikke, eksistentsi olulise probleemi juurde — mis on koht? Mil- line on selle tähendus surelike jaoks? Norralane Christian Norberg-Schulz kirjutab: «Koht on eelkõige meie eluruum. Ta koosneb inimestest, loomadest, lilledest, puudest ja metsadest, kividest, maapinnast ja veest, linnadest, tänavatest ja majadest, udest, akendest ja mööblist. Ja ta koosneb päikesest, kuust, tähtedest, mööduvatest pilvedest, ööst ja päevast, muutuvatest aastaaegadest. Kuid ta sisaldab ka palju puudutamatu, sellist nagu meie tunded, assotsiatsioonid. Koht on antud eelkõige tema karakteri ja atmosfääri kaudu. Tema määramiseks on meil vähe abi sellistest mõistetest nagu aatomid, molekulid, numbrid, igat sorti kuupäevad, tabelid ja normatiivid.» Koha teadvustamisel on teadus ja tehnika meie jaoks üsnagi abitud. Norberg-Schulz leiab, et täpseima ettekujutuse kohast kui niisugusest saame pigem luule abil. Näitena toob ta Georg Trakli luuletuse «Talveõhtu», mis praktiliselt kolme salmiga avab ühe koha, ühe inimese olukorra kõige erinevamad tahud üheks tunnetatavaks tervikuks.

Esitame siinkohal luuletuse Paul-Eerik Rummo tõlkes ja lisame refereeringu Heideggeri ruumipoeetilise analüüsist selle kohta.

Talveõhtu

Akent rüütamas langev hele
lumi, kaua lööb õhtukell.
Majas on kõike küll,
laud kaetud on paljudele.

Hämarradadelt uitleval astel
koondub uksele rändajaid ju,
kuldsest õitsemas kus helduse puu,
mis viib üles maa jaheduse kaste.

Valust kivistund künnise sääli
tasa ületab siis rändevend.
Lüümes hiilguses ilmutab end
leib ja vein talle laua pääl.

Trakl kasutab konkreetseid kujundeid, mis on kõigile tuttavad igapäevasest maailmast. Tema jutuaineks on «lumi», «aken», «maja», «laud», «uks», «puu», «lävi», «leib ja vein», «pimedus ja valgus» ja ta iseloomustab inimest kui «rändajat». Luuletus eristab välist ja sisemist. Väline on antud esimese salmi kahe esimese reaga ja sisaldab looduslikku sama palju kui inimese poolt tehtut. Looduslik koht on esitatud langevas lumes talveõhtul. Talveõhtu on siin midagi muud kui lihtne punkt kalendris. Konkreetsetel juhul on ta määratud isesuguste kvaliteetidega või iseloomuga, mis formeerib tausta tegevustele ja juhtumitele. Luuletuses on see iseloom antud lumega, mis langeb aknale, külmana, vaiksena, pehmena, hääletuna. Sõna «langev» loob ruumi tunde või mõistetava kujutluse maast ja taevast. Minimaalsete sõnadega pannakse kogu looduslik keskkond elama. Õhtukell on eelkõige sümbol, mis meenutab ühiskondlikke väärtusi. Sisemine on esitatud kahe järgmise reaga. See on maja, mis annab inimesele peavarju ja julgeolekut. Majal on aken, mis ühendab sisemuse välimisega. Lõppreas leiame laua, mis on «kaetud paljudele». Laua ümber saavad inimesed kokku, see on tšenter, mis rohkem kui muu organiseerib sisemust. Sisemuse iseloom on vaevalt kirjeldatud, kuid siiski tunnetatav. See on valge ja soe, vastandina välisruumi külmale pimedusele ja selle vaikus on rase potentsiaalsetest hääletest. Põhiliselt on sisemus asjade ulatuslik maailm, kus elu võib «paljudele» leida koha. Kahes järgmises salmis perspektiiv laieneb. Siin muutuvad koha ja asjade tähendus jõulisemaks ja inimene on antud kui rändaja hämarradadelt. Selle asemel, et olla ohutult oma majas, tuleb ta väljastpoolt «elu radadelt», mis samuti esitavad inimese püüdlusi orienteeruda tundmatus keskkonnas. Kuid loodusel on ka teine pool, ta pakub õitsemissel ja kasvamisel ilu. «Kuldse puu» kujundis on ühendatud maa ja taevast, mis moodustavad kokku maailma. Inimese töö kaudu on maailm toodud siseruumi «leiva ja veini» näol, kusjuures sisemus on valgustatud ja see muutub tähenduslikuks. Ilma taeva ja maa viljadeta jääks sisemus tühjaks. Maja ja laud koguvad ja saavad, tuues sellega kogu maailma «lähedale». Elada majas tähendab asustada maailma. Kuid elamine ei ole kerge, selleni tuleb jõuda mööda pimedaid radasid, ja lävi eraldab sisemuse välimisest. Esindades lõhet erinevate tähenduste vahel, kehastab see kannatust ja on «muudetud kiviks». Seega lävel, künnisel kerkib esile elamise probleem tervikuna.*

Trakli luuletus valgustab meie elu — maailma tähtsaid fenomene ja teeb seda põhiliselt kohaomaduste baasil. Valdakonda, mis püüab meile teadvustada kohta, võimegi tinglikult nimetada ruumipoeesiaks. Siia kuuluvad ka meie teravdatud emotsioonid, mõtted, unenäod, visioonid, ilmutused ja kõik muu, mis eelneb poeesiale, muusikale, arhitektuurile ja maalikunstile. Ruumipoesia — see on meie mõtted, ideed meie olemisest eluruumis. Ei ole alati tähtis, milleks need ideed võivad transformeeruda — esseeks, happeningiks, luuletuseks, huvitavaks vestluseks, majaks, tänavaks.

Lisaks eluruumile juurdleb inimene ka selliste mõistete üle nagu kosmiline ruum, abstraktne ruum, lõpmatus, mis moodustavad ruumipoesia teise tiiva. Sirget piiri eluruumi ja kosmilise ruumi vahele on raske tõmmata, tihtipeale on nad omavahel põimunud. Antud juhul huvitavad meid eelkõige ruumipoeetilised ideed, see, mida nad meile teadustavad.

Igal paigal on oma vaim — *genius loci*. Vastavalt antiik-Rooma uskumustele omab iga sõltumatu olemine oma vaimu — *genius't*. See

* Christian Norberg-Schulz, *Genius loci — Towards a Phenomenology of Architecture*. New York, 1980.

vaim annab elu inimestele ja kohtadele; avades nende iseloomu ja olemust, saadab ta neid sünnist surmani. *Genius loci* konkretiseerimine on kunsti ülesanne, olles nagu opositsiooniks teaduse abstraktsioonidele. Kunst konkretiseerib seda, mis jääb teaduse puhaste objektide vahele, ta otsekuigi koguks elu vasturääkivusi ja keerukust. Olles *imago mundi*, aitab kunst töö inimest elada. Heidegger ütleb: «Poesia ei lenda üle maa, et põgeneda sealt või rippuda ta kohal. Poesia on see, mis esimesena tõi inimese maa peale, tehes ta nõnda sinna kuuluvaks. Ainult poesia oma kõigis vormides muudab inimeksistentsi tähenduslikuks, kuid tähendus on inimese põhivajadus.» Ka arhitektuur kuulub poeesiale ja selle eesmärk on aidata inimesel elada (asuda). Aga arhitektuur on raske kunst, ainult praktiliste asjade loomine ei ole talle küllaldane. Arhitektuur tuleb inimese olemisse alles siis, kui kogu keskkond on tehtud talle nähtavaks selle sõna kõige laiemas mõttes. Inimene on oma keskkonna oluline osa ja kui ta selle unustab, tekib nende vahele võõrandumise lõhe.

*

Ruumipoesias on oluline osa ruumi metafüüsilisel aspektil. Metafüüsiline ruum sisaldab eelkõige tugevat aimatavat saladust, sealpoololekutunnet, inimtegevus on seiskunud, aeg tardunud, tunnetame tühjust, mis on pingestatud ajatusega. Metafüüsiline ruum eeldab teatavat arhitektuuri ja looduse korrastatust, kuid selles korrastatuses on alati midagi lootusetult nihutatud. Nii näiteks Tallinna *genius loci* teatud tasand on põhjamaiselt metafüüsiline. Kõndides selle tänavail, tunneme mingil kellaajal mingis ruumisituatsioonis, et midagi on oluliselt teisiti. Paemüürilt väljakasvav puu, kitsa tänava ootamatu pööre, vastu vanglamüüri loksuv merelaine, mahajäetud lennuväli kõrgel paekaldal, geomeetiline välipeldik metsaserval, nukrad loomad majadevahelises ruumis — kõik see kuulub meieni kui ärev koputus uksele. Tallinna linnaruumi geomeetria on irratsionaalselt ratsionaalne, tihedal lookleval tänavavõrgul on poeetilisele plastikale vaatamata oma range sisemine loogika. Ka äärelinnadel, mis on hoopis hõredamad, on tugev irratsionaalsuse pits. Erilise metafüüsikaga on looritatud Kopli poolsaar, Paljassaar ning Pelgurand, kus paiknevad kummalised rannaehitised, mereäärsed muistsed tööstusettevõtted, randa jooksvad tänavad, rohelist plangud ja plekist garaažid otse mere piiril. Metafüüsiliseks elementiks võib siin olla tühine aknaauk seinas, vareme ekraanistik, mille tagant on aimata teist maailma, ümmargune maja mere kaldal, kurjakuulutav ja ligitõmbav. Metafüüsilised majad on näiliselt lihtsad: pikad kastid, tõntsid tornid, kivist kuurid, trafoputkad. Lihtsa mahuga majal tekitavad metafüüsilise tähenduse teatav nihutatud akendereas, nende tagant läbikumav sisemuse miraaž, täislaotud tühi aknavõlv, mõttetuna tunduv trepp, koridor, tuba. Tähtis komponent metafüüsilises ruumis on ärevus, mille elementideks võivad olla klassitsistlik võimla all orus, paene Paks Margareeta vaadatuna koos mere ja elektri jaamaga, kraanad kui kurjad linnud, punane päikesevihk punasel majal, inimitühjus ja vaikus. Ärev ruum on hõre, pooleldi unenäoline, pooleldi reaalne.

Koha teadvustamisel on oma osa absurdikujundil. Tunnetatud absurdsituatsioon kui destruktiiivne erandolukord avab meie silmad kõige ümbritseva suhtes. Me muutume vastuvõtlikumaks. Mis iseloomustab absurdikujundit? Kõigepealt elementaarsus, arhetüüpsus, staatilisus. Absurdikujund eelistab tühja ruumi, eredat valgust, helesinist, helebeeži, valget värvi. Pime öö ei ole absurdne. Absurdikujundid justkui hõljuksid tühjas ruumis, üksteisest mööda või siis lõdvalt ebaloogiliselt kokku puutudes. Ka absurdiinimesed või absurdiloomad hõljuvad maa ja taeva vahel, nad räägivad (või määgivad) üksteisest mööda, nende reaalsus on nihutatud. Lihtsamatest absurdikujunditest võib nimetada vihmavarju, ust, akent, kanaarilinnupuuri, kivi, palli, lauda, tooli, kassi, präänikut, kappi, mannekeeni, pikaks venitatud musta kolmnurka, nuppu, halli vihmamantliga üksikut vanameest, putkat, tühja mäge, üksikut puud, kitse, lammast. Kuid ka piip, lind, kuu, kepp ja kell on absurdikujundid. Absurdikujundis peituv ebaloogika on inimese enda ebaloogika.

Absurdikujund on kui võti inimeksistentsi juurde — inimese subjektiivse põhiolemuse kirjeldus.

Vaadeldes Giorgio de Chirico või Rene Magritte'i pilte, esitame endale tahtmatult küsimuse, millises sõltuvuses on kunsti metafüüsiline aspekt ja absurdikujund. Esialgu tundub, et esimene on rohkem seotud ruumiga, teine inimese või esemega. Kuid nii lihtne asi siiski ei ole. Kogu küsimus taandub hoopis saladuse kategooriale. Metafüüsiline element kunstis viitab saladuse konstateeringule, kunstnik on avastanud saladuse olemasolu, ta kirjeldab saladust seda lahendamata. Absurdikujund kunstis on aga saladuse lahendamine. Kas või hetkeks on eksistents avatud, halastamatult alasti. Tunneme külma tuulepuhangut otsaesisel, selget tühjust, karmi lõpmatust. Kuid see hetk on üürike, lahendus libiseb käest, ja jälle on absurd tabamatu. See tabamatus teeb ka absurdikujundi metafüüsiliseks. Võib-olla on metafüüsiline element veel lahendamata absurdisituatsiooni eelsoodumus absurdi hetketunde tekkimiseks.

Nii nagu de Chirico ja Magritte'i piltides on Italo Calvino raamatus «Nähtamatud linnad» põimunud metafüüsiline element ja absurdikujund. Leheküljepikkustes novellides jutustab Marco Polo Kublai Khanile omapärastest linnadest — linnadest kui kujutlustest. Vaatamata sellele, et kõik need linnad omavad erinevaid naisenimesid, nendes lendavad diržaaclid, pilvelõhkuja karniisidel kõlguvad hullumeelsed, kord on linnad kõrgetel vaiadel maast lahti, kord aga maa all, tühjad või hoopis kadunud, saab Kublai Khan üsna varsti aru, et Marco Polo kõneleb Veneetsiast, linnast, mis moodustub soovidest, kujutlustest, mälestustest, kuid ka lootusest, geomeetriast ja tühjusest.

Ruumipoeetilisest aspektist pakub huvi Samuel Beckett'i novell «Väljavisatu» (1947). Kogu tegevus on taandatud teatud algsituatsioonidele. Peategelane koperdab mööda linna ringi. Ta püüab mitmeid kordi lugeda ühe trepi astmeid, kuid alati jõuab erinevatele tulemustele. Ta ei suuda otsustada, kas hakata lugema maapinnast või esimesest astmest, ülevalt alla tulles tekib aga sama probleem. Kiretult vaadeldakse treppi, kiretult arutatakse oma kukkumist, kiretult loivatatakse ühelt teelõigult teisele, jälgitakse matuserongkäiku, palgatakse troska, esitatakse kutsarile mõttetuid sihtpunkte. Kutsariga veedetakse ka kogu öhtu, odavas restoranis vesteldakse üksteisest lootusetult mööda, kutsari juurde minnakse ööbima. Miskipärast satutakse magama talli. Öösel tuleb hobune ja vaatab magajat läbi troska akna, on tunda hobuse hingearu. Hobune justkui tahaks peategelast suudelda. Kõik detailid on esitatud võrdse väärtusega, ühte teisele eelistamata. Absurdisituatsioon avab meile lihtsate tegevuste ja kohtade olemuse. Nagu sõna väljendab inimese abstraktselt mõtlemist, nii väljendab Beckett'i trepp liikumist, segadus astmete arvuga aga elu kulgemise suhtelisust. Matuserong ilmub meie ette kui meenus aja piiratusest, samas aga ka selle igavikulisusest, koperdav kõnnak ja seotud mõtted väljendavad inimeksistentsi ebakindlat olemust. Lõpusituatsioon — kutsari paks naine, põhuhunnik, lahtirakendatud hobuse pilk läbi troska akna, peategelase mõttetu arutlus — tekitab lõhenemise, teadvustab inimeksistentsi ja selle suhet ümbritseva ruumiga. Universaalne absurd avaneb siin läbi lokaalsete kohtade, asjade ja suhete.

Tulles arutlusega arhitektuuri juurde, võib kõigepealt öelda, et arhitektuur on eelkõige looja kujutluste ja hingeseisundi peegeldus. Gaston Bachelard nimetab kujutlusi graveeringuteks meie mälus. Nendes peitub loomeprotsessi olemus, inspiratsioon ja selle energia. Arhitektuuri kuuluvust poeesia juurde kinnitab juba roomlane Vitruvius, kes selgitab ordineid inimkarakteritega. Dooria sammas sisaldab mehe keha proportsioone, tema jõudu ja ilu. Joonia sammas iseloomustab feminiinset saledust, kuna korintose sammas imiteerib neitsi habrast figuuri. Nii nagu poeesia, teadustab hea arhitektuur meile kohta ja meie olemist selles. Hiilgav näide on arhitekt Herbert Johanson poolt loodud Metsakalmistu kabel, mis, olles terve kalmistu mõtte ja olemuse esitajaks, on samas ka orientiiriks looklevatele teedele. Kabeli materjal viitab kodumaa pinnasele, millest ta otsekui välja kasvab. Raske sakraalne paekuup, avatud tammepuu-üksed, katafalk ja kirst sellel, klaasapsiid

ja läbi selle paistev mets moodustavad sümbolite rea, mis kirjeldab inimeksistenti kulgu ja kokkupuudet kõiksusega.

Hoopis teistsuguse *genius loci*'ga on Itaalias paiknev arhitekt Aldo Rossi poolt ehitatud Modena kalmistu. Tegemist on tõelise surnute linnaga, keeruka ruumilise lahenduse, tänavatevõrgu, väljakute, «linna-müüri», treppide ja isegi liftidega. Tsentraalne Surmamaja — maja ilma katusega — sisaldab matmispaika hüljatutele, inimestele tänavatelt, haiglatest ja vanglatest. Kalmistu geomeetria on range (kuup, koonus, kolmnurk, ruut ja ring) ning meenutab tugevalt de Chirico maale.

Mõlemad kalmistud on poeetilised omamoodi. Metsakalmistu on põhjamaiselt looklev, lumme uppunud hauaküngastega härmas männimetsa all. Paese kabeli kellahelin on kui haarav inimõtte kujund, mis seob nii loodusliku kui inimese poolt loodu ühte tervikusse. Kabeli klaas-silindrile tarretub talvepäikese külm, kiretu helk. Modena on alasti oma tühjuses ja kivisuses, pikad surmamajad on lahterdatud tuhandeteks nišsideks, urnide kohal avanevad klaasideta aknaaugud üksikutele küpressidele, mõnele punasele katusele ja lõputult sinisele taevale. Kui põhja surnute linn on pehme ja veidi müstiline, siis lõuna oma on kuumalt külm, ligitõmbavalt sünge ja metafüüsiline.

Surnute linnad annavad meile teate ka elavate vaimust ja kommetest. Siit leiame elavate soove, hirmusid, enesepettust ja lõpuks alistumist. Surnute linn on kui elavate linna peegeldus, olles aga tihti oma assotsiatsioonide poolest hoopis elavam ja seda eriti võrreldes uute linnadega. Uued linnad on liiga avatud. Elu voolab neist minema, puuduvad vajalikud raamid, mis annaksid pinget, elustaksid ja kõike koos hoiaksid. Vanalinna ümber on müür, mis hoiab elu selles kinni. Viimasel ajal on elu aga leidnud ka sealt mõne augukese ja hakanud tasapisi vanalinnast välja voolama. Sellest on kahju. Uues linnas puudub poeesia ja koos sellega ka elu. Kogu atmosfäär on seal hõre nii sündmuste kui ka kujundite poolest. Võidu väljaku põhjakülg on näiteks vitaalsem ja poeetilisem kui kõik uued rajoonid kokku. Sellel lõigul on kõik intensiivne. Midagi pidevalt paistab, kostab, vilksatab. Keski müksab, kellegi käsi libiseb pihku, kellegi pilk riivab, koer haugatab, elektronkell tiksus varikatusel, muusikakooli aknast kostab lauluharjutust ja viiuli kääksatusi, «Kukust» väljub seltskond, valgelt kohvikulaualt libiseb maha jäätis. Kõik on fragmentaarne, impressionistlik, dünaamiline. Meenub New Yorgi 8. Avenüü või hoopis eklektiline surnuaed Ateenas.

Elavate ja surnute linnadel polegi nii palju vahet, kui arvatakse. Ja üldse pole millelgi erilist autonoomiat. Püüa sa kinni, mis on meile olulisem, kas maja, sõna, pilt, puudutus, kellahelin, UFO või tuules lehviv lipp. Kõik põimub omavahel kokku, voolab meist läbi, jättes järele vaid tundekillud, millest ehitub üles uus fenomen — ruumi-poesia.

Arvo Valton

LUULE KIITUSEKS

Kirjanike kongressid on viimasel ajal toimunud iga viie aasta tagant. See nagu sunniks kongressi puhul ka mõtlema viieaastaste lõikudena. Tegelikuses pole asjad nii normeeritud, me mõtleme just nii kaugele ette või taha, kui parajasti tarvis või pähe tuleb. Mõtted minevikku on tunduvalt pikaajalisemad kui mõtted tulevikku. Vahel võivad need — kulgegu kummas suunas tahes — esile kutsuda nukrust ja nõutust, ent teotahteline inimene peaks olema häälestatud nii, et neist tunnetest saaks tahtmine oleviku ainsas tegelikkuses midagi ära teha.

Toon siin näitena ühe visiooni mitte väga kaugest tulevikust. Me austame ja imetleme täna raamatut, maailmas on palju raamatukogusid, raamatukogunduse alal tehakse teadust, klassifitseeritakse ja projekteeritakse, raamat on maast-madalast meie aja inimese eluolustikuline atribuut, ehitatakse aina võimsamaid trükikodasid ja nii edasi. Ees aga seisab üsna tõenäoliselt aeg, mil raamatut enam ei ole. Muidugi kui mõni suur katastroof ei peata tehnoloogilist progressi. Elektroonikale ja küberneetikale rajatud seadmed murravad sisse kõigil elualadel. Paksu romaani saab salvestada suhteliselt lühikesele lindile, säilitada masina mälus, seda saab levitada kassetidena, mida väikeste koduste vahendite abil kas loetakse ekraanilt või kuulatakse lindilt, suurematel seadmetel on neid võimalik mittekunstiliselt tõlkida käibivatesse rahvusvahelistesse keeltesse. Ja nii edasi: tehnikast joovastunud ulmlejad võivad seda rida paksudes värvides jätkata. Mõtete fikseerimine ja ülekandmine mõtetesse näib siiski veel utoopiline, kuid eeltoodud nägemuse realisatsiooniks on juba täna kui mitte just vahendid, siis konstruktiivsed ideed olemas.

Kas see peaks meid tegema kurvaks või õnnelikuks, või oleks targem võtta sellelaadseid muutusi stoilise rahuga? Oma tähenduselt oleks taoline revolutsioon raamatu vallas võrdne Gutenbergi saavutusega, kuid jääks alla tähe märkide kasutuselevõtmisele. Sellega võiks võrdne olla vaid mõtete kandmine otse märkidesse, ilma et mõtleja ise neid sõnastaks.

Need ulmad ei ähvarda kirjandust, vaid tema ainelist väljundit. Need isegi ei pruugi tuua olulisi muutusi praegu käibivatesse vormidesse, žanridesse, võttestikku. Tulgu see siis lohutuseks ja näidaku meie töö püsiväärtust. Teosed on pidevalt vananenud, kuid mitte tehnoloogilise seaduspära kohaselt — ja see on juba meie kirjanduselu tegelikkus ning tõsiseltvõetavalt meie tänaste juttude kese.

Kõik me jälgime oma põlvkonna vananemist. See on bioloogiliselt paratamatu protsess, ei pruugi aga olla sama paratamatu vaimses mõttes. Tihti imestad, kui lühike on inimese mälu, kuidas ta hakkab tegema kasvavale põlvkonnale samu etteheiteid, mis mõned aastad tagasi on tehtud talle enesele.

On tõesti juba paha kuulda nostalgilisi õhkamisi 60-ndate aastate kirjanduselu järele. Meenutatagu kõigepealt eelnenud kultuurisituatsiooni, mis ei kadunud üleöö. Meenutatagu vaenu, millega võeti vastu iga süütu uuendus, mis oli uuendus vaid kohalikus supipotis. Meenutatagu sõjakaid ja tagurlikke artikleid, mida toona lehekülgede kaupa ilmus.

Muidugi toimus ikka läbimurre, see nähtavasti ei saanud jääda toimumata. Kuigi on ka üsna tõenäoline, et mõni potentsikas kirjanduspõlvkond enne seda jäi lihtsalt teostumata. Siis aga mingi nihe tõesti toimus. Kuipalju siit kanda tegijate, kuipalju tingimuste arvele, seda on

KIRJANIKE KONGRESSI EEL

võimatu mõõta ka nüüd tagantjärele. Kuigi mõnigi lugu või mõttekäik, mis siis nägi trükivalgust, osutub praegu kõlbmatuks (siinkirjutaja kogemused valitud teostega). Vormipiirid on siiski avardunud.

Ometi võib öelda, et pendeldavates oludes, mis pole ei suurt paranenud ega halvenenud, on praegune situatsioon nooremas kirjanduses üsna hästi võrreldav sellega, mis valitses kakskümmend aastat tagasi. Isegi selles osas, et põlvkonda kuuluvad erialised inimesed, mis on iseloomulik paisu tagant pääsemisele.

Mingit kohutavat madalseisu pole olnud vahepeal ega ole ka nüüd. Mitte sellepärast, et täies elu- ja loomejõus on need, kes 60-ndail tulnud, vaid ka uute tulijate poolest. Kesktlābi polnud kassettides debüteerinute luule tugevam tänaste debüütraamatute omast, mahuldasa on viimane suurem. Kunst pole rauariistade tootmine, mis mingil raskesti seletataval põhjusel peab kogu aeg suurenema. On suisa häbematus rääkida uue luule madalseisust, kui meil on olemas niisuguse suurusjärguga luuleuendaja nagu Mari Vallisoo või nii sügav tundleja nagu Doris Kareva, neid ümbritsemas ja toetamas aga paarkümmend üsna tugeva tasemega noort poeeti. Et samal ajal vohab levimuusika oma tekstidega või harrastusluule, mis siis selles nii halba on? Kas see tõesti ähvardab pärisluulet või ei suuda asjasse süüvinu eraldada, mis on mis? Kui muistises Hiinas iga haritud inimene kirjutas luuletusi, ei käsitanud keegi seda devalvatsioonina ning suur luule eraldus selgesti ametnike luulest, kuigi ka selle looja polnud vabakutseline, vaid samuti ametnik.

Kas on päris täpne rääkida isegi tõusudest ja mõõnadest, vahepealsest väsimusest või keskmete nihkumisest? Seitsmekümnendatel tuli luulesse Juhan Viiding — ja ainuüksi see on uhke sündmus meie väikesemahulises kirjanduses. Kaheksakümnendatel on tulnud Vallisoo ja Kareva ning me võime rõõmustada, ilma et peaksimegi meelde tuletama paljusid teisi, kelle ajad ja tööd on veel ees. Seitsmekümnendatel sai täie võimsuse kätte Hando Runnel ja seegi on meie kirjanduspildis olemas.

Luule seis kirjanduse üldseisus on kõige nähtavam ja olemuslikum. Kui luule on hea, ei saa kirjandust halvaks pidada. Tähtsuselt järgneb lühiproosa, romaan on kirjanduspildis harva ilmategija. Tasub olla tänulik kõige andeka eest ning vähem mõõta olukorda oma pretensioonikate soovidega. Kui on olemas luule, ei jää ka proosa tulemata. Seitsmekümnendatel saabus valjuhäälselt Mihkel Mutt, praegu on täiesti nähtavad ka kaheksakümnendate ilmingud. Olgu nimetatud kas või Toomas Raudam, kes toob kaasa iseäraliku seestpooltnägemise. Nende aastate debüüt on ka Viivi Luige «Seitsmes rahukevad», mille autorihoiak ei tarvitse kõigile meeldida, kuid mis nagu luuletajate proosa ikka on kirjutatud väga heas keeles.

Et heale ilukirjandusele kaasneb tasemel kirjanduskriitika, on rõõmustav ja suuresti loomulik. Et madalatasemelisel kirjandusel võiks olla kõrgetasemeline kriitika, see kõlbab vaid kriitikute eneste jutuks.

70-ndate noorte kriitikute genereerija Mihkel Mutt läks ära proosasse, nii-öelda rikkus oma kriitikupuhtust, ja nüüd toimib tõenäoliselt vaid varjust. Langemets on endiselt hea teoreetik, kuigi on vahepeal avaldanud luuletusi. Mis saab 80-ndate kriitikarühmlastest, on raske ennustada, aga kuuldavasti patustavad nemadki ilukirjandusega või siis annavad järeleaitamistunde eesti rahvale (Oskar Kruusi väljend). Kriitikat ja luulet-proosat pole mõtet vastandada, sellele osutagu kas või tõsiasi, et kõige vaimuerksamaid arvustusi ilmub just ilukirjanike sulest (Runnel jt.). Ja et ühist asja aetakse, on niigi selge. Seepärast kõlab üsna rumalalt jutt kriitiku kirurgi, sanitari või mustusevedaja rollist. Tema puhul on igal juhul hinnatav heaperemehelikkus. Mis ei tähenda maitsetut kõigesöömist või hinnangutest loobumist. Hea maitse on üldse harvaesinev nähtus, uue kriitikute-põlvkonna auks peab ütlemagi just seda, et seal on neid, kellel on maitset.

Kui me räägime tänasest uuest või noorest kirjandusest, siis — olgu tegemist nurisemisega või rahulikuma lähenemisega — peaksime taas läbi vaatama ka oma hindamise kriteeriumid. Viimase aja ülerääkimistest võiks selgunud olla, et uudsusega rabamine, millega Euroopa kolm-

veerand sajandit ametis oli, pole enam aktuaalne. Sellel taustal ei näi noore kirjanduse headuse määramisel pädevaks aluseks olevat asjaolu, kas ta üritab kirjanduse tuua midagi sootuks uut või mitte. Isiklikku loomulikult, see on individuaalse kunsti üks põhjasid. Oleks kiiduväärt, kui jõuaksime igal üksikul juhul äratundmisele, et hea on hea — sõltumata sellest, kas see kuulub kehtivasse moevoolu, on ülimalt traditsionalistlik või ärgitab algust anda tekkivale suunale.

Kanoonilisus on paljudel aegadel olnud reegel. 60-ndate eesti kirjandus hakkas mõningase hooga meelde tuletama ammust uut ning haruharva sekka proovima päris uut. See hoog ammendas ennast täiesti seaduspäraselt ning ammutas ka mõningase osa vormivõimalusi. Veel proovimata vormid peavad nüüd vist jääma järke ootama, kui nende kallal ei taha jätkuvast inertsist nokitseda tolle põlvkonna rahutu vaim. Praegu ei näi see igatahes tulipunktis olevat. Niisiis leppigem rahulikult sellega, et uut head kirjandust on võimalik teha, otsimata ennenägematud nippe.

Kui Mari Vallisoo toob eesti luulesse täiesti uue elemendi, siis mitte see seik ei tee tema luulet heaks. See on hea sellest olenemata. Tema iseäralik maailmanägemine, lihtsate esemete kõnekus, fantaasia tüüp ning inetute asjade ilu moodustab kokku isikupära, mis on üllatav, intensiivne, mõjuv. Doris Karevat on elemenditi raske käsitada uudsuse aspektist, kõik on isikupärane, kuid üsnagi traditsiooniline, ent temal kui ainulisel maailmal on loomulikult samuti oma kordumatu uudsus. Rein Raud toob luulesse teadlikult uut ainevalda ja siinmail proovimata loitsimist. Hea on ta seal, kus jõuab päralt — mis on ju suuresti individuaalne, kuid millel on siiski maitsjate ringis kujunenud üldisem nähtavus.

Kordumatu isiksus, lõpuni ponnistav mõtleja, oma tundeid ja visioone usaldav sõnomaag on alati mingil määral ka uudne. Uudsuse deklareerija, siltide kleepija, manifesteerija võib selle kõrval olla üsna kulunud ja labane.

Kõige lihtsam eriline näida on sellel, kes püüab võõraid õpetusi istutada kohalikku traditsiooni, ent pahatihti jääb tal see õpetus läbi tunnetamata ning tulemuseks on tüütus. Kaugesse aega või kaugesse paika süvenemine ei tarvitse kaasajale anda väärtuslikku iseärasust. Kõige raskem on vahest tõeliselt süveneda inimesesse, kes seisab su kõrval. Enesesse süvenemine aga on kohustuslik, muidu pole vähimatki šanssi kunsti sünniks.

Igal kirjandusepohhil on omad märksõnad ja meeliskriteeriumid. Vahel esinevad need lausa diktaatori rollis, kord on taga tumm äratundmine, teinekord mõistuslik analüüs. Olgu selleks märksõnaks siis idee, sõnum, intensiivsus, ekspressioon, impressioon, romantika, kangeline, valu, katarsis vms. Näib, et uudsusega on aeg esialgu arved ära klaaritud ning see kriteerium peab oma uut tõusu ootama. Et mõnes regioonis, sealhulgas ka nõukogulikus tegelikkuses, oli vahepeal tardunud kaanonite kultus, siis seda võimsamalt kerkis esile paisu tagant pääsenud uudsuse väärtustamine. Maailmas ollakse selle hobuse seljas ratsutamisest ning võidukihutamisest aga tüdinud, seepärast ei saa ka siinmail enam selle edasiliikumisevahendiga eriti arvestada. Ammuse traditsiooni hoidmine või tuntud vormide viimistlemine ent ei ole veel vajalikku pühapaistet kogunud, seetõttu näib vahel kriteeriumide vallas väike nõutus valitsevat. Sama vastandpaari — kunstliku nagu kõik vastandpaarid — osa on individuaalse ja kollektiivse, oma kordumatut jumalikkude hetke usaldava ja üldarusaadava suhetumine. Võimalik, et häid ideid küpseb ülipäis ja mõttetiined teoreetikud tulevad kohe mõne rabava märksõnaga välja. See on nende amet ja lõbu. Head kirjandust — kui ketserlikult see tees ka ei kõla — on võimalik teha ka ilma heade kriteeriumideta, raskusi võib tekkida vaid hindamisel. Seniks tuleb loota intuitsioonile, mille sisuks mõistagi on iga mehe isiklik minevik.

Juhan Kahk

AJALOOTEADUSE OLEMUSEST JA AJALOO MÕISTMISEST

I

Möödunud aastal Stuttgardis toimunud ülemaailmsel ajaloolaste kongressil juhiti mõnedes ettekannetes tähelepanu sellele, et endiselt tuleb ajaloolastel üheaegselt täita kaht ülesannet — anda nii analüüs kui ka kirjeldus. Ajaloo missioon on mõjutada emotsioone ja mõistust, laiendada teadmisi, selgitada välja tõeline ajalugu ja ajalooline tõde.

Otse ületamatuna tunduv kuristik haigutab ajaloosse emotsionaalse ja teadlik-teadusliku suhtumise vahel. Möödunud sajandi lõpus oli Venemaa eesrindliku intelligentsi hulgas küllalt palju neid, kes kirglikult vihkasid pärisorjuse igandeid ja tsaristlikku režiimi. Kuid leida õige teaduslik tee nende pahedega võitlemiseks läks korda vaid vähestel. Üliõpilasest Vladimir Uljanovist sai revolutsionäär ja marksismi edasiarendaja vaid pärast seda, kui ta oli siseturu ja kapitalismi geneesi probleemide uurimise tulemusel veennud ennast ning teisi selles, et ka Venemaal kehtivad inimühiskonna sotsiaal-majandusliku arengu üldised seaduspärasused ning ajaloolise arengu kaasaegse etapi ainukene kangelane on töölisklass. Juba oma esimestes töedes rõhutab Lenin, et revolutsiooniline teooria peab rajanema «... vene ajaloo ja tegelikkuse detailsele ja üksikasjalisele uurimisele...»¹.

Kui Karl Marx lõpuks otsustas kirjastusele ära saata «Kapitali» I köite käsikirja, siis kirjutas ta selle eessõnasse järgmised tähelepanuväärsed sõnad: «Mõni sõna võimalike arusaamatuste ärahoidmiseks. Kapitalisti ja maaomanikku ma ei kujuta kuigi roosilises valguses. Jutt on siin aga isikutest ainult sedavõrd, kuivõrd nad on majanduslike kategooriate personifikatsioon, kindlate klassisuhete ja huvide kandjad.»

Feodaalühiskond on rikas julmadest senjööridest ja kapitalism ei jää temast maha ahnete ja õelate pankurite ning ärimeeste poolest. Marksism-leninism aga erineb eelnevaist ühiskonnakriitilistest teooriatest just sellega, et ta õpetab hukka mõistma mitte ainult isiklik-inimlikku, vaid tervet süsteemi.

Ajalugu kujutatakse kui inimeste ja inimgruppide tegevust ning võitlust. Mitte alati pole võimalust ega vajadustki igas uurimuses korrata marksistliku ajalootõlgenduse põhitõdesid. Veel vähem on seda kohustatud tegema ajaloolistel teemadel kirjutav kirjanik. Kirjanikel pole vaja, rõhutas F. Engels, «kirjeldatavate ühiskondlike konfliktide tulevast ajaloolist lahendust lugejale kätte anda».²

Uurimistulemuste esitamisel juhinduvad ajaloolased küllaltki suurel määral kirjandusliku kompositsiooni reegleist. Ajaloo ja kirjanduse piirialade ebamäärasus on mõnes mõttes paratamatu. Kirjanduse tegelikkuse peegeldajana kasvab välja tänapäevast, ja see tänapäev on vahetpidamatult muutumas eilseks, olevik transformeerumas ajalooks. Kunstipäraseimad romaanid kirjutab ajalugu ise ja Engels on kord väljendanud mõtet, et maailma «... ajalugu on siiski kõige suurem poetess...».³

Õieti püüavad nii kirjanik kui ajaloolane ümber kehastuda — kirjanik elab oma kirjandusteoste kangelastes, ajaloolane soovib mõista minevikus elanud inimesi (A. Gurevitš on ajaloolase tööd iseloomustanud kui dialoogi mineviku-inimestega, keda on küllaltki raske mõista). On õieti arusaamatu, miks kirjanik ja ajaloolane teineteist mõnikord nii halvasti mõistavad.

¹ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 266.

² K. Marx, F. Engels, Kunstist, 1. kd. Tallinn, 1983, lk. 4.

³ Sealsamas, lk. 47.

Üheks viimaste aastate rõõmustavamaks nähtuseks vabariigi ajalooteaduse arengus võib pidada terve plejaadi ajaloo filosoofide esilekerkimist, kelle tegevus on tähelepanu äratanud nii üleliiduliselt kui ka raja taga.⁴

Ajaloo filosoofide analüüsi objektiks on ka meie vabariigi ajaloolaste looming. Hiljaaegu oli kolleeg Vahtrel võimalik teada saada, et ühes oma raamatus on ta rakendanud «konkureerivate põhjuste» seletusvarianti R3; käesolevate ridade autor aga teab nüüd, et tema üks (mitte kõige õnnestunumaid) väitlusi kujutab endast varianti R7.⁵

Ajaloo filosoofia-alased uurimused arenevad praegu küllaltki intensiivselt kogu maailmas. Võrreldes teiste filosoofiliste distsipliinidega pole nende esindajate arv Nõukogude Liidus küll eriti suur — silmapaistvamatenähtavateks võiks nimetada I. Koni, M. Bargi, A. Rakitovit ja A. Afanasjevit. Ajaloo filosoofid on oma peaaesandeks seadnud ajaloolaste poolt arendatava teadusliku tegevuse kriitilise meetodilise analüüsi: nad ei uuri ajalugu ennast, vaid ajaloolaste töid ajaloo.

Ja just nimelt see piiritletus (või piiratus?), mis väljendub ajaloo protsessi uurimisest loobumises, on esile kutsunud kahtlevaid hääli ajaloo filosoofide enda leeris.

Praegune ajaloo filosoofia on siiski eeskätt filosoofiline distsipliin, rõhutab A. Rakitov. Ajaloolisi protsesse teoreetiliselt üldistada püüdvad uurimused ajaloo enda rüpes on seni vähem arenenud (eespool nimetatud spetsialistidest on vaid M. Barg alustanud oma teadlaseteed ajaloolasena). Nii on kujunenud olukord, rõhutab A. Rakitov, et «filosoofilisel» ajaloo filosoofial puudub empiiriline baas, kuna aga ajalooteadusel endal jääb puudu teoreetilistest aspektidest.⁶

Tänase päevani on töökontaktid ajaloolaste ja ajaloo filosoofide vahel olnud suhteliselt nõrgad ka meil. See ei tähenda aga seda, et ajaloo tunnetamise vaearikkas protsessis poleks toimunud edasiminekut ja et sellest poleks osa võtnud ka n.-ö. tavalise ajalooteaduse esindajad.

Füüsika mõne haru areng tundub praegu lõputu rännakuna mikro-maailma sügavusse. Omal ajal peeti fundamentaalosakesteks aatomeid, siis aatomituumi — elektrone, seejärel nukleone, nüüd kvarke, ja juba ilmub töid veelgi fundamentaalsemaist osakestest. «Kas materia struktuur taandub järjestikuste tasemete, suhteliste fundamentaalsuste lõputule kordamisele?» küsivad füüsikateadlased.⁷

Ka ajaloolased rändavad tunnetuse lõputul rajal, püüdes üha rohkem teada saada lähema, kaugema ja õige kaugel mineviku kohta. Kui lähiminekuga osas kannatab teadlane — veel enam kui tavaline inimene — informatsioonitulva all, siis, liikudes juba pooltuhat aastat minevikku, jõuab ta «... jää t u n u d a e g a, mis mõneski mõttes on pimedam tähtede-vahelisest ööst».⁸

Poola ajaloolane J. Topolski on püüdnud süstematiseerida ajaloolase käsutuses olevaid meetodilisi võtteid.⁹ Tema poolt pakutavas süsteemis on üldteaduslikke (induktsioon-deduktsioon, tõestus kaudsete faktide põhjal) ja teiste teadusharude uurimistulemuste kasutamiseiga seotud meetodeid (filoloogiline ja geograafiline meetod). Erilist tähelepanu väärivad aga meetodid, mis on spetsiifilised ajalooteadusele. Osalt on meie ajaloolased neid juba kasutanud, osalt pole neile veel vajalikku tähelepanu pööranud.

⁴ Vt. A. Uibo ja A. Porgi artikleid. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused», 1985, nr. 2; E. Loone, Ühiskondlik-majanduslike formatsioonide teooria. Tallinn, 1983.

⁵ A. Порк, «Конкуренция» причин в историческом объяснении. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused», 1985, nr. 2, lk. 148—150.

⁶ А. И. Ракитов, Историческое познание — системно-гносеологический подход. Москва, 1982, lk. 135.

⁷ J. Lõhmus, L. Palgi, Osakestest osakestes. Tallinn, 1985, lk. 14.

⁸ R. Wittram, Zukunft in der Geschichte. Zur Grenzfragen der Geschichtswissenschaft und Theologie. Göttingen, 1966, lk. 28.

⁹ J. Topolski, Metodologia historii. Varssavi, 1973 (inglisekeelne väljaanne Varssavi, 1976).

Retrogressiivseks meetodiks nimetab Topolski oletusi varasemate perioodide kohta hilisemaist perioodidest pärinevate andmete põhjal. Meetod on juba ammu kasutusel, kuid kahjuks on resultaadid mõnigi kord osutunud küllalt küsitavaiks. Nii näiteks ei saa ajalooliselt eriti tõepäraseks pidada XI—XIII sajandi alepõllunduse kirjeldust, mille ajaloolased omal ajal andsid, ümber jutustades A. W. Hupeli XVIII sajandi lõpu kohta käivat alepõllunduse kirjeldust.¹⁰

Edukamalt on nimetatud meetodit rakendanud H. Ligi. Kui veel mõnekümne aasta eest tõusis feodalismi periood meie vaimusilma ette kui aeg, mil talupoegadele järjest uusi mõisakoormisi selga laoti, siis nüüd on pilt palju dünaamilisem ja realistlikum.¹¹ Me näeme, kuidas käib lakkamatu visa võitlus feodaalide ja talupoegade vahel, kui palju kavalaid võtteid tuleb rakendada rõhujail ning kui leppimatut vastupanu osutavad rõhutud. Mõisamaade harimiseks ajuti nõutavate üksikute teopäevade arv suureneb, kuni nad kasvavad nagu väikesteks «teopäevade saarekesteks» ja lõpuks katavad abiteopäevadena kogu suvise tööperioodi. Aastakümnete-pikkuse aeglase transformeerumise tagajärjel muutuvad abiteopäevad regulaarseks (ordinaarseks) teoks. Et mõisa majapidamine sajandite jooksul üha intensiivistub, siis hakatakse nõudma veelgi rohkem teopäevi ning kujuneb uus abiteo «korrus». Retrospektiivse (retrogressiivse) meetodi rakendamise tulemusena on meie ettekujutus minevikust täielikum ja detailrikkam, minevikus asetleidnud protsesse on hakatud paremini mõistma.

Olemasolevate andmete põhjal on allikais puuduvaid fakte interpoleerimise teel taastanud (Topolskil: tõestus kaudsete faktide põhjal) meie ajaloodemograafid. Esimesena Nõukogude Liidus rakendas rahvastikuajaloos «perekondade rekonstrueerimise» meetodit H. Palli, kelle uurimistulemused on ka rahvusvahelist tunnustust leidnud.¹² Statistik U. Mereste ja ajaloolase R. Pullati linnade rahvastiku uurimise uudeid originaalseid meetodeid rakendav artikkel avaldati Lääne-Saksamaal.¹³

Uurides eesti agraarajaloo seisukohalt nii olulise nähtuse kui adramaa geneesi ja arengut, rakendas E. Tarvel samuti Topolski klassifikatsiooni-süsteemis nimetatud ja ajaloolastele hästi tuntud võrdlev-ajaloolist meetodit.¹⁴

Tundub aga, et just võrdlev-ajaloolise meetodi puhul pole kasutatud kõiki võimalusi, eriti kui kombineerida teda Topolski klassifikatsiooni-süsteemis viimasena toodud meetodiga, mida iseloomustatakse kui «järel-dust allikate vaikimisest» (*argumentum ex silentio*).

Eesti r a h v a ajaloo spetsiifiliseks jooneks on asjaolu, et niipea kui lahkume arheoloogide pärusosaks olevast ja küllaltki allikaterikkast esiajalooost ja meid jätab maha ka jutukas saatja kroonik Läti Henrik, siis satume kaheks sajandiks «allikate vaikimise kuningriiki». Nimetatud perioodist on üldse säilinud väga vähe kirjalikke allikaid ja peaaegu kõik (vähemalt agraarajaloo osas) on nad juba publitseeritud.

Mitmed katsed sellesse «vaikimise kuningriiki» tungida on ebaõnnestunud. Nagu juba öeldud, ei saa päris õnnestunuks lugeda XI—XIII sajandi elu ja töö kirjeldamist XVIII sajandi andmeile tuginedes. Suure ettevaatusega peab kasutama ka võrdlev-ajaloolist meetodit. Kuid oleks ebaõige langeda teise äärmusse — allikate vaikimist dubleerida ajaloolaste vaikimisega. Praegu aga libisevad ajaloo üldkäsitlused saksa-skandinaavia vallutusele järgnenud sajandeist üle häbeliku tõtlikkusega. Selle perioodi elanikud ilmuvad ajaloo ekraanile hiina varjuteatri vere-

¹⁰ Eesti rahva ajalugu I. Tartu, 1932, lk. 120.

¹¹ Vt. H. Ligi, Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968.

¹² Vt. A. Višnevski eessõna kogumikus «Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР». Сборник статей, Москва, 1977.

¹³ R. Pullat, U. Mereste, Über die Formierung der Tallinner Stadtbevölkerung im 18. Jh. und die Rekonstruktion der Zeitreihen in der geschichtlichen Demographie (anhand der Kirchenbücher). «Kölner Vorträge und Abhandlungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte». 34. vihik, lk. 3—34.

¹⁴ E. Tarvel, Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.—19. sajandil. Tallinn, 1972, lk. 7.

tute kontuuridena. Me ei räägi sellest, millistes majades inimesed elasid, mida nad sõid, millised olid nende omavahelised suhted. Ametivanne keelab ajaloolasel pakkuda oletusi ja pooltõdesid ajaloolise töö asemel. Kuid ebatõeks osutuks ka vaikimine.

J. Topolski esitatud meetod «järelendus allikate vaikimisest» nõuab kõigepealt selge vahe tegemist allikatega haaratud ajaloolise tegelikkuse ning tervikliku ajaloolise tegelikkuse vahel. Alustada tuleb sellest, et rekonstrueerida need inimühiskonna ajaloo vastava etapi arenguprotsessi üldised tendentsid, näitajad ja raamid, mis paratamatult eksisteerima pidid. Ka nende perioodide kohta, mille suhtes allikad vaikivad, kehtib marksistlik tõde, et inimesed elasid oludes, mille nad olid pändusena saanud eelnevailt põlvkondadelt.

Ka sel perioodil elasid meie territooriumil inimesed — nad pidid põldu harima ja muul viisil endale ülalpidamist muretsema, suhtlema teiste inimestega. On olemas vaid kõige üldisem abstraktne sõrestik, millesse ajaloolane peab elu sisse puhuma. Ja kui allikad pakuvad siin vähe abi või ei paku seda üldse, siis tuleb pöörduda allikatevälise informatsiooni poole, milleks on ajaloolase üldteadmised (ajaloolase üldteoreetilised teadmised + tema ja ta kolleegide senised uurimistulemused + teiste teadusharude uurimistulemused).

Ajaloo teaduse uurimismeetodite täiustamisel küllaltki suuri teeneid omava saksa ajaloolase L. Ranke tuntud maksimi järgi on ajaloolase ainuke ülesanne selgitada välja, mis kunagi tegelikult aset leidis (*wie es eigentlich gewesen ist*). Ranke juhtis õigusega tähelepanu vajadusele võidelda ajaloolise mineviku tõlgendamisel nii sageli esinevate võltsingute ja moonutuste vastu. Kahjuks on aga Ranke maksimi ajaloolises uurimistöös tegelikult rakendatud väikese mõttelise täiendusega — selgitada välja mineviku tegelikkus ainult sel määral, kui seda allikatest otseselt välja lugeda saab. Jäik «allikate piir» sulges rangelt tee iga suguste katsetele teooriale tuginedes ning meetodeid täiustades liikuda mineviku täielikumana ja parema mõistmise suunas. Alles marksistlik ajaloo teadus lõi inimühiskonna arengu üldise teooria väljatöötamisega aluse ja võimalused ajaloo tunnetusprotsessi edasiseks täiustamiseks. Poola ajaloolase poolt loetletud meetodid on näiteks nende võimaluste rakendamise kohta. Kuid juba praegu on teaduse areng J. Topolski pakutud klassifikatsiooniskeemi täpsustanud ja täiendanud.

Meie vabariigi filosoofide esimesed üleliidulist tähelepanu äratanud edusammud olid seotud mudeliteooria kasutamisega loodusteadustes. Mõned aastad hiljem hakkasid mudeli kasutamist rääkima ka ajaloolased — enam-vähem üheaegselt nii Moskvas, Tartus kui ka Tallinnas.¹⁵

Mudelite konstrueerimisele eelnes teatud ettevalmistav periood. Täpsustati niisuguseid enesestmõistetavaid põhimõtteid nagu see, et talupoegade majandusliku olukorra hindamisel peab jälgima mitte üksi seda, kuidas muutuvad neilt nõutavad koormised, vaid ka seda, kuidas muutub nende majanduslik olukord (põllupinna suurus, loomade arv jms.).¹⁶ Osa ajaloolasi oli seisukohal, et elektronarvutid ja matemaatilised meetodid avavad ajaloo teadusele uued perspektiivid, osa aga kahtles nende kasutamise võimalustes vanemate perioodide uurimisel. Vabariigi ajaloolastel arenes siin aastatepikkune tihe koostöö Moskva ajaloolastega.¹⁷ Nimetatud koostöö üheks olulisemaks tulemuseks võib lugeda seda, et praeguseks on Moskva ajaloolased välja töötanud XIX sajandi teise poole mõisa ja eesti ajaloolased XVIII—XIX sajandi vahetuse talu arengumudelid. Mudelimeetodi rakendamine ajaloo teaduses on üldist tun-

¹⁵ Vt. H. Ligi, tsit. teos, lk. 248; E. T a r v e l, tsit. teos, lk. 229 ja 230.

¹⁶ I. Sildmäe, Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVII sajandil. Tartu, 1962; Ю. К а х к, Х. Л и г и, К вопросу о методах изучения развития крестьянского хозяйства в феодальную эпоху (По поводу монографии И. Сильдмэя «О динамике феодально-крепостнического производства и феодальной ренты в Эстляндии в XVII веке»). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused», 1963, nr. 4.

¹⁷ Ülevaade ja küllaltki kõrge hinnang Nõukogude Eesti ajaloolaste tegevusele kvantitatiivsete meetodite rakendamisel on antud esimeses vastavas üleliidulises käsiraamatus (vt. Количественные методы в исторических исследованиях. Moskva, 1984).

nustust leidnud, nõukogude ajaloolaste uurimistulemusi on publitseeritud ka välismaal.¹⁸

Mida siis õieti tähendab mudelimeetodi rakendamine näiteks eesti talu ajaloolise arengu selgitamisel?

XIX sajandi alguse vakuraamatuis säilinud küllaltki rikkalikke arvu- lisi andmeid talude majandusliku olukorra ja neilt mõisa poolt nõutavate koormiste kohta analüüsitakse elektronarvutite abil ja saadakse pilt talu üldisest olukorrast. Pärast seda selgitatakse, kuidas suhtuvad üksikud elemendid (inimeste arv, külvipind, eri liiki koormised, koduloomade arv jne.) üksteisesse (kas nende vahel valitseb kooskõla või mitte) ning lõpuks saadakse talu üldine skeem või mudel. Taolise mudelanalüüsi (mida toetasid teiste meetoditega läbiviidud uurimised) tulemusena tõestati näiteks, et feodalismi perioodil oli taludel teatav relatiivne «jäik tööjouereserv» — mõisateo tegemiseks tuli aasta läbi pidada suurt hulka rakmeloomi ja teosulaseid, kelle tööjõudu väiksema tööpinge ajal ja talviti täiesti ära kasutada ei saadud. Samuti selgus — matemaatilise «mängude teooria» mõisteid pruukides —, et feodalismi perioodil istusid mängulaua taga mitte kaks vastast (mõisnik ja talupoeg), vaid tervenisti kolm «mängurit» (mõisnik, talupoeg ja looduskeskkond). Ajaloolises tegelikkuses ei muutnud talupoegade olukorda raskeks (ja mõnikord otse väljakannatamatult raskeks) mitte ainult see, et ahned ja julmad mõisnikud talupoegadelt järjest rohkem koormisi nõudsid. Feodaalsüsteemi julmus seisis eeskätt selles, et feodaalkoormised talu arengut pidurdasid ja et ka kõik ebasoodsa ilmastikuga seotud kahjud tuli kanda talul (XIX sajandi algusest põhilistel põllutöödel rakendatava akord- ehk tükitöösüsteemi tõttu läksid «vihmapäevad» talule kahekordselt kaduma — neid ei saanud kasutada talutöödel ja nad ei läinud arvesse ka kui mõisa teopäevad).

Eesti ajaloolaste uurimustest on üldisemat tähelepanu äratanud samuti talurahva olukorda ja mõisnikevastase võitluse intensiivsust käsitlevad tööd. «Rahulikel aastatel» ja suuremate rahutuste algperioodidel astuvad võitlusse eeskätt nende mõisavaldade talupojad, kellel oli konkreetseid põhjusi nuriseda oma olukorra või selle halvenemise üle. Kui aga vastuhakud massilisemaks muutusid ja rahutuste arengus oli saavutatud teatud «kriitiline seisund», siis võtsid väljaastumistest osa talupojad ka nendest mõisavaldadest, kus olukord oli suhteliselt kergem.¹⁹

Väga perspektiivikaks võib osutada loodusteaduste uurimistulemuste ja loodusteaduslike uurimismeetodite senisest laialdasem kasutamine inimühiskonna ajaloo vanimate perioodide uurimisel. Juba «Eesti esiajaloo»²⁰ on esitatud mõned üsnagi huvitavad tähelepanekud. Teisel aastatuhandel enne meie ajaarvamist jõuavad lõuna poolt Eesti alale karjakasvatuse ja algelise maaviljelusega tegelevad venekirveste kultuuri hõimud (ilmselt hilisemate balti hõimude eellased). Just samal ajal aga kliima järsult halveneb (ilmastik muutub jahedamaks ja niiskemaks). Tõenäoliselt selle tõttu pidurdub venekirveste kultuuri hõimude karjakasvatuse ja maaviljeluse areng ja püsima jäävad Kesk-Eesti kammkeeraamika kultuuri hõimud (läänemeresoome hõimude eellased), kes edasigi tegelevad küttimise ja kalastamisega. Kujuneb küllaltki pikaajaline kahe hõimurühma koeksisteerimine, millel on suur tähendus eesti rahva etnogeneesile.

Veel mõnikümmend aastat tagasi ei teadnud me täpselt, millal hariti Eestis üles esimesed põllud, ja mõttevahetus käis selle ümber, mitu

¹⁸ Н. Б. Селунская, К вопросу об изучении описания помещичьих имений (по материалам Дворянского земельного банка). Когумикус: Математические методы в исторических исследованиях. Сборник статей, Москва, 1972, lk. 105—124; J. Kakk, H. Ligi, Über das ökonomische Potential der estnischen Bauernwirtschaft am Anfang des 19. Jahrhunderts. «Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte». Sonderband, 1981, lk. 255—302.

¹⁹ Ю. Какк, Крестьянское движение и крестьянский вопрос в Эстонии в конце XVIII и в первой четверти XIX века. Tallinn, 1962, lk. 358—363. Vrd. J. Walter, A "rising" of the people? The Oxfordshire rising of 1596. "Past and Present", nr. 107, mai 1985, lk. 119.

²⁰ L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson, Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982.

sajandit enne saksa-skandinaavia sissetungi see toimuda võis. Tänu V. Lõugase poolt Rebalas avastatud ürgpõldudele ja nende uurimisele arheoloogiliste ja mullateaduslike meetoditega ning C⁶ analüüsi tulemusena võime nüüd öelda, et meie põlluharija saab tagasi vaadata kahe tuhande aastasele minevikule.

Hiljuti ilmus trükist uurimus, milles tahetakse selgitada, kuidas juba aastatuhandeid tagasi, kui põlluharimine oli alles tekkimas, hakkas inimese tegevus looduskeskkonda mõjutama. Võttes aluseks paleobotanika, palinoloogia ja paleogeograafia andmed looduskeskkonna arengust esiajal, püütakse teha kindlaks, millised kõrvalekalded üldisest arenguskeemist ilmnevad ühes või teises inimeste poolt asustatud piirkonnas. Uurimistöö autorid väljendavad lootust, et taoliste meetoditega läbiviidud uurimised võimaldavad maaviljeluse algust nihutada veelgi kaugemale minevikku.²¹

Kõik need olid vaid üksikud näited, kuidas teadus visalt ja järjekindlalt laiendab meie ajaloolise tunnetuse piire. Antud korral pöörasime peatähelepanu uurimistööde sellele suunale, kus ajalool tuleb kanda pearakust ja peavastutust. Ajalooprotsesside sügavamaks mõistmiseks — seda eriti ajalisel lähedasemate perioodide uurimisel — võib ja peab ajalugu kasutama teiste ühiskonnateaduslike distsipliinide (majandusteaduste, sotsioloogia, psühholoogia jt.) ning muidugi ka matemaatika abi.

J. Topolski on osutanud, et tänapäeval kasutavad ajaloolased juba paljusid viimastel aastatel teiste teadusharude rüpes arenenud uusi uurimisdistsipliine ja -meetodeid: semiootikat, mängude teooriat, informatsiooniteooriat ja psühholoogiat. Muidugi valitseb siin oht, et end võõraste sulgedega ehtiv kuningas võib tegelikult lõpuks paljaks osutada. Kuid veelgi rumalamaks peame pidama kuningat, kes teatud seisuslike eelarvamuste või kitsarinnalisuse tõttu keeldub selga panemast kaasaegseid mugavaid rõivaid. Marksismi rajajad on juhtinud tähelepanu sellele, et just ajalool — mille uurimisobjekt on nii mitmekülgne nähtus kui elu, tõsi küll, mineviku elu — on kõige suuremad võimalused teiste teaduste integreerimiseks. «Meie tunneme ainult üht teadust — ajalooteadust,» kirjutasid K. Marx ja F. Engels 1845. või 1846. aastal. «Ajaloole võib läheneda kahelt poolt — ta võib jagada looduse ja inimeste ajalooks.»²² Rõhutades nii looduses kui ühiskonnas ilmneva dialektilise arenguprintsiibi tähtsust, pani Marx suuri lootusi ka ajaloo kui teaduse arengule.

Marksistlik ajalooteadus ei vastaks Lenini esitatud nõudeile, kui ta pidevalt ei areneks ega täiustuks. Viimasel ajal on ajaloolased mitmel pool maailmas hakanud rääkima sellest, et ajalooteadus on kujunemas liiga kuivalt teaduslikuks ning et viidete ja diagrammide rägastikus kipub kaduma elav inimene. Teaduste integreerumise protsess on seadnud küsimuse alla ajaloo ja etnograafia, ajaloo ja sotsioloogia, ajaloo ja psühholoogia jne. vahelised piirid. Nähtavasti nõuab tulevik ajaloolastelt, et nad oma töödes rohkem kasutaksid ka etnograafide antud kirjeldusi ja sotsioloogide küsitlusi, käsitaksid samuti kirjandust ning kunsti kui elu tagasipeegeldusi ja paneksid mineviku senisest enam elama.

Ajaloo-alastes ja ajaloo-filosoofilistes töödes viidatakse üha sagedamini Marxi sõnadele, et «... ajalugu pole midagi muud kui oma eesmärgi taotleva inimese tegevus».²³ Sellega rõhutatakse, et kuigi ajaloo protsessi mõistmiseks tuleb eelkõige uurida tootlike jõudude ja tootmissuhete arengut ning vahekordi, ei piirdu ajaloo protsess (ja selle kirjeldamine) ainult sellega. Ajalugu on sama mitmekülgne, kõikehaarav, vastuoluline ja keeruline kui inimese elu. Tegelikus uurimistöös on teadlasel võimalik käsitleda vaid piiratud ajalõike või üksikuid aspekte. Kuid tervikuna peab ajalooteadus püüdlema sellise kompleksse, võimalikult igakülgse üldistuse poole, milles senisest rohkem ja elavamalt kajastuksid inimeste igapäevased rõõmud ja mured.

²¹ A.-M. Rõuk, E. Tõnisson, Lõhavere linnamäe ja selle lähiümbruse kujunemisest paleograafia ja arheoloogia andmeil. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused», 1984, nr. 4, lk. 333—345.

²² К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, 2. v. a., 3. kd., lk. 16.

²³ Sealsamas, 2. kd., lk. 102.

Eespool oli juttu ajaloo ja kirjanduse teatud dialektilisest ühtsusest tule-
nevaist ohtudest ja teatud kollisioonide võimalikkusest. Just viimasel
ajal on need ohud võimalusest reaalsuseks muutunud.

Kahtlevaid mõtteid — eriti seitsmesaja-aastase orjaaja suhtes — on
väljendanud mõnedki kirjanikud (muide, ka mõned ajaloolased), kuid
kõige selgemini ja süsteemsemalt ütles nad hiljuti välja A. Valton. Tema
kirjutistest jääb mulje, et kirjaniku ajaloo-alased kahtlused on vähe-
malt osalt tekkinud eesti ja põhjanaabrite (eriti soomlaste) ilukirjanduse
võrdlemise tagajärjel. Et soome kirjanikud oma rahva ajalugu kuidagi
hoopis teisiti näevad, siis on Valtonil tekkinud kahtlus, kas ka meie ei
peaks oma ajalugu hoopis teisiti nägema ja tunnetama.

Oma küsimused sõnastab A. Valton («Looming» 1985, nr. 2 ja 6) järg-
miste väidetena.

1) «Inimkihid on läbi ajaloo toiminud mingis tasakaalus ja eriti pare-
mini situeeritud grupid on pidanud huvitatud olema, et süsteem püsiks.
Seepärast ei saanud nad asetada teisi arututesse oludesse.» Eesti ajaloos
tähendab see seda, et mõisnikud ja kapitalistid ei saanud juba süsteemi
püsimise huvides talupoegi ja töölisi arutult, s. t. liiga julmalt eksplua-
teerida.

2) On rahva vaimu nõrgestav halamine, kui me erinevalt teistest rah-
vastest kujutame eestlaste «kristianiseerimist... traagiliselt...» ja ei
käsita «... Orduriigi taolist moodustist... ajalooliselt oma riigina», nii
nagu see esinevat teistel rahvastel.

3) XVII sajandist Eesti ajaloos on sel teel, et «...mitme (?) sajandi
kohtutoimikutest...» on välja kirjutatud «...kõiksugu pahategusid»,
loodud pilt «...nagu poleks tollane elu koosnenudki muust kui kurite-
gudest ja julmadest karistustest».

4) «Kui sõnad «seitsmesaja-aastane orjaöö» jms. kostusid tarvilikul
kujul mõnest toonasest isamaalisest kõnest, mille eesmärgiks oli rahva
õiglasi taotlusi maksuma panna, siis nüüdseks on asjad muutunud...
ning täna on õigem — seega ühtlasi kasulikum — vaadata ajaloo keerd-
käikude peale rahulikuma pilguga.»

Peatume esitatud probleemidel ülalloeletud järjekorras.

Eeltoodust peaks olema juba selge, kui primitivistlik on ettekujutus,
nagu oleks saanud talupoegade (*resp.* tööliste) olukord sõltuda sellest,
kuidas ekspluateerijad tahtsid nendega ümber käia. Rüütelkondade
maapäevade protokollides, baltisaksa ajakirjade veergudel ja mõisnike
poolt avaldatud mälestuste lehekülgedel leiab hulgaliselt kauneid sõnu
selle kohta, et kohusetruu talupojaga tuleb õiglaselt ümber käia ning
et ainult talurahva majanduslik heaolu on mõisamajanduse arengu kin-
del alus. Kui aga maad tabas ikaldus või viinahinnad langesid — ent sei-
suseväärse elu ja pangavõla tasumisega seotud väljaminekud ei vähene-
nud —, siis nõudsid nii «head» kui ka «halvad» mõisnikud talupoegadelt
nende koormised karmilt sisse, vaatamata talupoja olukorrale.

Kui marksistlik ajalooteadus lähtuks inimkonna ajaloo varasemate
perioodide hindamisel tänapäeva mõõdupuudest, siis ta muidugi eitaks
ristiusustamise progressiivset tähendust rahvaste ajaloos. Kuid nagu
me koolikursusestki mäletame, tõstetakse just esile kristianiseerimisega
kaasaskäinud progressiivseid arengunähtusi — kirjakuultuuri levikut,
keskvõimu tugevnemist jne.

Kuid ajalooline tõde jääb alati konkreetseks ja seetõttu on vahet teh-
tud eri tüüpi ristiusustamiste vahel. Euroopas üldiselt oli ristiususta-
mine pikaajaline protsess ja algas selle omaksvõtmisega tekkiva valit-
seva klassi poolt. Rootsisis kulus esimese misjonäri ilmumisest ristiusu
muutumiseni riigiusuks 300 aastat. Ka Soomes võtab kristianiseerimine
(mis iseloomulikult algab mitte talupoegade tapmisega, vaid ühe misjo-
näri tapmisega talupoja poolt) pikka aega. On teada vaid üks suurem
talurahvaülestõus uue ja võõra usu vastu.

Oli aga piirkondi, kus olukord kujunes teistsuguseks.

Saksa hertsogi Heinrich Lövi ja Taani kuninga Waldemar Vöitja (vii-
mane vallutas ka Põhja-Eesti) ristiretki kirjeldades ütleb rootsi aja-

loolane E. Christiansen, et need võimuahned valitsejad ei saanud endale lubada «ususõdade pidamise luksust». «Nad pidasid sõdu vaid oma rikkuste ja prestiiži suurendamise nimel ja kui vaja, sõdisid selle nimel ka omavahel ning ristimata slaavlaste, kuid mõnikord ka juba ristitud slaavlaste vastu.»²⁴

Ja vägivaldse ristiusustamise lõppresultaat? Elbest Oderini, kus kunagi Läänemere rannikul olid polaabi slaavlaste külad ning linnadeks kujunevad turu- ja sadamakohad, on neist hõimudest praegu säilinud vaid mälestused kohanimesedes. Peale rüütleist vallutajate saabusid kohale ka kolonistid-talupojad. Kuid kõige ees käisid ristimärki kandvad preestrid.

Kui kellelgi on millegipärast tekkinud kahtlusi ristiusustamise käsitluse suhtes, siis võetagu veel kord kätte Henriku Liivimaa kroonika. Millised kohad kroonikast jätavad veenvaima mulje ja tunduvad usutavamana? Kas need, kus kroonik räägib «paganate» hingede päästmisest ristiusu läbi? Või need kohad, kus ta jutustab, et ristirüütlid tapsid eestlasi nii kaua, «kuni tapjate väsinud käed ja käsivarred juba jõuetuks jäid suurest rahva mõrvamisest».

Eestlaste ja võõrvallutajate vahekordade kujunemise kohta lasti omal ajal käibele küllaltki ohtlikud väärkontseptsioonid, mida mõistis teravalt hukka juba Hans Kruus.²⁵

Orduriik on õieti ebatäpne üldistav mõiste. Tegelikult oli Eesti ala XIII—XVI sajandil jagatud ordu ja piiskoppide vahel ning selle perioodi põhisisuks on vallutajate-maahärrade pidev verine võitlus omavahel, mille all kõige rohkem kannatada said kohalikud pärisrahvad. «Oma poliitilis-moraalse taseme poolest olid Saksa ordu liikmed kaugelegi kuulsad,» kirjutab Hans Kruus. «Nende hulka kogunes rohkesti hoolimatuid seiklejaid, deklasseerunud, saagi- ja võimuahnet elementi. Siia tungis küllaltki mitmesuguseid roimareid oma endises elus...»²⁶

Idee eestlaste võimalikust koostööst XIII sajandi algul nende maale hävitava rajuna langenud saksa-taani feodaalvõimuga on teravas vastuolus ajaloolise tõega.

Läti Henriku kroonika kujutab endast küllalt erandlikku nähtust varase keskaja kroonikate hulgas. Tänu sellele allikale on meie rahva ajaloo traagilistest aastakümnetest säilinud palju elavam pilt kui paljude naaberrahvaste vanemast ajaloost. Kroonika autor — arvukatest sõja- ja misjoniretkedest isiklikult osavõtnud suhteliselt noor mees — täidab küll püüdliselt oma «kristlikku missiooni», kuid samal ajal on ta kroonika ridadest (ja ridade vahelt) selgesti väljaloetav teatud omapärane lugupidamine eestlaste poolt osutatud meeleheitliku vastupanu suhtes. Kirjeldades eestlaste lüüasaamisega lõppenud retke Turaida alla 1211. aastal, ütleb kroonik, et «selles sõjas langes Eestimaa pea, see on Saaremaa vanemad ja Ridala ja teiste maakondade vanemad, kes kõik seal tapeti».²⁷ Neid külvavanemaid ja sõjapealikuid oli mõne uurija arvates võib-olla isegi tuhande ümber.²⁸ Ja kõik nad hukkusid võitluses või sunniti lõpuks alla vanduma. On kindlaks tehtud ainult kümme-kond reeturit, kellest said vallutajate vasallid ja kes kiiresti saksastusid.

Ühiskondlike suhete arengutase oli eestlastel veel nii madal, vallutus nii äkiline ja julm, et mingisugune kokkulepe vallutajate-feodaalide ning maarahva tekkiva ülikonna vahel oli mõeldamatu. Veel enam kui sada aastat pärast vallutamist olid eestlased valmis ordumeistriga läbirääkimisi pidama vaid mõök käes võrdväärsete partneritena, kelle juhte kroonik teisiti nimetada ei osanud kui — «eestlaste kuningad». Ja me kõik teame koolipingist, millise reetliku julmusega ordumeistri poolt need 1343. aasta Paide läbirääkimised lõppesid.

Ajaloolise teema käsitlemisel ei tohi endale lubada soovunelmaid või püüet «harmoniseerida» ajaloolises tegelikkuses halastamatult teinetei-

²⁴ E. Christiansen, The Northern Crusade. The Baltic and the Catholic Frontier 1100—1525. London, 1980, lk. 63.

²⁵ H. Kruus, Koos oma rahva ajalooa Suures Isamaasõjas. Tallinn, 1971, lk. 10.

²⁶ Sealsamas, lk. 55.

²⁷ Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 1982, lk. 123.

²⁸ E. Tarvel, Gesellschaftsstruktur in Estland zu Beginn des 13. Jahrhunderts. Rmt.: The Feudal peasant in the Eastern and Northern Europe. Tallinn, 1983, lk. 154.

sega võidelnud klasse või rahvaid. «Vääritud ja sageli otse kahjulikud on katsed ajalugu idealiseerida, hällitseda ja «harmoniseerida» minevikku, mis alati oli keerukas, mitmetähenduslik, vastuoluline ja draamaatiline,» kirjutab J. Afanasjev. «Meenutagem Marxi ja Engelsi nõuet kasutada ajaloo kujutamisel «rembrandtlikke värve» [vt. K. Marx, F. Engels, 7. kd., lk. 280], nende järeleandmatust minevikuga manipuleerimise kõigi ilmingute suhtes.»²⁹

A. Valtonile on XVII sajandist jäänud mulje kui ainult «kuritegude ja karistuste» süngest perioodist. Olles antud korral autori rollis, pean tunnistama iga lugeja õigust saada loetust selline mulje, nagu talle meeldib. Kuid et A. Valton on oma emotsioone tutvustanud laiemale lugejaskonnale, siis arvan, et mul on õigus omapoolse seletusena rääkida sellest, millise mulje kogutud ja esitatud andmed minus endas esile kutsusid ja pidanuksid minu arvates kutsuma ka lugejas.

Ma palun lugejat hetkeks mõttes kanduda aega, kus külad olid üksteisest eraldatud veel küllalt paksude metsadega ja kus kõige lähemad võimuesindajad ja kohtuhärrad asusid üksnes maakonna- ja kubermangulinnades, millega puudus telegraafi- ja telefoniühendus. Kui mõnda meest näiteks kõrtsitoas kuidagi solvati, siis ei saanud ta joosta abi otsima kohalikku miilitsaosakonda, vaid ta võis loota ainult enda mehisu-sele. Kui püüti kinni röövel või varas, siis polnud samuti põhjust lootusi panna kohtuasutustele — kuritegude kordumise ärahoidmiseks oli kõige efektiivsem hoiatusvahend omakohus. Perekondade ja hõimlaste vaheliste tüliasjade lahendamisel rakendati üpris sageli veretasu põhimõtet.

Tänapäeva inimese pilguga neile sündmustele vaadates võib tõepoolest ohates pead raputada «hirmsate aegade» üle. Kuid aega ja inimesi veidigi mõista püüdes võime peale (ja nagu artiklis sõnaselgelt on välja öeldud — ka sel ajal palju enam tsiviliseeritud Inglismaal ning Prantsusmaal aadlike seas esinenud) jõhkru- ja julmuse täheldada samuti teatud eneseväärikuse tunnet. Ajal, mil iga mees kõigepealt enda peale loota võis, pidi eneseväärikus olema rohkem arenenud ja paratamatult mõnikord ka veidi moonutatuna ilmnema.

Vaadeldud perioodil — XVII sajandil — tegutsevad talupojad, nagu artiklis öeldud, veel «... küllaltki sirge seljaga». Mõisa teoorjus on nende jaoks alles uus asi ja nad hakkavad mõisaametnikele vastu julgelt ja sageli relv käes («Looming» 1983, nr. 8, lk. 1125).

Olen oma artiklis ausalt tunnistanud, et XVII sajandil elanud naise psüühika mõistmine on väga raske. Me ei tea, «millised mõtted liikusid nende naiste peas», kes — sageli pooleldi tahtmata — tapsid oma vastsündinud lapsed. Kuid vastust tuleb püüda otsida ka kõige keerukamaile (ning ebageeldivaid tundeid äratavaile) ajaloonähtustele.

Omavalitsuse ajal käibele legend, mille järgi muistsed eestlased loodusjõudude kummardajana erinevalt teistest rahvastest olnud väga tase- ja leplikud. «Inimene ei eralda end loodusest aste kõrgemale...» kirjutavad kodanliku Eesti ajaloolased. «Seepärast inimene suhtub kõigesse mitte egoistlikult ja vaenulikult, vaid sõbralikult ja heatahtlikult, austavalt ja aitavalt... läbi aastatuhandete nii tüüpiline ja harras looduse austus, kõigega leppiv ja kõigega sobiv pehmemel-sus...»³⁰

Tsiteeritud autorite arvates õpetas loodus inimesele alandlikku meelt ja pehmust. Kahtlematult õppis nende kaugete aegade inimene palju loodusest, mille keskel ta elas ja mille tundemärke ja eluavalduisi ta pidevalt jälgis. Kuid mida ta sealjuures tegelikult tähele pani ja millest eeskujuga võis võtta?

Darwinist alates tunnistame ju kõik, et looduses valitseb julm võitlus olemasolu eest. Hiljuti väljendas neid ideid väga kujukalt meie loodusvaatlejate patriarh V. Zelnin oma raamatus: «Loodusseaduseks on, et kes haigeks jääb — surgu. ... Linnud viskavad pesast välja haiged või nõrgaks jäänud pojad. Samuti on lugu imetajatega. Mõnikord, kuigi

²⁹ Ю. Афанасьев, Прошлое и мы. «Коммунист» 1985, nr. 14, lk. 108—109.

³⁰ Eesti rahva ajalugu, I kd. Tartu, 1932, lk. 153—154.

väga harva, juhtub sedagi, et haige loomake tapetakse teiste poolt. Hari-likult jäetakse ta aga lihtsalt karjast või perekonnast maha.»³¹

Küllaltki õpetlik on tutvuda sellega, kuidas rootsi kirjanik V. Moberg ilma eriliste ehmatusemoosioonideta kirjeldab Rootsis XII—XIII sajandil valitsenud olusid. «Kui peres sündis laps, siis toodi see vanaperemehe juurde, kes pani ta oma põlvedele ja otsustas, kas ta jäetakse ellu või viiakse metsa,» kirjutab V. Moberg, tuginedes autoriteetsete ajalooliste ja etnograafiliste uurimiste tulemustele. «Kui pereisa säästis oma last võsas huntide hammaste ohvriks langemast, siis pani ta toime veega kastmise rituaali.»³²

Kas peame tänapäeva inimese pilguga vaadates lapsetapmise tingimata kuriteoks kuulutama, kui seda alles XVII sajandil hakati kuriteona kvalifitseerima — vastavaid määrusi ja hoiatavaid teadaandeid kirikukantslist maha hüüdma?

Nagu aga juba öeldud, on väga raske tungida mineviku inimese hinge. Kuid mõttetu on ka edasi heietada aastakümnetevanuseid halemeelseid legende.

Mõnes mõttes võib A. Valtoni nõrdimusest aru saada. Kuid lähemal vaatlusel selgub, et 700-aastase orjaaja «jutlustamine» on sisuliselt aktuaalset tähendust mitteomav pseudoprobleem. Probleemiga oleks tegemist siis, kui ajaloolased tõepoolest oleksid levitanud ettekujutust, et meie esivanemad 700 aastat hirmunult küürus käisid, mõisatallis antavale ihunuhtlusele mõeldes värisid ja oma aega veetsid mõisnike kintsu kaapimisega. Tegelikult pole ka C. R. Jakobson — kuigi A. Valton talle selle õiguse lahkesti annab — rääkinud 700-aastasest orjaööst ülalesitatud mõttes. Olen isegi olnud seisukohal, et meie ajaloolaste töödes võiks olla rohkem ja paremini kujutatud minevikus elanud inimeste igapäevast elu kõigi nende rõõmude ja muredega (kumbagi komponenti ajaloost välja viskamata). Kuid kuidagi ei saa õigeks pidada seisukohta, et seni ilmunud töödes — vähemalt ajaloolaste omades — oleks tähelepanu pööratud ainult elu varjukülgedele.

C. R. Jakobson kõneles 700-aastasest «pimeduse ajast», mil eestlasi halastamatult rõhuti ja nende «vaimuharimine» sugugi ei edenenu.³³ Hans Kruus on õigusega öelnud, et selle kõnega «...andis Jakobson eesti rahvale tagasi tema tõelise ajaloo põhijooned».³⁴ Selle ajaloo «põhijoon» polnud aga mitte sajanditepikkune küürutamine, vaid sajanditepikkune võitlus orjastamise ja rõhumise vastu.

Just selles valguses on Nõukogude Eesti ajaloolased meie rahva ajalugu kujutanud. Jäägu A. Valtoni südametunnistusele üldistus, et eelmiste «...sajandite elu kujutava kirjanduse (minu sõrendus — J. K.) üheks kinnispildiks on mõisatalli juures peksupingil saadav ihunuhtlus» («Looming» 1985, nr. 6, lk. 843). Ajaloolaste töödest võib leida küllaltki konkreetseid andmeid mõisnike ja seisuslike kohtute poolt talupoegade suhtes rakendatud ihunuhtluse kohta. Kuid mitte see «kinnispilt» pole ajaloolaste töödes keskne, vaid võitlus selle korra ja süsteemi vastu, mille seaduspärane koostisosa niisugused karistused olid.

Juba nappidegi kirjalike andmete analüüs näitab, et eesti hõimude alistamist ei viidud lõpule XIII sajandi esimesel veerandil, vaid saarlaste visa vastupanu kestis sajandi lõpuni. Arheoloogide viimased uurimistulemused räägivad sellest, et eestlaste säilinud linnusasalais jätkus elu veel XIII—XIV sajandil. Esimestel vallutusjärgsetel sajanditel nõuti talurahvalt feodaalkoormisi põhiliselt vakusepidude vormis — paar korda aastas pidid teatud piirkonna (vakuse) talupojad kokku tulema ja feodaalisandate esindajatele üle andma oma naturaalkoormised — vilja, mee, mitut liiki tapaloomad. Mõisate rajamine oli alles käimas ja nende pöldude harimiseks nõuti vaid üksikuid teopäevi. Kõik need andmed annavad õiguse väita, et põliselanike ja vallutajate-feodaalide kokkupuu-
ted olid neil sajandil suhteliselt harvad.

³¹ V. Zelnin, Läbi aastaaegade. Tallinn, 1985, lk. 37—38.

³² V. Moberg, Min svenska historia berättad för folket, I kd., Stockholm, 1970, lk. 114.

³³ C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet, Tartus «Vanemuise» seltsis. Tartu, 1882, lk. 30.

³⁴ H. Kruus, Koos oma rahvaga Suures Isamaasõjas, lk. 108.

Jüriöö ülestõusu eelsest olukorrast jutustavad vaid mõnede kroonikate üksikud read. Kõige sagedamini on ajaloolased kasutanud XIV sajandi lõpus Saksa ordu heeroldiks olnud krooniku Marburgi Wigandi sõnu, kes räägib, et sakslased ja taanlased ülestõusu eel «... rõhusid elanikke nii suurte tööde ja vaevadega... Ja säärane oli nende vägi-vald, et nad nende naisi häbistasid, neiusid vägistasid, varasid röövisid ja neid endid nagu orje kasutasid.» Tasub veidi järele mõelda nende sõnade tähenduse üle. Kui eestlased oleksid selleks ajaks tõesti juba olnud surutud orjade olukorda, kas siis oleks põhjust olnud ebatavaliste ja hukkamõistmist väärivate deliktidena nimetada «naiste häbistamist ja neiude vägistamist» või «varade röövimist». Hoopis teine on lugu, kui me mõistame, et tegemist oli alles äsja alistuma sunnitud vabade hõimude mees-tega, kes oma naiste väärikuse solvamisele või vara röövimisele kiiresti võisid reageerida relva haaramisega.

Eestlased olid veel XIII—XIV sajandil kohustatud andma sõjamehi maahärrade vägedesse feodaalide omavaheliste sõdade puhul. Pärast ülestõusude mahasurumist korjati eestlastelt relvad ära. Kuid juba mõne aja pärast algas uuesti relvadega kauplemine, mida üksikud maahärrad ja maapäevad oma korduvalt vastuvõetud otsustega keelata püüdsid. Eesti talupoegi taheti palgasõduriteks värvata nii ordu, piiskoppide kui ka linnade poolt veel XVI sajandi keskpaiku Liivi sõja eel ja selle puhkedes. Kroonik Russowi värvikaist kirjeldusist aga teame, et Liivi sõja veriste segaduste ajal tegutsesid maal nii aadlikest ja mõisaametnikest koosnevad (nn. mõisameeste) kui ka talupoegade röövsalgad.

Meil pole põhjust unustada sedagi, et kuni XV sajandi lõpuni polnud eesti talupojad sunnismaised — see tähendab, et neil oli selle ajani õigus vabalt vahetada elukohta ja teatud määral ka elukutset.

Kui sirge seljaga eesti talupojad veel XVII sajandil käisid, sellest oli eespool juttu.

Eestlaste langemisest õigusteta orja olukorda ja otse loomalikku seisundisse hakkasid rääkima baltisaksa ajaloolased. Kuid nende juttude eesmärk on selgesti läbinähtav. Veel rootsi võimu all oli J. Eckardti arvates eesti talupoegade olukord küllalt talutav. Kuid siis liidetud Eesti- ja Liivimaa Venemaaga ja kehtestatud siin selle «barbaarise maa» pärisorjuslikud seadused.³⁵

Püüdlikult kordasid niisuguseid väiteid ka eesti kodanlikud ajaloolased. «Kasutades seda suurt käsitsemisvabadust, mis riigivalitsus oli neile jätnud talurahva üle,» kirjutab E. Blumfeldt, «... võttis pärisorjus meil XVIII sajandil eriti sünye ilme.»³⁶

Imelikul kombel püüsid need ettekujutused ka pärast seda, kui läti ajaloolane J. Vigrabs avaldas oma uurimused nn. Roseni deklaratsiooni sünniloo kohta.³⁷ Nende uurimuste keskne kuju on Vohnja talumees Jaan, kes pärast seda, kui ta isalt veski ära võeti, aastakümneid mõisnikuga protsessib ja korduvalt Peterburis kaebamas käib.

Alles 1950.—1960. aastail ilmunud raamatutega läks Nõukogude Läti ajaloolastel J. Zutisel ja M. Stepermanisel korda näidata, et pärast Eesti- ja Liivimaa ühendamist Venemaaga jäi siin kehtima endine õiguskord ja tegevust jätkasid juba XVII sajandil rajatud politsei- ja kohtuorganid, ja seda mitte ainult aadli, vaid ka talupoegade suhtes.³⁸

Põhjasõjast ja katkust laastatud maal oli üldine olukord muidugi halvenenud — linnad paljaks röövitud, külad tühjaks jäänud. Kuid kui ametiasutuste töö aegamööda taastus, tuli neil jälle tegemist teha talupoegadega, kes visalt ja küllaltki julgelt oma õigusi kaitsesid, Riias ja Peterburis kaebamas käisid ning mõisnikega aastakümneid kestvaid kohtuprotsesse pidasid.

Teatud piinlikkustunnet maha surudes olen ajaloolise tõe jalulesead-

³⁵ J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig, 1876, lk. 104.

³⁶ E. Blumfeldt, Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765—1828. — Litterarum Societas Esthonica 1838—1938. Liber saecularis. Tartu, 1938, lk. 87.

³⁷ J. Vigrabs, Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland. Tartu, 1937.

³⁸ Я. З у т и с, Остзейский вопрос в XVIII столетии. Riia, 1946, lk. 101—103; M. S t e p e r m a n i s, Zemnieku nemieri Vidzeme 1750—1784. Riia, 1956, lk. 82—83.

mise nimel sunnitud kordama juba veerand sajandit tagasi avaldatud mõtteid eesti talupoegade kohta XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel.

«Isegi kõige raskema rõhumise all ning kõige suuremas viletsuses ei muutunud talupoeg selleks tuimaks ja mustuses elavaks loomaks, nagu teda endale ette kujutasid mõisnikud. Kuid siiski võib üles kerkida küsimus, kas ei muutunud talupoeg lõpuks nende julmuse ja ebaõigluse suhtes, mis talle mõisa poolt peaaegu iga päev osaks said, lõpuks teatud määral tuimaks? Kas ei kutsunud tema vastupanu esile ainult kõige julmemad liialdused...? Käesolevas raamatus [«Rahutused ja reformid», 1961 — J. K.] on neile väheuuritud küsimustele püütud vastust leida talupoegade endi suust [---]. Ja kui otsida andmeid selle kohta, millega õigustasid kohtu alla antud talupojad oma tegusid, siis avaneb omapärane, aga ka võrdlemisi ühtlane pilt. Kui talupojad olid mõisnikele või mõisaametnikele vastu hakanud [---], siis väga sageli õigustasid nad oma tegu sellega, et neid ebaõiglaselt või ilma põhjuseta karistatud oli [---]. Küllalt tundlikud olid talupojad ka solvavate sõnade suhtes. Neil aastail, kui talupoegi võidi müüa nagu jahikoeri, pidasid needsamad talupojad enda koeraks nimetamist äärmiselt solvavaks [---]. Talurahvarahutustes [---] kõlab mõnikord väga selgesti talurahva oma õiguse idee [---]. Seetõttu võime küsimusele, kas polnud põlvest põlve kestnud ja rõhuv mõisa surve talupoegi teatud määral tuimaks muutnud, vastata kindlalt eitavalt. Võiks isegi väita, et talupojad talusid hädavaevalt teorjuse survet ja eriti selle suurendamist, seisid väga valvsalt oma õiguste kaitsel ning reageerisid kiiresti ja teravalt igasugusele ebaõiglusele ja julmusele mõisniku või tema käsilase poolt.»³⁹

Minu vaimusilma ette tõusevad meie esivanemad kui tõsised ja napi-sõnalised mehed ja naised. Ja nende sajanditepikkuse ajaloolise rännaku iseloomustuseks sobivad parimini kolleeg Vahtre lihtsad sõnad. Iseloomustades meie ajaloo üht põhilisemat massilist informatsiooni sisaldavat dokumendiliiki — hingede revisjoni —, ütleb ta, et need jutustavad «... karmi tõde oma aja oludest ja inimestest, kes kõigi raskuste kiuste kandsid edasi elu ja oma rahvast, täites nõnda kõrgeimat inimlikku kohustust, mille nad olid pärinud oma eelkäijailt ja mille nad omakorda edasi andsid oma järglastele».⁴⁰

³⁹ J. K a h k, Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790—1810). Tallinn, 1961, lk. 290—293.

⁴⁰ S. V a h t r e, Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782—1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973, lk. 6.

Rein Kruus

ROSSICA TUGLASE RIIULITEL

Majamuuseumis säilitatavas Elo ja Friedebert Tuglase raamatukogus on natuke rohkem kui 1800 venekeelset raamatut ja brošüüri, lisaks autoreferaatide ja separaatide ning 30 venekeelse perioodikaväljaande numbreid. Trükiste täpset arvu ei söanda kirja panna, sest sellisel arvepidamisel tekivad alati skolastilised pisiprobleemid. Millal lugeda jätkväljaande üksikuid numbreid eri raamatuteks ja millal võtta arvestusühikuks aastakäik või täiskomplekt? Liita või lahutada venekeelset teksti sisaldavad mitmekeelsed raamatud? Mida teha, kui üht ja sama raamatut on mitu eksemplari? Näiteks Tuglase enda vene keelde tõlgitud raamatutest on 1961 Tallinnas ilmunud «Kuldset rõngast» 2 eksemplari (neist ühel autori pühendus: «Kuldsele Elole see hõbedane raamat. Fr. 6. II 1961»), Moskvas 1968 ilmunud samanimelisi kogumikke on riivil 4, valimikke «Oma päikese poole» (Moskva, 1963) on 2, «Väikese Illimari» 1956. a. tõlkeväljaandeid 3, 1959. a. omi 2 (neist üks pühendusega: «Illimari — teise tunnistusena tema võidukäigust. Tõlkija Liidia Toomilt. 25/IX—59.»). Kas lugeda kokku nimetused või köited? Panna kirja 5 või 13? Ja lõpuks on Tuglaste kogus venekeelseid raamatuid nii hirmus palju, et rehkendusvigagi võib kergesti tulla. Loodame, et juubellike meeneväljaannete üllitamise ind leiab kunagi asjalikuma rakenduse ja me saame kord Tuglaste raamatukogu teadusliku kirjelduse, kus kõik ammendava täpsusega üles tähendatud.

Valdav enamik Tuglase maja riivilitel olevat venekeelset trükisõna pärineb sõjajärgsest ajast. Otseselt vene kirjandust on suhteliselt vähe, olgugi et selle «vähese» hulgas on paljude vene klassikute «Täielike teoste kogude» või «Kogutud teoste» sarjad: M. Gorki (30 köidet, 1949—1955), S. Jessenin (5 k., 1961—1962), M. Lermontov (4 k., 1948), N. Leskov (11 k., 1956—1958), N. Nekrassov (12 k., 1948—1953), M. Prišvin (6 k., 1956—1957), A. Puškin (10 k., 1949), samuti hulk nende autorite ja paljude teiste kirjanike (sealhulgas M. Bulgakov, I. Ehrenburg, M. Zoštšenko) teoste üksikväljaandeid. Enam-vähem sama palju on aga ka teiste rahvaste autorite vene keeles avaldatud teostekogusid (A. France 8 k., 1957—1960; A. Mickiewicz — 5 k., 1948—1954; S. Petõfi — 4 k., 1952—1953; R. Rolland — 14 k., 1954—1958; T. Ševtšenko — 5 k., 1949) ning üksikraamatuid. Üllatab vene keelde tõlgitud muinasjuturaamatute ja muude folkloorikogumike rohkus Tuglase riivilitel: «Tuhat üks ööd» (8 k., 1958—1959), «India muinasjutud» (1958), «Indoneesia muinasjutud» (1958), «Iiri legendid ja muinasjutud» (1960), «Kalmõki muinasjutud» (1962), «Korea vanasõnad, kõnekäänud ja rahvalikud väljendid» (1958), «Läti muinasjutud» (1957), «Vietnami muinasjutud ja legendid» (1958) jpt. Torkab silma, et tegemist on üsna lühikese ajavahemiku — 1950. aastate lõpu ja 1960. alguse — väljaannetega. Kas on Tuglase tollane elavnenu folkloorihuvi, mis pani teda omandama suuremat osa ilmuvaid ja/või viimaste aastate kättesaadavaid muinasjuturaamatuid, seotud mõne töökavatsusega?

Paar riivilit võtavad enda alla eesti autorite vene keelde tõlgitud teosed, olgu eraldi väljaanded või mitmesugustes kirjutes kogumikes sisalduvad. Juba ükski E. Vilde venekeelseid raamatuid on 20, sealhulgas 1958 Moskvas avaldatud «Kogutud teoste» 5 köidet. Vähem tuntud Moskva väljaannetest tasub mainida augustis 1944 trüki antud kogumikku «Kodumaast» («О родине. Сборник высказываний писателей народов СССР»), milles Fr. R. Kreutzvaldi, L. Koidula, C. R. Jakobsoni, E. Born-

höhe, A. Reinvaldi, M. Veske, J. Barbaruse ja J. Semperi kõrval on esinud ka G. Suits katkendiga luuletusest «Jüripäevaöö unistus 1343» (tõlk. B. Leitin).

Enam kui 400 vene trükist Tuglaste kogus mahub mõiste *non-fiction* alla. Siin on ajalookirjandust (*incl.* kümneköiteline «Всемирная история», mis ilmunud aastail 1955—1965, ja 7 köidet Nürnbergi protsessi materjale, mis trükis avaldati 1957—1961), mälestusi, reisikirju, atlasid, kunstikirjandust, kõige ootamatuid populaarteaduslikke ja teaduslikke raamatuid (kaasa arvatud 4 köidet I. Mitšurini «Teoseid» 1948. aastast ja üks T. Lössenko oopus). Sadakond raamatut kuulub kirjandusteaduse valdkonda, nende seas on «Литературная энциклопедия» 8 köidet (1929—1934).

Umbes 330 väljaannet *rossica* 1800 piiri ületavast koguarvust on ilmunud enne 1940. aastat. On seletamatagi selge, et need vanemad trükised pakuvad raamatulooliselt palju enam huvi kui hilisemad masstiraažis tulnud, üldkättesaadavad ja üldtuntud väljaanded. Lisaks on siin peaaegu igal raamatul oma lugu või intrigeeriv probleem, mis on Tuglase kirjandusliku tegevusega palju otsesemalt seotud kui pärastiste väljaannete umbisikulised saamised.

Näiteks 1916 Petrogradis kirjastuses «Parus» V. Brjusovi ja M. Gorki toimetusel ilmunud «Läti kirjanduse kogumik» («Сборник латышской литературы») on Tuglase raamatukokku ilmselt siginenud seoses omaaegse plaaniga anda sellesamas kirjastuses välja analoogiline eesti kirjanduse kogumik, millele Tuglas pidi kirjutama sissejuhatava artikli eesti luulest. Lähemalt võib selle teostamata jäänud katse kohta lugeda S. Issakovi raamatust «Arhiivide peidikuist» (Tallinn, 1983, lk. 391—406).

Raamatud näitavad, et Tuglasel on hiljemgi tegemist olnud katsetega tutvustada eesti kirjandust vene lugejale. Muu hulgas leidub Tuglase raamatute seas B. Taggo-Novossadovi luulevihik «Karedad värsid» («Шершавые вирши», Tallinn, 1935), mis sisaldab H. Talviku ja B. Alveri luuletuste tõlkeid, autori sissekirjutusega: «редакции «Kunst ja Kirjandus» Борис Новосадов.» Kas saadeti raamatuke «Päevalehe» lisa poolt Tuglasele arvustamiseks? Oli ju Tuglas 1933 «Eesti Kirjanduses» (nr. 12) arvustanud E. Kansmani poolt vene keelde tõlgitud J. Liivi «Valitud luuletusi» (Tallinn, 1933). Muidugi on kirjaniku kogus talle ka nimetatud tõlkeraamat, mille eeslehel pühendus: «Fr. Tuglasele Ed. Kansman Paldiski 1933.»

1935 Eesti Akadeemiliste Naiste Ühingu väljaandena Tartus J. Šumakovi tõlkes avaldatud Marie Underi «Valitud luuletusi» on kogunisi 3 eksemplari, neist üks pühendusega: «Friedebert Tuglasele parimate uue aasta tervitustega M. Under.» Esindatud on samuti J. Šumakovi tõlgitud Gustav Suitsu «Valitud luuletused» (Tartu, 1934). Oma luulekogu «Väljaspool» («Вне», Tartu, 1935) eeslehele on J. Šumakov kirjutanud: «K. A. h-ra Friedebert Tuglasele suurimas lugupidamises autor. Tartu, jaanuar 1935.» «Loomingus» (1985, nr. 3, lk. 427) avaldatud mälestuskiljus mainib J. Šumakov, et viis Tuglasele oma esikkogu «Kolmas kohtumine» («Третья встреча», Tartu, 1934) ning kirjutas sinna pühenduse. See raamat Tuglasel säilinud ei ole. Või on hoopis memuaristi mälu alt vedanud?

Kogumik «Alasti elu» («Голая жизнь. Альманах революционных писателей Латвии, Эстонии, Финляндии и др.», Leningrad, 1928), mis sisaldab Fr. Tuglase «Hingemaa» (tõlk. K. Vallner) ja K. Rumori «Veritähised» (tõlk. E. Paklar), on kingitus J. Semperilt, nagu nähtub pühendusest: «Kostina Moskva reisilt Asm 21/IX 28.»

Kuuest Igor Severjanini poolt eesti keelest vene keelde ümberpandud luuleraamatust on Tuglase biblioteegis esindatud neli: antoloogia «Eesti luuletajad» («Поэты Эстонии», Tartu, 1929 — tiitlil eksitavalt 1928), mis sisaldab ka Fr. Tuglase luuletuse «Kaldasel teel» tõlke; M. Underi «Eelõitseng» («Предцветенье», Tallinn, 1937); A. Ranniti «Akna raamistuses» («В оконном переплете», 1938) ning H. Visnapuu «Amores» (Moskva, 1922). Tõsi, viimane raamat on osaliselt lahti lõikamata, kuid ega selliseid tõlkeraamatuid omandatagi lugemiseks, vaid pigem kirjandusloolise huvist või selleks, et neid sobival hetkel muulastele kinkida.

Igor Severjanini enda luulekogudest leiduvad venekeelse kirjanduse riiulitel peale 1919 Tartus «Odamehe» kirjastatud valikraamatute «Pühajõgi» ning «Crème des Violettes» veel kogud «Vastamata toost» («Тост безответный», 1916) ja «Menestrel» («Менестрель», Berliin, 1921), samuti värssromaan «Leandri klaver» («Рояль Леандра», Bukarest, 1935). Oma kokkupuudetest Severjanini ja tema loominguga on Tuglas pikemalt rääkinud kirjas B. Smirenskile, kes 1958 pöördus tema poole vastava palvega, sest juba tollal plaanitseti avaldada kommenteeritud valimikku Severjanini luulest (vt. Fr. Tuglas, Valik kirju. Tallinn, 1986, lk. 55—57). Oletatavasti seletub selle kirjavahetusega ka kogumiku «Luulepäev 1965» («День поэзии 1965», Moskva, 1965) tekkimine Tuglase raamatukokku. Kas saab see olla juhus, et iga-aastasest luulealmanahhist oli Tuglasel ainult 1965. aasta anne, milles B. Smirenski publitseeris 4 Severjanini luuletust? Muide, avaldades 1962 Severjanini luuletusi ajakirjas «Ogonjok» (nr. 29, lk. 20), tsiteeris B. Smirenski kaassõnas ka Tuglase mainitud kirja.

Egofuturist Severjanini kõrval on esindatud ka kubofuturism ja nimelt skandaalse koguteosega «Kõrvakiil avalikule maitsele» («Пощечина общественному вкусу», Moskva, 1912). Raamat algab epateeriva deklaratsiooniga, millele on alla kirjutanud D. Burljuk, A. Krutšjonõhh, V. Majakovski ja V. Hlebnikov ning kus muu hulgas öeldakse:

«Heita Puškin, Dostojevski, Tolstoi ja muud säärased tänapäeva Auri-kult. [- -]

Peske puhtaks oma käed, mis on puutunud lugematute Leonid Andrejevite poolt kirjutatud raamatute räpast lima.

Kõik need Maksim Gorkid, Kuprinid, Blokid, Sologubid, Remizovid, Avertšenkod, Tšornõid, Kuzminid, Buninid ja muud säärased vajavad ainult jõeäärset suvilat. Niisugune on saatuse tasu rätsepaile.»

Kotiriidesse kaanetatud «Kõrvakiil...» ilmus detsembri lõpul 1912. Tuglas viibis sel ajal Helsingis ning on raamatu endale saanud hiljem. Nagu näitab nimetempel kaanel ja tiitlil, oli kogumikul vahepeal teine omanik — Ю. А. Котсар. Kes oli see eesti mees, kes aastavahetuse 1912/1913 paiku ei pidanud paljaks vene raamatuturu kõmulise uudisteose eest tervet tsaarirublat välja anda (ega seda hiljem naljalt lettidel leidnud)? Kas Tallinna kroonumaamõõtja Jüri Kotsar, kes figureerib Eesti Kirjanduse Seltsi liikmenimistutes? Ja kuidas sattus raamat Tuglase kätte? Kas oli ta selle kogumikuga tuttav juba enne 11. maid 1914, mil ta ühenduses «Momendi» rühmitusega kirjutas Pariisist A. Tassale: «Kui ma nende pääle mõtlen, siis tuleb igakord mul Burljuk ja Co. meelde. See aga tähendab minu ettekujutuses äärmise harimatuse ühendust äärmiste pretensioonidega.» (KM KO, f. 245, m. 219:11.) Või vastupidi, tutvus Tuglas vene futuristide loominguga põhjalikumalt alles pärast-poole ning muutis oma arvamust Burljuki ja Co. kohta? Sest oma kirjade köidet «Kogutud teoste» tarvis ette valmistades on Tuglas tsiteeritud kirjakoha redigeerimisel halvustava teise lause ära jätnud, nagu näha ka tänavu avaldatud vihust «Valik kirju» (lk. 9).

Vene futuristide väljaannetest on Tuglase majas veel pärastise imażinisti Vadim Šeršenevitši artiklikogu «Roheline tänav» («Зеленая улица», Moskva, 1916). Ei puudu ka V. Šeršenevitši poolt vene keelde tõlgitud ja tema eessõnaga varustatud futurismi «klassiku», itaallase F. T. Marinetti «Tripoli lahing» (Moskva, 1915). Eraldi peab juttu tegema kogumikust «Ambur» («Стрелец», Petrograd, 1915). See oli esimene arvestatav koguteos, milles ühiste kaante vahel olid võrdõiguslikult ja heanaaberlikult koos sümbolismi ja futurismi — A. Alle väljendust mööda, «kahe sarnase vaenlase kui tuli ja vesi» (A. Alle, Lilla elevant. Tartu, 1923, lk. 84) — esindajate kaastööd, ühelt poolt autoriteks A. Blok, M. Kuzmin, A. Remizov, F. Sologub jt. (meenutagem, mida nendest arvati eespool tsiteeritud manifestis), teiselt poolt D. Burljuk, A. Krutšjonõhh, V. Majakovski & Co. Tähelepanuväärsel kombel on õige mitmed «Amburis» avaldatud tööd omal ajal eestindatud. Nii ilmus M. Kuzmini jutt «Hea Tooma kaubaproovid» A. Tassa tõlkes «Päevalehe» lisan «Kirjandus-Kunst-Teadus» (1922, nr. 31—33), A. Kivika tõlgitud N. Kulbini artikkel «Kubism» avaldati aga «Arlekiini» kirjastusmärgi all 1920 Tartus koguni eri raamatuna. Kas on tõlked tehtud Tuglase eksempla-

Tartus koguni eri raamatuna. Kas on tõlked tehtud Tuglase eksemplari ja Tuglase õhutusel? Viimast lubab oletada näiteks see, et A. Kivika käsikiri «Amburis» trükitud V. Kamenski luuleteose «Poeemia Hatsust» tõlkega on jäänud Tuglase arhiivi (KM KO, f. 245, m. 233:25). Ja on pelk kokkusattumus seegi, et Tuglase raamatukogus leidub vene ajakirjaniku V. Krõmovi (1878—1968) reisikirjelduste raamat «Palvetajad karbis» («Богомолы в коробочке», Berliin, 1921), tiitellehel omanikumärke «Fr. Tuglas 1921», aga A. Kivikas on 1922. a. nimetatud raamatu üksikuid osi tõlkinud «Päevalehte» ja selle lisasse (kus muide tollal ilmus ka Tuglase kaastöid)?

Seoses Burljuki ja kompaniiga märkigem ka kolme New Yorgis trükitud ingliskeelset väljaannet, mille käsitlemine *rossica* all on täpselt niisama palju õigustatud kui nende vaatlemine *estica* või *americana* all. Need on kogumiku «The Pilgrim's Almanach» III (1925) ja IV (1926) anne ning Ivan Narodny «mimodraama» «The Skygirl» (London — New York, [1926?]). Ivan Narodny varjunime kasutas eestlane Jaan Sibul (Sibbul, 1874—1953), kes 1906 läks USA-sse, hakkas seal vene kirjanikuks, avaldas oma töid inglise keeles ning kuulus 1920. aastatel D. Burljuki lähikonda. Kolmes aastail 1905—1909 L. Tolstoile saadetud kirjas on Sibul-Narodny esitlenud end suuri sidemeid omava tähtsa moralisti ja ilmaparandajana (vt. «Keel ja Kirjandus» 1964, nr. 6, lk. 325—326). Eesti trükisõnas on temast üsna tihti juttu tehtud, nii näiteks tutvustas J. Lintrop kogumikus «Oma maa I» (1911) Ivan Narodny raamatut «Echoes of Myself» ning tõlkis sealt eesti keelde jutu «Ligova õhusõitja». 7. (20.) VII 1917 avaldas «Tallinna Teataja» (nr. 148) sõnumi: «Ivan Narodnõi kohta toob Georg Lurich, kes hiljuti Amerikast tagasi tuli, huvitavaid teateid. Nagu hr. L. kõneleb, seisvat Ivan Narodnõi [- - -] Põhja-Amerika Ühisriikides õige tähtsal kohal. [- - -] Narodnõit peetavat Venemaa asjades autoriteediks ja rehkendatavat tõsiselt tema arvamistega.» Korduvalt taasavaldatud artiklis «Eesti Euroopas» (1912) ütleb Tuglas: «Oh ei, mulle meeldib dr. Ivan Narodny (alias Jaan Sibul) oma meretaguste avantüüridega palju enam kui need väikeste nõuetega Eesti tutvustajad Euroopas. Vähemalt dr. Ivan Narodny ideaalsena mõeldud, nagu vene revolutsioonilise valitsuse esindaja Ameerikas, kes uue valitsuse nimel laenusid tegi. Ma ei või vastu vaielda, ta oli hull ja kelm, kuid temas oli stiili. Stiil aga vabandab kõik.»

Kas sattus see sümpaatiaavaldus ookeani taga ka Sibul-Narodny silme ette ning ajendas teda saatma Tuglasele oma uemaid teoseid? Pühendusi neil väljaannetel küll ei ole, kuid kolmanda «Pilgrim»-almanahhi anonüümsele juhtkirjale on Ivan Narodny oma autogrammi alla pannud. Almanahh sisaldab peale Narodny näidendi «The Skygirl» II vaatuse ning tema artiklite ja fantastiliste lühipalade («Ristilöödud njuujorklane», «O 68 G») muudki tähelepanuväärset. Kolmandas andes on N. Roerichi kirjutis «Vaenlaste kiituseks», neljandas F. R. Granti artikkel Roerichist, almanahhi üks illustreerijaid on D. Burljuk. Nagu nähtub «mimodraama» «The Skygirl» raamatuväljaande kaassõnast, oli D. Burljuk 1923. a. tegev ka näidendi lavaletoomises New Yorgi kunstirahva isetegevuslike jõududega. Lavateose põhitegevus toimub kauges tähemaailmas, mida asustavad soota, laboratooriumis loodavad, armastust ja kirgi mittetundvad karikatuursed poolmehaanilised olendid. Tolles ilmas on siiski ka kaks ehtsat naisterahvast, kes elavad erilises reservaadis — nõiaks peetav Luna ja tema tütar Helia. Viimasesse armub Maa astronoom-luuletaja Savva Struve, kes «telebioskoobi»-nimelise fantastilise riistapuu abil kauge tähemaailmaga ühendust võtab ning sinna visiidi teeb. Sellega seoses toimub suur pööre — täheasukad muutuvad meesteks ja naisteks, huvituvad armastusest ja ei taha enam endistviisi ülitehniseeritult elada. Mõni näidendiütlus oleks justkui praegusest publitsistikast võetud: «Back to nature — that's the solution of your future» (lk. 73). «Mimodraama» on näidend sellepärast, et tähemaailmas toimuv on vaatajale justkui «telebioskoobi» kaudu nähtav, see aparaat aga ei anna edasi helisid; nõnda on tegelased tummad, kuid kõiki nende jutuajamisi vahendab saalile Paracelsuse nime kandev osaline.

Kui juba Sibul-Narodny'st on nii pikalt juttu tehtud, siis ei saa maini-

mata jätta veel üht võõrsil lõpetanud eestlast, keda Tuglase kogus esindab ka raamat «Эстонский голос в балтийском хоре». Kes oskab korrapelt üheselt öelda, kas selle raamatu läbi on lõppkokkuvõttes aetud eesti asja või vene asja? Tegemist on Ado Grenzsteini teose «Herrenkirche oder Volkskirche» tõlkega vene keelde (ilmus Moskvas 1901). Otseselt Grenzsteiniga on *rossica*-osas seotud veel kolmeköiteline «Из архива князя С. В. Шаховского. Материалы для истории недавнего прошлого Прибалтийской окраины (1885—1894 гг.)» (St. Petersburg, 1909—1910), mida Tuglas uurimuses «Ado Grenzsteini lahkumine» (1926) pidevalt tsiteerib ja viitab.

Eraldi grupi vanemate venekeelsete raamatute hulgas moodustavad 35 köidet väärtkirjanike teoseid (M. Aldanov, V. Garšin, I. Gontšarov, N. Leskov, M. Saltõkov-Štšedrin, L. Tolstoi, I. Turgenev, G. Uspenski), mis kujutavad endast ajakirja «Illjustrirovannaja Rossiija» kaasandeid aastail 1934—1939. Ajakiri ilmus Pariisis, kuid lisaraamatuid trükiti mingitel majanduslikel kaalutlustel Tallinnas B. Beilinsoni, hiljem «Librise» trükikojas. Seepärast on neid väljaandeid tänapäevani siinmail üpris palju ringlemas. Paistab, et ka Tuglase kogusse on need raamatud sattunud üsna juhuslikult, vahest lihtsalt sellepärast, et nad hõlpsasti ja odavalt saada olid — ühegi autori teostesari ei ole täielik, raamatute lehed on osalt lahti lõikamata. Eestis trükitud venekeelsetest väljaannetest tahaks tähelepanu juhtida veel Rotterdami Erasmuse «Narruse kiitusele», mille pani ladina keelest vene keelde ümber ja kommenteeris Tartu ülikooli professor P. Ardašev. Tuglase majas on selle raamatu 1903 Tartus ilmunud 2. trükk.

Tuglase-uuriija peaks eriti hoolsalt vaatama Moskvas 1911—1917 väljaantud «Universalnaja biblioteka» sarja odavaid pehmeaanalisi taskuraamatuid. Kokku on neid Tuglase maja riiulitel 76 (meenutagem, et vanemaid venekeelseid raamatuid oli üldse umbes 330), suurem osa neist sisaldab rohkeid pliiatsimärkeid. Paaril raamatukesel on tiitlil või kaanel sissekirjutus «Carl Sarap», mis näitab, et Tuglas on nad saanud «Odamehe» kirjastuse peamehelt. Autoritest on esindatud G. D'Annunzio, H. Bang, Beaumarchais, P. Bourget, K. Hamsun (4 raamatut, sealhulgas romaan «Nälg»), G. Hauptmann, E. T. A. Hoffmann, H. Ibsen (3), S. Lagerlöf, J. London (3), M. Maeterlinck, Molière, Platon, A. Schnitzler, B. Shaw, H. Wells, O. Wilde (5) jt. Arvatavasti on Tuglas omal ajal just selle sarja väljaannete vahendusel tutvunud paljude kirjandusuudistega, mis tema endagi loomingusse jälgis on jätnud, mainigem näiteks St. Przybyszewski «Androgüüni». Kõnealusel sarjas ilmus ka Lafcadio Hearn «Kwaidan», mille mõju Tuglas «Teoste sünnilugudes» on maininud novelli «Õhk täis on kirge» puhul. «Universalnaja biblioteka» väljaandes ilmunud vene kirjanike raamatutest on Tuglase valikusse sattunud V. Belinski, V. Brjussovi, S. Aksakovi, S. Gorodetski, F. Sologubi, M. Šaginjani ning L. Tolstoi teosed.

«Universalnaja biblioteka» selline koosseis Tuglase riiulitel tunnistab, et venekeelne trükisõna oli Tuglase jaoks eelkõige käepärane võimalus tutvuda maailmakultuuri nähtuste kõige laiema ringiga. Mingit erilist vene kirjanduse eelistamist tema raamatukogu valik ei näita. Ja kui S. Issakov oma artiklis «F. Tuglas ja vene kirjandus» («Таллин» 1986, nr. 1, lk. 84), mööndes, et Tuglas tundis suurepäraselt Lääne-Euroopa, skandinaavia, soome ning eesti kirjandust, ikkagi väidab: «Ent vene kirjanike teosed etendasid F. Tuglase loomingulises evolutsioonis eriti tähtsat osa», siis väljendavad need sõnad üksnes kirjutaja klišeemõtet, mis kujutab endast XIX sajandi slavofiilide ideoloogia rudimenti. Nähtavasti on S. Issakovil märkamata jäänud ka Tuglase sellekohane vene kirjandusel baseeruv mõtteavaldus: «Mitu sugupõlve joobus Venemaal prohvetlikust väitest, mille vist Tjuttšev esimesena sõnastas: «Mõistusega ei või Venemaad mõista, Venemaasse võib ainult uskuda!» Kui palju põhines sel ainsal lausel slavofiilide usust Venemaa ajaloolisse suurmissiooni! Kuid neil päevil lugesin huvitaval vene skeptikul Lev Šestovil järgmise märkuse selle paradoksi kohta: «Noh, aga Austraaliat võib mõistusega mõista? Aga kangurut võib?»» (Fr. T u g l a s, Marginaalia. Tallinn, 1966, lk. 70.) Lisagem, et Lev Šestovi loomingut esin-

dab Tuglase kogus raamat «Dostojevski ja Nietzsche» («Достоевский и Ницше», 1922).

Muidugi ei tohi langeda ka teise äärmusse ning mõtlematult väita, et Tuglas tutvus ühe või teise välisautori loominguga just vene keele vahendusel. Nii võib kergesti teha samasuguse eksituse nagu H.-P. Lapalainen, kes artiklis «Fennica Tuglase riulitel» märgib: «Soome keele vahendusel on kirjanik tutvunud [- - -] ka Ilfi ja Petrovi ülemealiku «Kuldvasikaga»» (Lmg. 1986, nr. 2, lk. 232—233). Tuglase raamatukogus on tõepoolest olemas 1957 «Kansankulttuuri OY» kirjastatud «Kultainen vasikka», ent seal on ka 1948 ilmunud venekeelne raamat, milles «12 tooli» ja «Kuldvasikas» koos.

Samamoodi on Tuglase raamatuvaramus kaks venekeelset raamatut Aubrey Beardsley kohta (Н. Евреинов, Бердслей. St. Petersburg, 1912; А. Сидоров, Обри Бердслей. Moskva, 1917), kuid on ka «Sous la colline et d'autre essais en prose et en verse par Aubrey Beardsley» (Pariis, 1908). On küll lord John Beckfordi «Vatheki» (seda teost mainib Tuglas ka «Androgüüni päevas») venekeelne väljaanne (Moskva, 1912), kuid on ka sama raamat saksa keeles (Leipzig, 1907), tõsi, viimase eeslehel on sissekirjutus «Elo Tuglas 1920».

Seega peab Tuglase majamuuseumi raamatukogust kõneldes veel meele pidama, et mõni sealne köide võib anda tunnistust hoopis Elo, aga mitte Friedebert Tuglase erihuvist või maitsest ning ei pruugi olla otsest seotud Tuglase kirjandusliku tegevusega. Näiteks Haim Bjaliku «Laulud ja poemid» V. Zabotinski tõlkes (Berliin, 1922) ning James W. Parkesi «Juudid teiste rahvaste seas» («Евреи среди народов. Обзор причин антисемитизма», Pariis, 1932) kajastavad arvatavasti Fr. Tuglase huvi juudi kultuuri vastu. Muide, 1939 tõlkis ta eesti keelde Šolem Aleihhemi «Autobiograafilisi märkmeid», mis ilmusid eraldi bibliofiilse väljaandena (200 eksemplari). Kuid Itzhak Leibuš Peretzi «Juttude» venekeelsel tõlkel, mis 1922 ilmus Berliinis S. D. Saltzmanni kirjastusel, on sees P. Ariste pühendus: «Proua Elo Tuglasele 28. I 27. väiksel Bergilt.»

Vene keeles kirjutanud juudi autorite raamatutest väärivad märkimist Ilja Ehrenburgi «Vene luuletajate portreed» («Портреты русских поэтов», Berliin, 1922) ning Viktor Šklovski «Sentimentaalne teekond» («Сентиментальное путешествие. Воспоминания 1917—1922», Moskva-Berliin, 1923). Viimatinimetatud teos on kuulunud M. Laarmanile, nagu nähtub omanikumärkest tiitellehel, kuid pliiats käes on seda raamatut arvatavasti lugenud Tuglas, kes on näiteks serval teinud hüüumärgi sõnade kohal: «On üks rändsüžee, mida räägivad Põhja-Aafrikas buurid kahvritest...» (V. Šklovski, Sentimentaalne teekond, Tallinn, 1969, lk. 183; eesti keelde on raamat tõlgitud 1929. a. Moskva väljaandest). Küllap torkas just Põhja-Aafrikas käinud Tuglasele silma, et Lõuna-Aafrikat asustavate buuridega on Šklovskil eksitsus juhtunud. Varsti peaks eesti keeles ilmuma ka Šklovski «Zoo ehk mitte armastuskirjad» («Зоо или письма не о любви», Berliin, 1923), majamuuseumis on sellegi venekeelse esikrüki tiitlil nimi «Märt Laarman 1924».

Vene kirjanike ilukirjandusteoste ülevaade on siin teadlikult jäetud lõpu poole, vastavalt nende osatähtsusele Tuglaste raamatukogus kui tervikus. Kui vene futuristide sõnapruuki kasutada, siis on «kõik need Avertšenkod, Blokid, Kuzminid, Sologubid ja muud säärased» esindatud hea valikuga, kuid küllaltki väikesel arvul. A. Avertšenko rohketest naljaraamatutest seisab riulis ainult «Suurtele väikestest» («О маленьких — для больших. Рассказы о детях», Petrograd, 1916), ainus vanem Bloki väljaanne on 1922 Berliinis ilmunud näidendivalimik «Teatr» (hiljem on sellele lisandunud paar sõjajärgset teostevalimikku ning 1960—1963 avaldatud kaheksa köidet A. Bloki «Kogutud teoseid»). A. Ahmatova luulet esindab üksnes järeltrükk «Palvehelmestest» («Четки», Berliin, [1920]). Mihhail Kuzminilt on kolm raamatut: «Juttude esimene raamat» («Первая книга рассказов», Moskva, 1910), «Savituvikesed» («Глиняные голубки. Третья книга стихов», St. Petersburg, 1914) ning «Kogutud teoste» esimene köide («Собрание сочинений. Т. I. Сети. Стихи», Petrograd, [1914]). Viimatinärgitud köide

sisaldab ka «Aleksandria laulude» tsükli, mille Tuglas on eesti keelde tõlkinud ning «Valitud lehekülgede» teises andes (1919) avaldanud, kuid näib, et eestinduse tegemisel on ta kasutanud mingit muud väljaannet, sest luuletuste järjestus on teistsugune. Ka Aleksei Remizovi loomingut esindavad kolm raamatut: «Укрепна» (mille pealkirja eesti keelde tõlkida ei oska ja mis on ilmunud Petrogradis 1916), «Linnahääled» («Шумы города», Tallinn, 1921) ning «Äravärvitud molud» («Крашенные рыла. Театр и книга», Berliin, 1922). «Lugematuid Leonid Andrejeveid» Tuglase riulitel ei ole, küll aga peab nimetama kogumiku «Книга о Леониде Андрееве» teist trükki (Berliin-Peterburi-Moskva, 1922), mis sisaldab M. Gorki, K. Tšukovski, A. Bloki, G. Tšulkovi, B. Zaitsevi, N. Telešovi, J. Zamjatini ning Andrei Belõi mälestusi kirjanikust. Kui kirja panna veel huvitava vene isemõtteleja V. Rozanovi (Tuglas viitab temale «Marginaalias») «Langenud lehed» («Опавшие листья. Копоб 2-й и последний», Petrograd, 1915) ja 1927 Pariisis ilmunud postuumne valimik «Избранный Есенин» (peale selle on Tuglasel veel 1946 ja 1956 Nõukogude Liidus ilmunud Jessenini valikkogud), siis on vist enam-vähem kõik vene modernsema väärtkirjanduse vanemad väljaanded üles loetud. Mitmeid raamatuid on muidugi vähemtuntud autoritelt, nagu B. Vladimirtsev («Чингис-хан», Berliin-Peterburi-Moskva, 1922) või P. Muratov, kelle jutukogu («Конквистадоры. Осада Левеллина. Мод Кемрон. Три рассказа», Moskva-Berliin, 1922) esileheküljel seisev omanikumärge «Friedebert Tuglas 1922» lubab oletada, et suure osa eespool nimetatud Berliini väljaannetest omandas Tuglas 1922. a. aprillis-mais Saksamaal viibides.

Jääb öelda veel mõni sõna venekeelsetest perioodilistest väljaannetest. Rühmituse «Mir iskusstva» samanimelise luksusliku kunstiajakirja üksiknumbreid on 1899. ja 1904. aastast. Sümbolistlik kuukiri «Vessõ» («Весы»), mida Tuglas ütleb end lugenud olevat «peaaegu selle ajakirja ilmumise algusest peale» (Fr. Tuglas, Valik kirju, lk. 61) on kogus esindatud vaid ühe täisaastakäiguga — 1909. aastast. Varasematel pagulusaastatel nähtavasti õnnestus Tuglasel vaid juhuslikult saada üksikuid numbreid. 1907. aastast on 4., 7. ja 8. anne, kõigil kaanel omanikumärge «Fr. Mihkelson», 1905. a. augustinumber aga kannab templit: «Читальня общества Societas». Kõnealune ajakiri näib olevat mõjutanud koguni «Siuru» albumite väliskuju. 17. VIII 1917 kirjutas A. Adson Tuglasele esimese albumi ettevalmistustest ning märkis, ilmselt mingit varasemat mõttevahetust silmas pidades: «Vessõi kaustast meie ei loobu» (KM KO, f. 245, m. 5:1). Ajakirja «Аполлон» esindab üks juhuslik üksiknumber (1909, nr. 3).

Väga huvitavad ja suhteliselt haruldased on *commedia dell'arte* vaimus väljaantud V. Meyerholdi ajakirja «Любовь к трем апельсинам» kolm numbrit (1914).

Veel on Tuglas säilitanud mitmeid vene ajakirju omaenda tööde tõlgetega. Nii sisaldab «Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни» (1914, nr. 6) «Suveöö armastuse», Tallinnas ilmunud «На чужбине» (1921, nr. 1) «Nägemused». Kaunase «Валтийский альманах» (1923, nr. 1) toob Tuglase «Asuja» kõrval ära ühe J. Mändmetsa jutu, sama väljaande teises numbris (1924) on aga tõlked R. Kamseni, A. Haava ja A. Tammsaare teostest.

Kahe numbriga on esindatud P. Smironini toimetusel Tallinnas ilmunud «Облака» (1920), milles muide avaldati Johannes Kompuse pikem artikkel «Eesti kunstist» (see sisaldab huvitavaid kunstnike iseloomustusi, kuid on nüüdsete kunstiteadlaste vaateväljast üsna kõrvale jäänud).

Rohkete Berliini väljaannete seas on uhke kunstiajakiri «Жар-птица» (1922, nr. 9), A. Jaštšenko toimetatud «Новая русская книга» (1922, nr. 8) ja Andrei Belõi kirjanduslik «Эпопея» (1922, nr. 1), mille kõiki lehti Tuglas lahti lõiganud ei ole. Eraldi mainigem ajalehe «Накануне» kirjanduslisa, mida toimetas A. Tolstoi (14. V ja 1. X 1922, nr. 3 ja 20). Nimetatud ajalehel oli kaks toimetust, üks Moskvast, teine Berliinis. Kuidas niimoodi lehte tehti, sellest on suhteliselt hiljaaegu oma mälestustes kirjutanud E. Mindlin (Э. Миндлин, Необыкновенные собеседники. Moskva, 1979, lk. 129—159). Tuglasel olnud kirjanduslisa üks number

sisaldab S. Jessenini, V. Rozanovi, Andrei Belõi ja B. Pilnjaki kirjutatud, teine on pühendatud M. Gorki kirjandusliku tegevuse alguse 30. aastapäevale.

Raamatutehulga keskel elades on Tuglas pidanud korduvalt mõtlema raamatuist inspireeritud ja elust sündinud kirjandusloomingu suhtele. Võib koguni öelda, et tema artikkel «Valeri Brjussov» (1924) kujutab endast sisuliselt reflektiivset, autobiograafilist ja sellisena prohvetlikku esseed, sest Tuglase sõnad Brjussovist sobiksid ka mõnda kirjutisse Tuglase enda kohta — kui 1924. aastal kõik veel Tuglase puhul ei kehtinud, siis seda enam hämmastab öeldu nüüd, mil me tunneme Tuglast ka tulevikupiltide («Viimne tervitus») loojana ja oma teostekogu redigeerijana. «Kodus hiiglaraamatukogu, vene ja välismaa kirjandusest, mida ühtsoodu täiendati. Siin olid kõik kirjandusliku päeva *dernier cri*'d. Siin olid kõik klassikud, siin olid bibliograafilised rariteedid. Raamatuist ja käsikirjust tõusid fluudid...» [---] Ta on raamatuline [---], kuid raamatuline põhjani, ja selles on tema sisu ning suurus. [---] Muuseumid ja raamatud olid talle vahest tähtsamad kui elu. Ka oma isiklikule tundeelule andsid nad oma varjundi. Tema ajalooline vaatlusviis ei piirdunud ainult minevikuga, vaid ulatus niisama tulevikku. [---] Ühelt poolt raamatulised ja teiselt poolt isiklikult-haiglased motiivid väljenduvad ka [---] ilukirjanduslikus proosas — ta novellides ning romaanides. [---] Nende novellide ained on ajaloo ja inimpsüühika haiglasilt tagamailt. Nende lähtekoht on unenäoliselt viril, ebaloomulik, ebausutav, kuid vorm kiretu ja klassiliselt täiuslik, mis äratav imelikkude vastuolutunnet. [---] Oma täieliku teostekogu on ta redigeerinud sama asjalikkusega ja pedantsusega, nagu oleks see ammu surnud klassiku oma.»

Kas artiklis väljendub Tuglase kiindumus Brjussovi loomingsusse, nagu on arvanud mõni kirjandusloolane, või hoopis Tuglase püüd vabandada brjussovlikust raamatulisuse-saatanast? Püüd omistada Brjussovile endas aimatud ja seejärel täiel määral teadvustatud jooni, halastamatu täpsusega sõnastatud enesekirjeldust? Püüd võõrandada eba-meeldivat «mina»-kujutelma ja teha eneseiseloomustusest teise mehe iseloomustus?

Üks Tuglase marginaal, mida tihti tsiteeritakse, on samaaegselt tema kodukogu raamatuvaliku seletus ja kiusajat ennetav kirglik eneseõigustus.

«Ärge uurige raamatuid, vaid elu!»

Kuid kas pole raamatudki elu? Ka halb raamat on ometi fakt, nimelt halb fakt.

Raamatud on tihedamad kui elu. Nendes on elu ekstrakt. Need on valitud leheküljed elust: elu sügavus ja ilu, elu tühjus ning labasus.

Mõistkem näha ainult õiges valgustuses: ärgem otsigem halvast raamatust seda, mida temas pole, nimelt head raamatut, — nagu oleks psühholoogil asjata halvast inimekssemplarist head otsida.

Halvimadki raamatud pole vähem huvitavad kui suur hulk inimesi meie ümber.»

Olev Jõgi

PAUL KUUSBERG MUJALTVAATES

PISTEPROOVE RETSEPTSIOONIST

1

Paul Kuusberg võib nautida kirjanikusaatust, millist on osaks langenud vähestele: praktiliselt kogu ta ilukirjanduslik looming on jõudnud üle kodukeele piiride. Ta on kättesaadav paljude rahvaste lugejaile ja meie poolt vaadates isegi väga kaugel eksootikas. Huvi, mis nõnda tõsimeelse kirjaniku puhul tavaliselt ei ole kerge tulema, on seejuures olnud enam-vähem püsiv, vahel tõusnud, vahel langenud, kuid mõnel puhul osutanud isegi geomeetrilist progressiooni, nii et võiks rääkida kas või mingist buumist, «plahvatusestki».

Mõningad levikuandmed tohiks olla esimeseks lähenduseks, et saada kujutlust võimalikult loetavusest. Sisesevaadet lugejapoolsesse vastuvõttu need küll ei paku, aga paraku ei ole siinkirjutajal kasutada ainsatki vastukaja peale seisukohavõtude kriitikas. Ja sealseidki kajastused põikuvad vaid harvade eranditena vene nõukogude kriitikast ja on kasutada üksnes hea õnne tõttu. Nii kurb kui see ka ei ole, on vastav informatsiooni vahendus meil täiesti korraldamata, pole vajalikul tasemel isegi päevakorrale tõusnud. Otse hämmastav, kuivõrd algelisel viisil ja ebakindlaid teid kasutades peavad bibliograafid teinekord andmeid hankima. Kuid kes võiks kahelda, et välisretseptioon on oluline ja õpetlik meile endilegi?

Kui palju mujal tuntakse, kui palju seal loetakse — nii küsides jääb pilk endastki mõista kõige esmalt peatuma vene keelel. Selles keeles on ilmunud praktiliselt kõik Kuusbergi romaanid, novellid ja jutustused, nagu äsja mainitud. Veel raamatukaante vahele kogumata novelle on viimasel ajal usinasti avaldanud ajakiri «Tallinn». Enamasti on aeg algupärandi ja tõlke vahel olnud väga lühike, paaril korral isegi minimaalne — üks aasta. Pikem viivitus tekkis ehk «Müüridega» — arusaadav, sest tõlke tegemiseks läks ilmselt vaja «Enn Kalmu» soovitusi. Tähendatagu veel, et ükski teos ei ole jõudnud mujale varem kui vene keelde. Niisiis võiks rääkida vene tõlkest kui arvamuste kujundajast niihästi Nõukogude liiduvabariikides kui ka välismaal. See kehtib ka siis, kui on tegemist otsetõlgetega, sest venekeelsed väljaanded on pakkunud kirjastustele vähemasti tutvumisvõimlust ja võib-olla toetust seisukoha kujundamisel.

Retseptiooni seisukohalt võivad olla tähendusrikkamad need tõlked, mis on ilmunud omal maal, mitte Tallinnas või Moskvas. Viimati mainitud teed kaudu on välismaa lugeja tähelepanu tõmmatud kolmele romaanile («Enn Kalmu kaks mina» soome, «Üks õõ» hispaania ja «Südasuvel» esperanto keeles), samuti novellidele, näiteks inglise («Roostetanud kastekann», «Võõras või õige mees?», «Põgenemine», «Meie kiisul kriimud silmad»), prantsuse («Võõras või õige mees?», «Meie kiisul kriimud silmad», katkend «Lapeteusest»), saksa («Naeratus», «Põgenemine»), rootsi («Roostetanud kastekann») ja soome («Naeratus») keeles. Siia kuulub ka nii kauge keel nagu jaapani («Võõras või õige mees?»). Suurem osa teoseid on jõudnud võõrsile siiski tavalist viisi. Seepärast võib üsna kindlalt väita, et huvi Kuusbergi vastu piiri taga ei ole meiepoolse raamatueksporti tulemus, vaid et selle põhjused peituvad ta loomingu ideelis-sisulistest väärtustes.

Kui laialt praegu Kuusbergi tuntakse? Suuremas või vähemas ulatuses võib tema teoseid lugeda 30 keeles (loomulikult jääb eesti keel siin ja edaspidi statistikast välja). Märgime kohe, et see arv on tähelepandavalt suur. Endastki mõista on peamine levikuala Nõukogude Liit. Eri raamatuid on Nõukogude Liidus tõlgitud kokku 20. Vene keeles on (peale ajakirjade) «Südasuvel» ilmunud 7 korda, «Enn Kalmu kaks mina», «Üks õõ» ja «Vihmapiisad» 5 korda, novellid 4 korda. Kui võtta kõik trükid, siis tuleb neid 77. Vene keele järel on teisel kohal läti («Enn Kalm», «Lapeteus», «Vihmapiisad») ja ukraina («Enn Kalm», «Lapeteus», «Üks õõ») keel. Leedulastel on kaks romaani tõlget («Lapeteus», «Vihmapiisad»), usbekidel ja moldaavlastel «Lapeteus», turkmeenidel «Südasuvel», kasahhidel «Vihmapiisad», armeenlastel «Vabaduse puistee». Mis puutub novellitõlgetesse, siis registreerib bibliograafia neid ajakirjadest ja kogumikest aserbaidžaanil («Roostetanud kastekann»), valgevene («Naeratus», «Roostetanud kastekann»), tadžiki («Kust te teate, et Robert Viirpuu tapeti?», «Roostetanud kastekann», «Õllebaaris»), tšuvaši

OLEV JÕGI

(«Roostetanud kastekann», «Öllebaaris», samuti katkend «Lapeteusest») ja tatari («Pealtkuuldud kahekõne») keeles.

Välislugeja? Eri raamatuid koos Moskva ja Tallinna (esperantokeelne!) väljaannetega tuleb kokku 17. Lõviosa tõlkeid kuulub Ida- ja Kesk-Euroopa sotsialismimaadele, kus Kuusbergi ei ole tõlgitud vähem kui mõnes Nõukogude liiduvabariigis. Nii on slovaki keeles kolm romaani («Lapeteus», «Südasuvel», «Üks öö»), saksa ja ungari keeles kaks (mõlemal juhul «Südasuvel» ja «Vihmapiisad»), ka bulgaaria keeles kaks («Üks öö», «Vihmapiisad»), tšehhi keeles üks («Südasuvel»), Rumeenias kogumik novelle raamatutest «Naeratus» ja «Vabaduse puiestee». Poolasse jõudis esimene romaan («Vihmapiisad») alles 1985. a., varem oli sealt teada vaid novellitõlkeid («Naeratus», «Öllebaaris», «Roostetanud kastekann», «Võõras või õige mees?») ja katkend «Enn Kalmust». 1983. a. jõudis «Vihmapiisad» hiina keele kaudu (välja antud Nankingis) õigei kaugele.

Mis puutub novellidesse, siis neist on kõige rohkem tõlgitud «Roostetanud kastekannu» (14 keelde), seejärel «Naeratus» ja «Öllebaaris» (kumbagi 9 keelde). Järgnevad «Võõras või õige mees?» 8 ja «Meie kiisul kriimud silmad» 7 keelega, kusjuures Nõukogude Liidus on need kaks tuntud ainult vene tõlkes ja teised on tõlked võõrkeeltesse. (Siinse loigu statistikas on vene keel kaasa arvatud.)

Võib-olla juba selle bibliograafia najal saab teha mingeid tähelepanekuid, mis osutavad liidusisese ja välismaise vastuvõtu erinevustele, samuti mõnele ühisjoonele või vastuolule omamaises retseptisoonis.

Kõigepealt torkab silma omal ajal puhanguna tõusnud huvi «Andres Lapeteuse juhtum» vastu. Üheainsa aastaga, nimelt 1967, ilmus romaan kuues keeles, ahtekokku on seda tõlgitud kaheksasse keelde, mistõttu teos püsis levikupildis pikka aega esikohal. Alles hiljuti jõudis menokuselt ette romaan «Vihmapiisad». Sealjuures kuulub enamik «Lapeteuse» tõlkeid Nõukogude Liidu rahvastele, raja taga on teost avaldatud ainult slovaki ja soome keeles. Ei saa järeldada muud, kui et romaanis on ilmselt nähtud midagi eriti olulist meie endi siseelu jaoks. Võiks arvata, et huvipuhang oli möödud ja et selle vaibumine märgitseb muutuskõverat ideoloogilises atmosfääris. Päriselt see nii vist ei ole, usbekikeelne kordustrukk ilmus veel 1978. aastal, pealegi poole suuremas tiraažis. Juhtum äratas tähelepanu selle poolest, et kaugemas levikugeograafias (peale vene keele) ei ole muid kordustrukke romaanidest välja antud. Omamaine kriitika, niipalju kui see kättesaadav, ei ole märganud, et «Lapeteusel» võib lisaks päevapoliitilisele kõlale olla ka ajakestvamat väärtust. Viimasele vihjatakse aga soome ajalehes «Kansan Uutiset» (20. VI 1967), kus öeldakse, et «ühiskondlikus ning inimsuhteid puudutavas kriitikas on palju üldkehtivat, mille tähtsus ei lõpe teatava ajastu lõppedes». Usbekistanis ilmunud kordustrukist rääkides tuleb aga nentida, et ainukesed romaanid, mida vene keeles ei ole välja antud rohkem kui üks kord, on «Müürid» ja «Andres Lapeteuse juhtum».

Võrreldes «Lapeteusega» on «Vihmapiisad» leidnud välismaal soodsamat vastuvõttu kui Nõukogude liiduvabariikides: jättes lätlased ja leedulased kui meie oma regiooni esindajad kõrvale, on tõlge seni olemas ainult kasahhi keeles, kuid raja taga on teos ilmunud viies keeles, sealhulgas selline unikum nagu hiina väljaanne ja tõlge poola keelde, kus Kuusbergi vastuvõtt on üldse olnud visam.

Liidusisese ja välismaise leviku omapära torkab teravalt silma, kui võtame kaks romaani, «Südasuvel» ja «Üks öö», millega õigupoolest teostus kirjaniku lai läbimurre keelepiiridest. Andmed näitavad, et neid romaane on meil (ikka peale vene keele) tõlgitud vaid kahel korral (ukraina ja turkmeeni keelde), raja taga tutvustatud aga seitsmes keeles ja viiel puhul on algatus tulnud kohapealt. Välismaise menu põhjused jäävad enamasti oletatavaks ja niipalju kui võimalik, puudutame neid hiljem. Aga Nõukogude Liidus? Kui Lätis ja Leedus ei ole neid romaane tõlgitud, siis on see õigupoolest raskesti seletatav. Teiste rahvaste puhul tuleb arvata, et küllap on vähene huvi tingitud teostes käsitletud spetsiifilistest probleemidest, mis seal eriti vastu ei kõla.

Sügavamale Euroopasse on Kuusberg jõudnud vaid üksikute näidetega. Kui oletada, et hispaania keeles võib «Üks öö» leida tee Lõuna-Ameerikasse, ja kui nüüd on teada ka tutvustused kuni Jaapanini, siis on võimalik Kuusbergi lugeda isegi väga kaugel idas ja väga kaugel läänes. Vastukajad inglise ning saksa lugejailt näitavad, et ka esperantokeelne väljaanne, vaatamata oma spetsiifilisele otstarbele, ei ole levikugeograafias tähtsusetu.

Mis puutub trükiarvudesse, siis ei ole needki retseptisooni seisukohalt kõrvalised. Vastav aritmeetika võib mõnel puhul ületada kujutlusvõime. Kui kõigi venekeelsete trükkide tiraažid kokku võtta, saame harjumatult suure arvu — rohkem kui 3 047 000 eksemplari (ajakirjades — peaaesjalikult «Družba Narodovis» — ja mitmesugustes antoloogiate avaldatu üle selle). Kahel kõige enam levinud teosel on trükiarvu samuti väga suur — «Vihmapiiskadel» 1 971 000, «Südasuvel» 710 200 (Raamatupalati andmed). Teis-

tes Nõukogude rahvaste keeltes kokku on kogutiraaž 395 000 (näiteks Ukrainas 180 000, Lätis 90 000). Levikut välismaal näitavad vaid osalised andmed. Võib ainult öelda, et tiraažid on väiksemad, Slovakkias (kolmel romaanil kokku) 15 500, Bulgaarias (kahel romaanil) üle 37 000, jne.

Romaanitõlgete statistika aastate kaupa osutab ka sellele, millal on huvi Kuusbergi vastu olnud kõige suurem. «Lapeteusele» järgnes kaheaastane paus, ent ajavahemikus 1970—1981 ei möödunud ühtki aastat, ilma et kuskil poleks ilmunud uut tõlget. Sellel kümnendil kuulub keskne koht «Südasuvele» ja «Ühele ööle» (9 tõlget). Praeguse kümnendi piiril järgneb uus tõus — üheainsa aasta jooksul (1980) tuli koguni viis uut romaanitõlget, ja nüüd juba polnud «Vihmapiiskadel» enam võistlejat.

Niivõrd tähelepandav levik on võimalikuks osutunud tänu tõlkijate, eeskätt vene keelde tõlkijate tööle ja vaevale. Nende tekst on viinud Kuusbergi loomingu üleliidulise lugeja kättesaadavusse, ja see on aluseks olnud ka paljudele edasitõlgetele. Viimased on küll kaudtõlked, mida me hästi ei usalda — aga eks pool muna ole ikka rohkem kui tühi koor. Ja me teame, et eesti keele oskajaid pole teps mitte igal pool. Pealegi võime edasises kinnitada, et vastukajad Saksa DV-st tunnistavad kaudtõlgitud «Südasuve» retseptiooni adekvaatsust. Niisiis, Kuusbergi kõige enam levinud teoseid on vene keelde vahendanud I. Kononov, Leon Toom ja M. Kulišova. Nende kõrvale reastuvad oma otsetõlgetega J. Žīgurs, A. Žīgure, T. Vilsona ja Dž. Plakidis (läti), E. Astramskas, A. Kalm ja R. Unt (leedu), O. Zavgorodni ja A. Sprogis (ukraina), A. Kaasinen ja T. Haapalainen (soome), G. Bereczki ja Gy. Fehérvári (ungari), S. Behrsing (saksa) ja D. Janeva (bulgaaria).

Küllap siis Kuusbergi ka loetakse — nii otse- kui kaudtõlkes.

2

Tuleb kirjandusse debütant oma esmikuga, on vastukajad kriitikas pigem kobavad, kahtlevad, tunnustuskitsid. Vahel kiputakse norima, vahel otsima nõrkusi sealt, kus peituvad autori tugevuse eod. Hiljem, uute teostega, saavad asjad selgemaks, järeldusi võib teha kindlamalt, ühtaegu tunnustuse kogunemisega tõuseb ka suhtumiste toonus. Ja lõpuks võib see toonus tõusta õige kõrgele, teostele on tee avatud igal pool, kõik läheb täie ette, vahel räägitakse nõrkusedki voorusteks, ja kirjanikul pole muud kui mõnuleda kriitika ja kirjastajate hellitustes.

Ei ütleks, et see on olnud ka Kuusbergi puhul täpselt nii. Küll aga võib rääkida teatavast pidurdatusest, mis kestis vähemalt «Lapeteuse» tulekuni.

«Müüride» retseptioon oli hõredavõitu ja leige. Tegelikult veel enam — Kuusbergi esikromaanil tõlkele vastukajasid ei järgnenudki. «Enn Kalm» ilmus vene keeles «Müüridega» samal aastal ja ilmselt anastas kogu tähelepanu. Kuid esmakordselt tuli Kuusbergi nimi üleliidulisse kriitikasse siiski seoses «Müüridega». Tutvustaja oli Liidia Toom, kellelt «Družba Narodov» avaldas 1958. a. märtsis arvustuse. Selle eesmärk oli sõna otseses mõttes tutvustav, sest raamatut siis vene keeles veel polnud. Arvustus kõneleb teose sisust, tegelastest, mõnest ilmekamast episoodist. Öeldakse, et romaan võidab tähelepanu karakteri- ja detailiehtsusega, õnnestumistega töö argipäeva kujutamisel. Rõhutatakse temaatilist uudsust, sest töölisklassi elust kodanlikus Eestis on väga vähe räägitud. Teose puudusteks peab kriitik seda, et «jõudu koguv töölismaailm» oma proletaarses solidaarsuses ja inimlikkuses jääb pisut skemaatiliseks. Kriitik tahaks näha kunstilise veenvusega kujutatud proletariaadi juhte, nende võitlust, jõudude konsolideerumist jne. Ka olevat üksikute karakterite psühholoogiline teostus puudulik ja leiduvat kompositsioonilist rabadust. Üldiselt toetava suhtumise kõrval on arvustuses niisiis mõnesugust normatiivsust — tolle aja pahe üldiseltki.

Märksa pretensioonikamasse konteksti asetab Kuusbergi romaani K. Zelinski «Sovetskaja Estonia» artiklis (27. XII 1958) eesti kirjanduse esteetiliste küsimuste kohta. Autor kõneleb pikalt ja targalt eesti proosa liigest kirjelduslikkusest, analüüsi uppumisest eepilisse kujutamisse, esteetiliste võtete piiratudusest, kaasajateema taandamisest ainult klassisuhetele ja klassipsühholoogiale, vähesest intellektuaalsusest jne. Teinud sellise stiili pahenäidiseks R. Sirge «Maa ja rahva», lisab ta mõned kriitilised märkused «Müüride» sisu kohta, mainib aeglast üleminekut ekspoosioonist sündmustiku juurde, tegevuse takerdumist esimestes peatükkides, filosoofilis-publitsistlikke kõrvalepõikeid, mis ei lisa uusi aspekte. Võiks ju mõnda, et kriitik on märkigi tabanud, kui ei jääks kahtlust, kas Zelinski ikka on teost lugenud, sest tol ajal «Müüre» vene keeles veel ei olnud. Mis siis ikka, vahel talitatakse ka nii — kui ühel pool teoretik, kes suudab akadeemilise sõnalaviiniga varjata oma informeerimatust, ja teisel pool õpetamist ootav pisikene eesti kirjandus oma provintslikkuses. Arvasin, et sellist umbropsu juttu edaspidi ei kohta, aga võta näpust:

I. Ivanova, kes raamatus «Современная советская проза о Великой Отечественной войне» (Moskva, 1979) teoretiseerib «Enn Kalmu kahe mina» ümber, ei tunne romaani kah kaugeemale esimestest peatükkidest.

«Müüride» juurde hiljem tagasi tulles on L. Terakopjanil («Družba Narodov» 1969, nr. 5) olnud juba võimalus toetada käsitlust laiemas kontekstis. Temale kuulub üleliidulises kriitikas esialgne katse reastada Kuusbergi romaane ühe põlvkonna ajaloona. Toomas Laan aimab ette Olev Sookaske tema usust, et ees ootab vaid harmoonia. Märt Ilves, kes pöördub ära igasugusest poliitikast, aga kelle teevaliku määrab armastus kodumaa vastu, on Enn Kalmu sugulasi. Sealjuures ei tee L. Terakopjan hinnaalandusi. Temagi on romaanis leidnud palju kirjeldavat, samuti on töölistegelastel küll proletaarset uhkust, kuid karakteritel puudub «sisemine liikumine», mõnedel, ka peategelastel, ei ole «oma süžeed», nad piirduvad vaid üldisele sündmuskäigule reageerimisega. Siiski viib romaan kirjaniku uue tegelikkuse ja uute probleemide lävele, mis leiavad käsitlust hilisemates teostes.

«Enn Kalmu kahele minale» oli reageerimine juba elavam, kuigi seisukohtade vormimine nõudis mõneti aega. Neid aitasid kujundada hilisemad aastad, kui oli selgunud romaani roll ja koht Kuusbergi loomingus. Meie kodukriitika oli elavam ja operatiivsem, siin osati teose uudseid külgi ka paremini näha.

«Enn Kalmu» uudsust nõukogude sõjaromaanide hulgas küll aimati, kuid ei osatud seda täpsemalt formuleerida. Kujunemisprobleem tabati kohe ära, kuid maailmavaatelistel eeldustel, moraalse allakäigu põhjustel ja nende ületamise ümber jäädi pikalt keerlema, ilma et asja tuumani olekski jõutud. Nii näeb romaani esmatutvustaja Liidia Toom («Literaturnaja Gazeta» 18. IV 1963) Enn Kalmu turritamise põhjust ikkagi ainult propagandas ja skautluses, teadmata, et skautide organisatsioon oli isegi väikeste viisi opositsioonis puruametliku noorsookasvatusega ega olnudki kõige marurahvuslikum. (Ma tean endisi skaute ja noorkotkaid, kes hiljem Nõukogude armees sõdisid, ausalt ja lõpuni.) L. Terakopjan käsitleb Enn Kalmu pigem kui üksiknähtust, kellele see või teine on samuti mõju avaldanud. Ka J. Rozenbljumi arusaamine eesti sõdurist Isamaasõjas on pigem üldist laadi («Enn Kalmu» vene väljaande eessõna, Moskva, 1969), ta ei näe allakäigu põhjust tööpataljoni ebainimlikes tingimustes, mis laastasid ära viimasedki positiivsed eeldused. G. Lomidze («Družba Narodov» 1965, nr. 5) lähtub oma hinnangus abstraktsest eeldusest, et Enn Kalm oli Nõukogude kodanik, üldsegi arvestamata, et ta oli äsja tulnud hoopis teisest maailmast. Seepärast ei ole kriitik kütsi süüdistama, miks ta oma mõtteviisi üleöö täitsa vastupidiseks ei pööranud.

Millega siis seletada Enn Kalmu ümbersündi? Nähtavasti ei olnud enamikule arvustajaile võõras mitte ainult tööpataljonist tulnud eesti sõduri, vaid sõduri psüühika üldse. Siis hakataksegi otsima põhjusi tema õrnematest tunnetest Kirsti Sarapiku vastu (mis ka kirjanikul on literatuurset maiku). Seda, et eesti sõdur oli aastaid kodust ära lõigatud, et suur mõju oli nähtusel, mida nimetatakse sõdurisoldidaarsuseks, et relva kandes sirgus ka selg ja kodumaale tulles täitis südant võitjauhkus — seda pole õieti keegi märganud. J. Rozenbljum vastab küsimusele, miks Enn Kalm koos Mati Reinopiga üle ei läinud, näitliku agitatsiooni vaimus: sellepärast, et Reinop tahtis teda maha lasta, aga Mänd, näed, ei tahtnud. Lühidalt öelda, romaani vaatlustes on silma ees seisnud nõukogude sõjaromaani üldine skeem ja kriitikud pole mõistnud Kuusbergi teose erinevusi. Otsitakse vaid seda, mis on ühine. Kuid kirjanik on kirjutanud oma romaani sellest, mis oli erinev. Eks ole, maailmavaatelse kasvu probleem pole nõukogude sõjakirjanduse probleem olnud ega ole seda ka kõige uuemal ajal (kas või V. Bõkavil).

Märkused kunstilise teostuse kohta on õieti kõrvalise iseloomuga. L. Terakopjan ei ole hästi rahul «kahe mina» dialoogi vormiga, sest mõlemad «minad» pidavat olema «dialekttilises ühtsuses». Liidia Toom on tähele pannud, et Velikije Luki lahingutele järgnevates peatükkides taandub psühholoogiline teema sündmuste kroonika ees. Samuti väidab ta autori vahelesegamise suurenemist, mis väljenduvat rea (niisiis juhuslike?) kokkusaamiste korraldamises. Hiljem on sama mõtet arendanud L. Levin («Literaturnoje Obozrenije» 1975, nr. 2), kes mainib romaani teatavat «süžeeilisust», teiste sõnadega, intriigi sõlmimise kunstlikkust (Kalmu ja Reinopi kohtumine, Kirsti armumine Kalmusse). Kui palju võib sõjas juhuslikke kohtumisi olla! L. Terakopjan arvab, et mõni tegelane (Tääger, Mänd) jääb n.-ö. eikellegimaale, nad on nagu ahistatud seisundis, neile ei anta võimalust ennast küllalt näidata. Iseenesest küsitavat nõuet, et kõrvaltegelasedki on vaja süžeeelises või mingis muus mõttes välja arendada, tuleb taoti ette ka hiljem. Olulisem ehk on L. Levini märkus, et Kuusbergi hilisemad romaanid viivad siiski mõttele «Enn Kalmu» teatavast skemaatilisusest.

Üleliiduline kriitika oli peamiselt huvitatud Enn Kalmu poliitilisest enesemääramisest, märgates tunduvalt vähem probleemi eripära. Meie endi jaoks oli «Enn Kalm» romaan

spetsiifiliselt omarahvuslike probleemidega, samuti uute tähistega eesti kirjanduse arengus. Ja ega kirjandusprotsessi asetamist tarvitsegi meil välisretseptioonist otsida.

«Andres Lapeteuse juhtumi» puhul asetused rõhuvad ümber. Esikohale nihkuvad probleemid, mis polnud tähtsusetud ka üleliiduliselt. Seetõttu kujunesid märksa elavamaks ka sealsed kriitilised reageeringud.

Romaani juurde asudes puutub kriitikuile kohe silma selle struktuur. Nähtavasti oldi kuuekümnendail aastail harjunud reaalelupiltide lihtsa ajalise reastamisega. Ülesehitus tundus tavatu ja tekitas umbusku. Nii avaldab B. Runin («Literaturnaja Gazeta» 3. VIII 1965) kahtlust, kas sellise «montaažiefektiga» suudetakse kompenseerida elupiltide vahetatut emotsionaalset kujutamist. Nimelt olevat see asendunud sündmusi tagantjärele kokkuvõtva esitusega ja taoti kuivavõitu teadustamisega. Igatahes peab ta ootamatuks, et Kuusberg, kes seni on olnud jutustajana «tasakaalukas», võib-olla «liigagi monotoonne», on endale lubanud kompositsioonivabadust. A. Koptjajeva («Moskva» 1967, nr. 12) seevastu nimetab romaani «vormilt novaatorlikuks ja sisult teravalt kaasaegseks», teos haarab konflikti keerukuse ja dramaatilisusega, ta loetakse läbi ühe hingetõmbega, ta tuulutab läbi lugeja teadvuse ja jääb kauaks meelde. Z. Krahmalnikova («Novõi Mir» 1965, nr. 11) märgib romaani dünaamilisust, pikkade sisemonoloogide puudumist ja kirjelduslikkuse vältimist sellega, et kõik tegelased ehitavad Lapeteuse kuju. K. Krauliņš («Karogs» 1969, nr. 10—11) ütleb, et püüdes kindlalt realistliku romaani raames, kasutab autor ka moodsa psühholoogilise romaani võtteid. Ta toimib ajaga vabalt, liikudes kord minevikku, kord olevikku, kord tulevikku, kuid see ei tähenda assotsiativsete seoste jälgimist, vaid olemusliku otsimist inimese teadvuses. Psühholoogilisuse küsimuses lähivad arvamused isegi järsult lahku. Z. Krahmalnikova arvates on teose psühholoogilised karakteristikumid vaesed ja kuivavõitu (nähtavasti ei ole kriitik tabanud žanri eripära, sest «Lapeteus» ei ole psühholoogiline romaan), K. Krauliņš seevastu ütleb sõna-sõnalt: «Romaan on kirjutatud psühholoogilise analüüsi kõrgel tasemel»; «P. Kuusbergi andekalt kirjutatud romaan näitab väga kujukalt, milliseid elutunnetuse võimalusi kätkeb endas analüütilis-psühholoogiline romaan, kui see analüüs on sügav ja mitmekülgne.»

Muidugi keerleb jutt kõige rohkem Lapeteuse langusloo ümber. Iseloomustused on kantud enam-vähem samast vaimust, erinedes ainult formulatsioonides. Lapeteuse katastroof on individuaalsismi katastroof, Lapeteus on antisotsiaalne nähtus (K. Krauliņš); Lapeteus on kaotanud oma ideaalid, armastuse ja sõpruse, sedamööda kuidas temas kasvab isu karjääritemgemise, heaolu ja mugavuse järele (A. Turkov); «Lapeteus» on romaan sotsiaalsest egoismist (B. Runin); Lapeteus on kohaneja, aga mitte küüniline, sest kohanema sunnivad teda olukorrad (L. Terakopjan, Z. Krahmalnikova); «häda on selles, et ta valgustas alati peegeldatud valgusega, aga oma valgust tal ei olnud» (L. Terakopjan).

Siiski on kriitikut Lapeteuse katastroofi põhjustega olnud omajagu kimpus. Kohati ei ole nad sõandanud minna põhjani, jäädes ebamäärase sõna «olukorrad» juurde. B. Runin ütleb, et kui Lapeteus õigustab ennast isikukultusega, siis olevat see ainult kavaldamine. Teisisõnu, kriitik laveerib mööda isikukultuse hukkamõistust romaanis. Ka J. Rozenbljum ei näe Lapeteuses isikukultuse psühholoogiat. Üllatab K. Krauliņši väide: «Lapeteust kujutatakse kui juhust, mitte kui üldist seaduspärasust.» Seda kinnitavat asjaolu, et tema kõrval on ka teistsuguseid inimesi. Kuid kas saab kunstilises käsitluses olla juhuslikkusi?

«Lapeteuse» retseptiooni kohta on olnud kättesaadaval ka mõned soomepoolsed, võrdlemisi pinnalised lühitutvustused. Paistab, et Soomes langes rõhk rohkem tunnetuslikule küljele. Ehk kõige selgemini on seda väljendanud K. Manninen «Kirjastolehtis» (1967, nr. 5): «Teoses huvitab eeskätt Nõukogude Eesti olude kirjeldus ja autori ülesehitav ühiskonnakriitika, mis on teravalt suunatud juhtivates instantsides esineva karjerismi, omakasutaotluse ja korrupsiooni vastu.» «Uusi Nainen» (1967, nr. 7) ütleb, et raamatust teeb huvitava lektüüri kirjeldus «ühe maa mõnede inimeste saatusest sõja ja sellele järgneva seadusrikkumiste aja keeristes». «Kansan Uutiset» (20. VI 1967) omalt poolt leiab sest arvepidamisest jooni, mis olevat tuttavad ka soome pahempoolsest töölisliikumisest. Kuusbergi tekst on «aus, avameelne ja täpne». «Uusi Suomi» (30. V 1967) arvustaja A. Tuovinen mainib «kontsentreeritud ja kohati käegakatsutava tundlikkuse saavutanud inimkujutust, mille ausus äratav sümpaatiat».

3

Vastukajad «Andres Lapeteuse juhtumile» olid küll elavad, kuid jäävad Kuusbergi üleliidulises retseptioonis siiski pigem lõimetusjärku, mis valmistas ette tähelepanu järsu tõusu, kui vene keeles ilmus romaan «Südasuvel». Arutlused kriitikas said märgatavalt

uue hoo, arvustusi ilmus rohkem, arvustajate hulka tekkis uusi nimesid, rohkem väljandeid pidas ennast kohustatuks romaanist kirjutama, «Südasuvel» jõudis juba teaduslikkustki taotlevatesse raamatuanalüüsidesse. Siitpeale ei ole Kuusbergi nimi võõras ka miljonitiraažides ilmuvate poliitiliste ajalehtede veergudel. Immatrükulatsioon on lõppenud.

Kõige varasem tutvustus kuulub romaani tõlkijale Leon Toomile ajakirjas «Družba Narodov» (1967, nr. 4). Teost ennast siis vene keeles veel polnud. Pärast ilnumist huvituvad romaanist veel «Literaturnaja Gazeta» (13. V 1970; I. Kozlov), «Komsomolskaja Pravda» (16. X 1971; V. Oskotski), «Novõi Mir» (1970, nr. 5; Z. Krahmalnikova), «V Mire Knig» (1970, nr. 9; J. Movtšan), «Avrora» (1973, nr. 7; S. Bernadski). Kui tullakse romaani juurde mingi üldisema teemaga seoses, siis piirdatakse enamasti üldiseloostavate viidega. Need võivad olla tabavamad ja väheütleavamad. Näiteks kui G. Lomidze «Literaturnaja Gazeta» kongressieelses artiklis (20. I 1971) kinnitab, et romaan uurib nõukogude inimese moraalse kindluse allikaid ja varjatud reserve, mis aitasid tal vastu pidada, siis väljendub selles jällegi teose poolik mõistmine. Kui aga A. Botšarov raamatus «Человек и война» (Moskva, 1973) mainib romaani kui näidet kõlbeliste probleemide keerustumisest sõjaproosas, siis on sellega tabatud midagi olulist. S. Bernadski näeb romaani paljukihilisust ja paljuprobleemsust, leiab selles suuremat pinget kui näiteks V. Beekmani «Transiitreisijas», sest «Südasuvel» kõneleb alles lahendamisel olevatest, «Transiitreisija» aga olukordade stabiliseerumise tõttu juba lahendatud asjadest. Või kui I. Kozlov «Iz vestijas» (27. X 1971) ütleb, et «Südasuvel» sotsiaalses ja psühholoogilises analüüsis midagi ei varjata ega pehmentata, siis on temagi tõele lähedal.

Kui vaatlus on süvenenum, siis mõistetakse, mille poolest see romaan on üleliidulisele lugejale eeskätt huvitav — temas ju kujutatakse keerulisi ja väheuuritud sõjaseid sündmusi Eestis, kus olukord oli teistsugune kui vanemates liiduvabariikides (Leon Toom). Niisiis tunnetuslik külg ka siin. Seepärast ei säästa kriitika ridu olukorra tutvustamiseks, nii nagu see teosest võiks selguda. Küll märkamata, et Kuusberg käis «Südasuvelga» ajalooteadusest ees (selliseks järelduseks polnud sealpool ilmselt andmeid), tajutakse teose avastuslikku rolli. Palju räägitakse klassijõudude jaotusest ja kodusõja-olukorrast fašistlike vägede sissetungimisel, Olev Sookasest, kelle illusioonidesse, et uus maailm on konfliktitu, vastuoludest vaba ja vanast igas tükis üle, teevad sündmused kaineštava korrektiivi. Olev Sookask peab oma kõlbelises maksimalismis üle elama pettumusi (J. Movtšan), kuid on sellisena Kuusbergi üks kõige enam läbituntud tegelasi (L. Terakopjan).

Siiski ei ole Olev Sookask see, kelles kriitikud näevad probleemi kõige viljakamaid aspekte. Paljude häälte sekka, mis kõnelevad tema positiivsetest omadustest, kõlab isegi üllatavana, kuid täiesti paikapidavana Leon Toomi järeldus: «Et seda romaani mõista, on meil esijoones vaja mõista insener Eliase kuju.» Hilisemad arvustajad ei ole seda mõtet järginud, kuid Eliasest räägivad nad kõik. Üks peab teda väikekodaanlaseks, teine kahe leeri vahel kõikujaks, kes «ei suuda» määratleda oma seisukohta, kolmas nõrga iseloomuga inimeseks, kel puudub ideaal, aga kes kunagi ei juhindu egoismist, neljas ausaks, kuid «komplikatsoone» kartvaks intelligendiks, viies kolmanda tee otsijaks jne. P. Pophadze näeb oma raamatus «Концепция человека в эстетике социалистического реализма» (Moskva, 1977) Eliasest intelligenti probleemi samas vaimus nagu A. Tolstoi «Kannatuste rajal». Tundub, et Eliasele ja tervele romaanile on kõige lähemale jõudnud Z. Krahmalnikova: ta leiab, et Elias on tegelikult traagiline kuju, kes vastu oma tahtmist tõugati vaenlase leeri ja kelle enesetapp oli tingitud ummikust, milles põimusid poliitilised ja isiklikud motiivid. Ka Leon Toom on märganud, et metsavendade hulgas on kõik Eliase sammud kuidagi mehaanilised, neid aga peetakse «aktiivse tahte ja teadliku seisukoha väljenduseks». Nende kahe kriitiku pilku on köitnud ka Niidas ja tema roll. Pärast lugemist jääb vaevama küsimus: kui kaua õnnestub Niidasel tema ühiskondlik mimikri (Leon Toom)? Niidas on sotsiaalselt hädaohtlik tüüp, väidetakse teises arvustuses.

Tähelepanu on köitnud romaani kunstiline teostus. Märkides, et «Südasuvel» seisab kirjaniku loomingus omaette (mis oli tol ajal õige), näeb Z. Krahmalnikova selles ka uut stiili (väide, mis on veenvam «Lapeteusega» kõrvutamisel). V. Novikov, kellel oli raamatu «Советская литература на современном этапе» (Moskva, 1981) valmimisel silma ees juba «Üks õõ» oma struktuuri-iseärasustega, mainib süželist lõpetatust: kirjanik «ei poolda seda, et lugeja lahendaks konfliktolukordi tema eest — ta ise viib need loogilise lõpuni». Peaaegu iga kriitik kõneleb kompositsiooni eripärast: romaan areneb kahel tasapinnal, ühtesid ja samu sündmusi näidatakse kahe tegelase — Olev Sookase ja Eliase silmade läbi, ilma et neid viidaks kokkupuutesse. Olev Sookasest jutustatakse esimeses, Eliasest kolmandas isikus, aga see ei riku romaani sisemist tervikkikkust (A. Bučys).

L. Jakimenko mainib oma raamatus «На доргах века» (Moskva, 1978), et vaatepunktide vaheldamine on olnud viljakas. Leon Toom tsiteerib Olev Sookase minavormi ja sisemonoloogi õigustamiseks. Flaubert'i, kes on ütelnud, et dramaturgia on kõige ideaalsem žanr, sest autor võib täielikult varjuda tegelaste selja taha. Sisemonoloogi ja minavormi küsimuses aga polnud tollal ometi täielikku üksmeelt ning kriitikute vahel sõlmus väike poleemikagi. Kui L. Jakimenko arvab, et «P. Kuusbergi romaanis saab «subjektiivsusest» abinõu sündmuste ajaloolise mõtte täielikumaks esiletoomiseks», siis mõni teine temaga päriselt ei ühine. «Sisemonoloog,» kirjutab J. Movtšan, «millel on omad eelised, ühtlasi piirab kirjanikku, väljendades tegelikkuse individuaalset vastuvõttu.» «Teatavaid eeliseid» möönab ka L. Terakopjan, rõhutab aga samuti piiranguid tegelase «vaimse kogemuse» ja teadmiste osas, sest tegelikkuse individuaalne mõistmine pole kõikehaarav. Seetõttu jäävat lünki panoraaми ja olukorra üldhinnangusse. Teisisõnu, kriitik lubab tegelasele veelgi vähem autonoomiat, nõuab, et autori käsi veel rohkem vahele segaks. Kuhu sellega sihitakse, selgub järgmistest sõnadest: «Ka valitud maneeri raames on kirjanikul võimalus anda täielikumat pilti plaanipäraselt organiseeritud vastupanust vaenlasele.» Ometigi on kirjanikku eriti vaevanud just selle puudumine, just seda on ta oma noore peategelase kaudu tahtnud väljendada!

Välismaiseid vastukajaid «Südasuve» kohta on kasutada näputäis, kuid endastki mõista on eriti huvitavad just need.

Saksa DV-s ilmunud lühemaid tutvustusi on võrdlemisi palju. Neid on avaldanud nii suuremad kui ka kohaliku tähtsusega lehed — Berliinis, Leipzgis, Dresdenis, Potsdamis, Halles, Tüüringis, Cottbusis. Enamasti ei seata nendega endale rohkem ülesandeid kui raamatut lugemiseks soovitada. Mainitakse lühidalt mõnd fakti autori eluloost (et ta on hävituspataljonis olnud, sõjaväes poliitööd teinud, rindelehte toimetanud — vist usalduse ärataniseks), antakse üldjooneline sisukokkuvõte, iseloomustatakse peategelasi jne. Ka saksa kriitikas leidub sageli hinnanguid Eliase kohta — väikekodanlane, kolmanda tee otsija, lojaalne, kuid «osalts vastu tahtmist» kontraleeri sattunu, kes eesti rahva reetmises kaassüüdlane, jne. Analüüsi puudumise tõttu on toon enamasti süüdistavam kui meil. Ainult Viini «Volksstimme» (24. III 1974) näeb tema traagika põhjusena tehtud viga.

Lähemalt käsitleb Eliase probleemi ajalehes «Leipziger Volkszeitung» (2. II 1974) P. Anders, kes analüüsib romaani juba pikemalt ja päris nõudlikult. Ta tahab Eliases näha detailiseeritud pilti eesti intelligentsist, kes ei leidnud ka sõja ajal endale rahvuslikku seisukohta. Kuid Elias ei olevat eesti intelligentsi esindajana representatiivne (niisiis vana tuttav lihtsus tüüpilisuse teemal), jäävat enam-vähem värvituks ja Olev Sookase antipoodina nõrgaks. Seetõttu ei olevat ta kirjanduslikult huvitav ega isegi mitte analüüsimisväärne. Sama arvustajat ei rahulda ka Olev Sookase ja Eliase tasandi paralleelsus, ta arvab, et Eliase lugu oleks pidanud olema välja arendatud eraldi. Sookase väärtomades talle küll meeldivad, kuid «need ujuvad lahtistena ja liiga kergetena raskete sündmuste pinnal». Romaani puudused tulenevat just minavormi kasutamisest (*sic!*), mille tõttu autor tihtilugu ei suutvat hoida oma kangelasega vajalikku distantsi. Lõppotsus on võrdlemisi kare: jätab soovida eepiline tihedus, dialoog on veniv, kannatab käsitluse dünaamiline kulg. «Nii jääb lõppkokkuvõttes subjektiivselt aus sõnum ühe noore inimese kibedatest kogemustest sõja puhkemisel, seega paušaalne mulje ühest sõjavastasest sõjaraamatust, mis aga lugejat mitte igas tükis ei rahulda.»

Tundub küll, et seda otsust on aidanud kujundada pisikene dogmatismikuradike.

Teised retsensendid on märksa armulisemad. Näiteks mis puutub kahe-tasapinnalisusse ja minavormisse, siis leiab Dresdeni ajalehe «Sächsische Zeitung» arvustaja G. Adler (2. IV 1974) otsesõnu: «Autorijutustuse ja tegelaste vaatepunkti meisterliku ühendamisega saavutab P. Kuusberg kunstilise üldistuse kõrge taseme.» Halle ajaleht (LDZ 12. II 1974) kirjutab: «Kuusberg on karakterite ja sündmuste suurepärase kujutaja, ta loob väga plastilise pildi juhtumistest Eestis 1941. aastal.» Mujalt võib leida iseloomustusi, nagu: «Sõjaromaan, mis taotleb rohkemat kui ainult välist vastupeegeldust ja mis siiski hoiab lugejat pinevuses»; «Raamat, mis paistab silma haarava käsitluse ja selge, lihtsa keele poolest»; romaan jutustab sõja esimestest nädalatest «nii, et sündmuste pingelugejat kaasa elama sunnib». «Sächsische Zeitung» tõstab esile romaani tunnetuslikku külge: «Lugeja võib P. Kuusbergi romaani kasuga lugeda, kuivõrd autor rikastab oma kunstiliselt väärtusliku raamatuga meie teadmisi väikese eesti rahva inimestest, sest lugeja kohtab karaktereid, mis laiendavad tema kujutlust ajaloolise protsessi realiteedist.»

Lisatagu veel mõned aspektid, mis on puhtsaksalised. Iga tegelaskuju, iga konflikt ja lahendus, kirjutab «Thüringische Landeszeitung» (19. IV 1974), on «meeldetuletus ja tõsine hoiatus», «ilma milleta ei või elada ka järeltulijad». Arvamuses, mille kirjastusele «Volk und Welt» on saatnud Hannoveri noorsookirjanduse komisjon, märgitakse, et taganemisolukord on välja peetud «rõõmustavalt realistlikes joontes», et «autor ei ole ühele

grupile andnud eriti kangelaslikke jooni ega teist gruppi kujutanud kurjuse kehastusena», et «nii siin kui seal on mängus palju inimlikku», ja lõpetatakse siis: «Lugeja jaoks, kes ei taha sõjast käsitust saada mitte ainult saksa seisukohalt, väga tasuv teema ja avastusrohke kirjanduslik dokument.»

Päevavajadusi rahuldavate ajalehevastukajade kõrval leiab «Südasuvel» tee ka nõudlikumaise käsitlustesse. Leipzigi Bibliograafiainstituudis valminud ülevaates «Einführung in die multinationale Sowjetliteratur» (1983) hoiab Balti regiooni kirjanduste käsitteleja Helga Conrad tähelepanuringis ka Kuusbergi ja «Südasuve». Romaan pakub sissevaadet jõudude konstellatsiooni okupatsiooni alguseks ja pärast sõja puhkemist toimuvasse ideoloogilisse diferentseerumisse, mida kehastavad Olev Sookask ja Elias. Esimesele tähendavad sõja algusnädalad ühtaegu valusat illusioonide purunemist ja revolutsioonilise meeluse karastumist, teine aga murdub oma süükoorma all. Opereerimine süütunde mõistega näib olevat karakterne ja nagu siinkirjutaja tahaks arvata, kajastub selles sealse ajaloolisuse eripära. Sest kuidas muidu seletada puhast liialdust järeluses: «Suure osa läti, leedu ja eesti rahva ajaloolist eksitust, mis rajanes rahvuslikel illusioonidel ja valedel või ebaselgetel kujutelmadel ühiskonnast, võis nüüd [s. o. kuuekümnendail aastail, ajadistantsi tagant] tõlgendada traagikana ja näidata, et see eksitus tõi õnnetuid tagajärgi niihästi indiviididele kui ka nende rahvaste saatusele» (lk. 227). Mujal mainitakse juba «tervete rahvaste eksiteed» (lk. 230).

Et «Südasuvega» lõpetada, lisatagu veel silmatorkavalt kiitev tutvustus inglise esperantoajakirjast «La Brita Esperantisto» (jaan.-veebr. 1982). Selle autor D. Lister ütleb, et romaanisse süvenedes ei saanud katkestada lugemist. Ta oodanud sõjaromaanilt mingit «kangelaslikkuse saagat», aga ei leidnud, sest «eesti proosa selline ei ole» ja «just lakoonilist, eesti proosa ülespuhumata stiili» hindavat ta kõige rohkem. Retsensent lõpetab: «Üldse hindan romaani «Südasuvel» sisult, stiililt ja struktuurilt kõrgetasemeliseks.»

Uskugem siis, et esperantistide omavaheline solidaarsus ei ole seda hinnangut mõjutanud.

4

«Südasuvega» kaasnes sihtjoonte mõnetine selgimine, mis juhatas sisse «Ühe öö» ja «Vihmapiiskade» süvenenuma vastuvõtu. Kriitika muutub žanririkkamaks, analüüsid ei piirdu enam retsensioonidega (nende arv koguni väheneb), Kuusbergi nimi uurimuslikes käsitlustes muutub endastmõistetavaks. Hakkab ilmuma vaatlusi mingi spetsiifilise nurga alt, mingi teose või kogu loomingu läbilõikes. Need on juba märgid, et lähenetakse monograafilisele käsitlusele.

«Üks öö» erineb «Südasuvest» selle poolest, et siin ei ole enam valiku küsimust: valik on juba tehtud (L. Terakopjan, «Voprossõ Literaturõ» 1978, nr. 9). Teine retsensent (L. Levin, «Literaturnoje Obozrenije» 1975, nr. 2) täheldab erinevusi ülesehituses: kui kirjanik «Südasuves» oli huvitatud süžeeilisest lõpetatusest, siis nüüd koondab ta tähelepanu eeskätt tegelastele. Raamatu põhimotiiv on tee, loeme A. Turkovi raamatust «Ha ты сячу ладов» (Tallinn, 1977). Intonatsioon on polüfooniline, ajastupilt mõjus (A. Botšarov, «Voprossõ Literaturõ» 1974, nr. 1). Õnnestunult valitud vormi tõttu, väidab Z. Krahmalnikova («Novõi Mir» 1974, nr. 8) tekib lugejal juba algusest peale tõelisuse illusioon ja kirjanik saavutab temaga hea kontakti. Ajakirja «Moskva» (1975, nr. 12) retsensent D. Ivanov ei ole muidu küll romaaniga alati rahul, kuid lõpuks leiab temagi, et Kuusberg on osanud esitada materjali ja valida tooni nii, et teos kõlab haruldaselt kaasaegselt.

Tabavatele üldistustele on «Üht ööd» analüüsides jõudnud A. Ovtšarenko raamatus «От Горького до Шукшина» (Moskva, 1984). Kirjanik on väga väikesel pinnal suutnud luua teose, mis on niihästi sisumahukas kui ka väljendusrikas. Ta nimetab valitud vormi suurepäraseks leiuks, selle lakonismi aga omaduseks, «millest me praegu kirglikult unistame». Romaani intonatsioon on usaldav, toimuvat kujutatakse tõepäraselt. Kogupilt kujuneb «muutuvate vaatepunktide ühenduses» ja ajatasandite muutuvuses. Kergust, millega toimuvad ajalised üleminekud, nimetatakse vaimustavaks. Kirjanik toob iga tegelase puhul välja karakteri dominandi, mis on igaühel erinev, ja nende ühtesulamisest tekib kujutus inimesest, kes on autori ideaal. Kujutatud on grupiportree, mitte grupp portreid. A. Ovtšarenko on ainuke, kes on tähele pannud erakordselt peent ja poetilist loodustunnetust, samuti seda, et vene naist Glafira Feoktistovnat on hästi kujutatud. Autori stiil kujuneb traditsioonilise ja novaatorliku tunnetuse sulamina: «Tegelikult töötab P. Kuusberg realismi võimalusi absoluutselt usaldades, kuid rikastab kunstilisel ellu süvenemisel seda [s. o. realismi] kõige uuemate võtetega.»

Romaani arhitektoonika hinnanguis ei olda siiski ühtsel seisukohal. «Jutustamisruumi» vaba täitmine ja assotsiatiivsus eristavad «Üht ööd» Kuusbergi teistest teostest, kuid leiduvat ka faabula rabadust, publitsistlikkusega liialdamist ja psühholoogilisi lünki (L. Terakopjan). Ajakirja «Oktjabr» kriitik P. Kazatšonok (1974, nr. 9) peab kompositsiooni keerukaks, vahel raskendavat see lugemist. Huvitava aspekti lisab ülesehituse küsimusele A. Botšarov: ta kõrvutab kujutatud situatsiooni võttega, mida kriitikas tuntakse «Noa laeva võtte» nime all. Kuid see võte on «kõige efektiivsem siis, kui [laeva] sees möllavad kired, kui inimesed reageerivad ajaloolistele «ärritajatele» erinevalt». «Ühes öös» aga ei olevat kristalliseerunud tõsist vaidlusobjekti. «Noa laeva» suhtes vaidleb L. Terakopjan A. Botšarovile vastu, väites, et romaani põhimotiiv ei ole mitte inimene ja saatus, vaid inimene ja ajalugu. Kirjanikku ei huvita mitte abstraktsed «õiged» ja «patused», vaid «õigsus» ja «patusus» ühes ja samas inimeses. A. Botšarov ütleb veel: ««Ühes öös» ei ole aprioorset, forsseeritud optimismi», tal on mõneti koirohukibedat kõrvalmaitset. Sellele lisab A. Turkov («Družba Narodov» 1974, nr. 11): «Kuusberg on kaugel kergest kaalu sirgjoonelisest optimismist. Kui loendada ta tegelaste käekäike aritmeetiliselt, siis erilist heaolu me ei näe: kes langes sõjas, kes suri, ilma et oleks oma sõprade ja lähedaste inimeste suhtes õiglust ära oodanud, kes elab imelikku elu saatuse muserdustes.» See on tõesti nii, kuid tegelaste saatus on valmistanud mõningat peamurdmist positiivse kangelase otsijale P. Kazatšonokile. «Kõlbelise konflikti sellist lahendust,» kirjutab ta, «kus positiivne kangelane hukub ja negatiivne [kangelane?] oma aja ära ootab, võetakse mõnikord kui kurjuse võitu headuse üle. Tuleb arvata, et romaani «Üks öö» finaali ei pea tõlgendama positiivse kangelase liüasaamisena. Autor teravdab tundeid, hoiatab, et karjerism ja kohanemine on elujõulised, ei ole alati kergesti ega kiiresti väljajuuritavad, ja igaüks peab olema täis otsustavust võidelda selle pahe vastu.»

See on näide, kui palju peamurdmist võivad tõsimeelsele kriitikule valmistada tühjad kategooriad ja ammuilma lahendatud asjad. Väikesi viltulõõke võib käsitlustes täheldada. Kui A. Botšarov arvab, et Albert Koidus on kõige rohkem autorit ennast, siis jääme arusaamatusse. Märkides selle tegelase puhul, et maailm on tema jaoks kahemõõtmeline, peab L. Terakopjan tema moraalset maksimalismi meeldivaks ja tema raamatutarkust mitte ainult nõrkuseks, vaid ka tugevuseks. Nurisetakse selle pärast, et Julius Särje ja Helmuth Valgepea mõtteid on raske eristada, ehkki need tegelased pole kavatsenud samastena (P. Kazatšonok), et kuigi Benno Juhanson oma lihas ja veres teose lehekülgedelt puudub, on ta Valgepeast reljeefsem, või et liiga vähe räägitakse Adam Pärtlist ja Marie Tihnikust (L. Levin). Selle kõrval tekitab normatiivsus tegelaste tulevikust kõnelemisel vähemasti nõutust. Juba L. Levin peab mõne tegelase saatust «kapriisemaks», kui oodata võis. Tema arvamist jagab ka nii taibukas analüüsija nagu A. Botšarov, kes ei ole rahul, et näiteks Särje ja Kangaspuu edasine saatus on näidatud just niisugusena: kordumatute inimkarakterite iseseisev areng «ei sobi täielikult neile ettemääratud sotsiaalse rolliga» (millise väite L. Terakopjan pareerib: ses «finaali kiirkirjas» peitub lähe uue eetilise temaatika juurde). Usna jäigalt normatiivset tooni kasutab ajakiri «Moskva» D. Ivanovi arvustuses: «Neid ekskursse tulevikku võtsin ma vastu raske südamega ja isegi arusaamatusega. Inimesed, kes on võidelnud revolutsiooni eest Eestis ega säästnud ennast sõjas fašismi vastu — kas ei ole nad väärt paremat saatust kui see, mille on neile valmistanud autor?» Ja retooriline küsimus: «Kas autor ei patusta siin omaenda loodud karakterite loogika vastu?» Ja et oma mõtet kindlustada, lisatakse kohe, et need süžeed väljapoole jäävad remargid tegelaste tuleviku kohta olevat pealegi tuhmides värvides ning tekitavat romaani enda suhtes dissonantsi. Sellega hävitatavat kujutlus, mis kangelastest juba tekitatud, ja see kutsuvat esile sisemist protesti. Romaani lõpu toonis näeb kriitik mingit ebaloomulikku irooniat. Ta arvab veel, et Juhanson edukus koos tema silmakirjalikkusega Kangaspuu matustel oleks tulnud teravamalt välja naerda. Nii jah, rohkem otsesõnu, alasti hinnanguid, vägevamalt pedaali.

Kuusbergi iroonia üle on tõsisemalt juurelnud A. Botšarov, ja isegi kahel korral («Voprossõ Literaturõ» 1980, nr. 12; «Literaturnaja Gazeta» 8. IV 1984). Muidugi ei ole ta küsimuse juurde läinud nii lihtsameelselt. Analüüsides novelli «Võõras või õige mees?» peab ta veel kord selgitama Gogoli «Revidendist» saadik teada olevat tõde, et positiivne alge võib kehatuda mitte ainult kangelases, vaid ka autori (nukras) muiges. Kuusbergi «naeratuse aluseks», ütleb A. Botšarov, «on peenelt tähelepanud vastuolu selle vahel, mis peab olema ja mis on (*должного и существующего*). Varem ilmnes Kuusbergil ainult iroonilisi intonatsioone, selles novellis aga valitseb «eepiline iroonia»: aeglane kirjeldus, psühholoogilise proosa võtmed, rohked detailiseeritud elustseenid, milles pole midagi naljakat. Jäädes «soliidseks realistiks-klassikuks», on Kuusberg palju omaks võtnud uuest eesti proosast. Tõsistest asjadest tulebki rääkida muigega, arvab L. Terakopjan. Umbes sama mõtte juurde jõuab «Vihmapiiskade» puhul A. Lebedev korrespondentsdialoogis autoriga

(«Literaturnoje Obozrenije» 1979, nr. 5): Andreas Jallaku iroonia on tegelikult ta tugevus. Lõbusast eneseirooniast on kantud monoloog (õigemini dialoog männiga) novellis «Linnukesega», kuid see ei vähenda teose humanistlikku paatost ja kompromissitud vastuastumist tarbimispsühholoogiale (V. Oskotski, «Literaturnoje Obozrenije» 1982, nr. 5). A. Botšarovi analüüsitud novellis aga on Kuusbergi iroonia kibe ja tark, ta naeratus ei taotle naerupahvakut, vaid üksnes kerget muiet. Kui «Ühe öö» finaalis nähagi irooniat, siis on see just niisugune, ja nimelt selle kaudu väljendab autor poolehoidu oma tegelastele. D. Ivanov aga tõdeb «raske südamega», et teoses ei ole lamedusi.

On siis endastmõistetav, et «Vihmapiiskade» Kuusberg ei pakkunud üleliidulisele kriitikale enam avastust. Kuid huvi seepärast ei langenud. Kriitika oli retseptiooniks juba valmis, kirjanik astus üleliidulise lugeja ette kui vana tuttav. Kui selle tõttu retsensioonide arv vähenes, siis võib see tunduda paradoksina küll meie, mitte aga Moskva vaateveerult. Jätkuvad katsed illustreerida teose abil mingeid üldisemaid probleeme või tõmmata mingi vaatenurga alt jooni läbi kogu kirjaniku loomingu. Nagu kõigi eelmistegi teoste puhul, lähtutakse peamiselt eetilisele rakursile, kõneldakse Andreas Jallaku isikust, hinnatakse tema eluteed ja seisukohti, analüüsitakse tema vahekorda Tõnupärdiga. Sellekohased mõttekäigud ei sisalda palju uut. L. Novitšenko märgib lakooniliselt: Andreas Jallak on aktiivselt tegutsev ja ühtlasi mõtlej, kindlate ideeliste veendumustega kangeline («Literaturnaja Gazeta» 4. X 1978). Väga kohustavale järeldusele tuleb V. Baranov samas ajalehes (11. I 1978): «Andreas Jallaku isiksus ja saatus peegeldavad — ja väga omapäraselt — kõlbelsi otsinguid meie ühiskonnas kui tervikus.» Ta näeb Jallakus nüüdisaegset, täielikumat ja mitmekülgsemat isiksusekontseptsiooni, millesse kuuluvad tegelase nõrkusedki, sest need pole talle lihtsalt «külge riputatud», et ta ei paistaks «liiga õigena». Pikemalt arutlevad Andreas Jallaku üle autor ja A. Lebedev eelmainitud «Literaturnoje Obozrenije» numbris. Asendades piirsituatsiooni mõiste kriisi mõistega, huvitub arvustaja kangelas maailmakäsituse evolutsioonist kriisilukorras. Kui kirjanduses tegelane sellisesse olukorda asetatakse, kus on vaja hinnata iseenda elu, ideaalide teostumist või luhtumist, siis enamasti näidatakse, et tegelane on elanud valesi. Kuusberg aga kasutab piirsituatsiooni selleks, et näidata oma kangelase voorusi. Siiski peab A. Lebedev Jallakut inimeseks, kes on oma arusaamistes kivistunud ja elule alla jäänud, ta olevat isegi Albert Koidu «tüpoloogiline alternatiiv», «mees nahkpalitus» nagu kahekümnendate aastate komisarisid, kes sõjakommunismilt nepile üleminekul «sattusid umbes samasuguste olukordade ette ja pidid ennast kohandama Tomsonitega». Kuusberg ise tunnistab, et «kahekümnendate aastate komisaridega» on kriitik tema teoses tabanud midagi olulist, kuid eitab Jallakute halastamatust, kaitseb nende inimlikke omadusi. Eesti Jallakute tugevus seisib selles, et nad oma vigu sügavalt üle elasid ja leidsid endas jõudu edasi minna.

V. Mihhalski juhendab «Roman-Gazeta» väljaande saatesõnas lugejat (korra sama mõtet ka mujal), kuidas tuleb mõista Tõnupärti: Tõnupärt juba peaaegu taipavat oma südames seda kõrgemat mõtet, millest kõik need aastad on innustust saanud tema endine vaenlane. «Et Eduard Tõnupärt sisemiselt nägijaks sai, sellest autor küll ei kirjuta, aga me usume (siinne sõrendus O. J.), et see leidis aset.» Usk usuks, usk võib tekitada ka möödalugemist, kui tahetakse teosest kindlasti leida seda, mida sealt otsitakse. Tõnupärdi puhul tekib arusaamatus samuti L. Terakopjanil: ta arvab nimelt, et kui Tõnupärt, kel praegugi raha ja prestiiž ei ole elu mõtteks, oleks olnud nii ideeline, siis oleks ta end põhja joonud.

L. Terakopjan on vist ainuke, kes vaatleb pisut ka teose vormi. Lähtekoha konstrueeritus meenutab mudelsituatsiooni (V. Baranov: autor eraldab Andreas Jallaku järk-järgult ümbrusest, positiivsed impulsid väljastpoolt vähenevad miinimumini, jääb loota vaid iseenda sisemistele reservidele), teos on panoraamromaani tüüpi, kuid mitte traditsioonilises mõttes, autor valdab sisemonoloogi ja siirdkõnet, jutustuse mosaiiksuses ilmneb assotsiatiivsust, haiglareportaažis aga vähendavat tarbetud detailid «dramatismi temperatuuri». Perekonnamoraanile omast kollisiooni peab L. Terakopjan šabloonseks. Teos on analüütiline ja publitsistlik: «Psühholoogiline eneseanalüüs kasvab alati üle sotsiaalseks analüüsiks ja vastupidi»; «Iga pihimus muutub jutluseks ja jutlus niisama loomulikult pihimuseks». Vahel aga on arutlustes ka mõistuspärast, liigset ratsionalismi.

Viimaste romaanide najal võib kriitika juba kindlamalt kõnelda Kuusbergi loomingus sisemisest tervikkusest. Viltulõoke sel pinnal on õieti harva. Neist võiks mainida vaid L. Lavrova huupijäreldust novelli «Linnukesega» puhul: nimelt ei olevat kirjanik jäänud kord valitud teemade ja probleemide juurde («Literaturnaja Gazeta» 26. III 1980). Et asi on lausa vastupidine, seda märkab igaüks, kes Kuusbergi loomingusse vähegi sisse vaatab. Asjatundlikumad arvustajad märgivad, et ta romaanid moodustavad teatava tsükli, ehkki neis pole läbivaid süželisi kollisioone ega ühiseid tegelasi. Kirjaniku põlvkond on ta kollektiivne kangeline, kõneldakse selle «summaarsest biograafiast». Tegelaste omavahelist

sugulust on jälgitud sageli. Andreas Jallak on Markus Kangaspuu paralleel, ta on geneetiliselt suguluses Olev Sookasega, ka tema on maksimalist nagu viimane; Benno Juhanson on Taavet Tomsoni eelkäija, ta seatakse Niidase kõrvale; ühendatakse Enn Kalm, Lapeteus ja Elias; Toomas Laan aimab ette Olev Sookaske, Märt Ilves («Müüridest») on Enn Kalmu variant. Ja ümberpöörult: Tomsoni tegeliskilikkus on Jallaku retoorika pahupool, Eliase lugu on Enn Kalmu lugu pööratud kujul, jne. Kuid naistegelased kordavad üksteist (Valve «Müüridest», Kirsti Sarapik «Enn Kalmust», Helvi Kaartna «Lapeteusest», Irja Liive «Südasuvest»), ja L. Terakopjan ei ole sellega hästi rahul.

Tõsisema katse Kuusbergi tegelasi rühmitada on teinud A. Botšarov («Literaturnaja Gazeta» 8. IV 1984). Põhitüüpe on kolm. Esiteks see, kelles kehastub autori positiivne ideaal — Annes, Olev Sookask, Markus Kangaspuu, Andreas Jallak jt., kes siiralt usuvad tõesse ja õigusse, võitlevad ennast säästmata oma ideaalide eest, kuid ei sisalda «forsseeritud optimismi» ega ole elus edukad. Teine tüüp on eelmise antipood, omanikutüüp, tarbijatüüp, nagu Tõnupärt ja «Ühe päeva protokoll» peategelane. Kolmas tüüp — mitte süžeelelise kangelas antipood, vaid autori oponent, inimene, kes on valmis truudust vanduma igasugusele ideaalile, et aga pinnal püsida; inimene, kes teab, kelle käes täna on võim ja kuidas sellega kasulikult kohaneda (Benno Juhanson, Taavet Tomson jt.). «Ja nii on peaaegu kõigis Kuusbergi raamatuis tema lemmikkangelased — järeleandmatud, kohanematud, okkalisid», kes tõmbuvad aktiivsest tegevusest tagasi, kuna võidumehed on Juhansonid ja Taavet Tomsonid. Teisal iseloomustab L. Terakopjan Kuusbergi kangelas järgmiselt: «Kunstniku poolehoid kuulub jäägitult inimestele, kes katsumustundidel ei poe teiste selja taha, kes võtavad vabatahtlikult enda õlgadele raske kandami. Inimestele, kes suudavad vastutada kõige eest, mis nende ümber toimub, kes tunnetavad ühiskondlikku kohust nagu otseselt isiklikku.» Tema kangelas võidavad poolehoiu oma vaimse rikkusega, siiruse ja psühholoogilise keerukusega («Sovetskaja Estonia» 25. V 1985).

«Autori oponenti» mõiste on huvitav ja reastus üldjoontes õige, kuigi Kuusbergi tegelaste geneetiline sugulus sellega ei piirdu. On veel autorile teistest küljest oponentiv tegelaspaar Albert Koit — Madis Jürven (üht äärt pidi vist sobib siia ka Riisman), samuti rändab ühest teosest teise tegelastüüp, mida kehastavad Pajuviidik, Helmuth Valgepea, Nikolai Kurvits ja sanitar Ella. Ideelises kavatsuses küll tagaplaanil, heidavad nad Kuusbergi inimesekontseptsioonile huvitavat kõrvalvalgust, mida märkamata selle mõistmine jääks vaesemaks.

Novellidest on räägitud vähem, «Vabaduse puiestee» kohta ei ole bibliograafiad arvustusi registreerinud. Kas näitab see huvi puudumist novelližanri vastu? Või seda, et mõiste «romaan novellides» on üleliidulisele kriitikale tundmatu? Ka me ise ei osanud pikka aega «Vabaduse puiesteed» seesugusena näha. Kui novellidest on kõige rohkem huvi äratanud «Naeratus» ja «Roostetanud kastekann» (nii ka võörkeeltesse tõlkimisel), siis on minu arvates rõhud küll langenud pisut valesti, sest «Vabaduse puiestee» kaudu jõudiski Kuusberg novelližanri juurde ja just see raamat sisaldab väga häid, nii sisult kui vormilt läbituntud novelle. Selle asemel on peamiselt sõna võtma ajendanud ajakirjas «Družba Narodov» (1972, nr. 3) avaldatud neli novelli («Roostetanud kastekann», «Naeratus», «Monoloog», «Õllebaaris»; seda tsüklikt hinnati ajakirja preemiaga, nagu hiljem ka «Habemikku»). Neid novelle on muidugi liiga vähe, et püsikindlamaid üldistusi oodata. Jutustatakse ümber sisu, iseloomustatakse tegelasi, nende vahekordi jne. Suhtumised kõiguvad sealjuures äärmusest äärmusse. Kui V. Kardin («Družba Narodov» 1973, nr. 3) leiab, et roostetanud kastekannu kujund on liigagi pedaliseeritud, Augusti ja Seedri Arveti vastandamine otsejooneline ja novell vaid ühe argumendi lisamine traditsioonilisele vormelile, kusjuures lõpptulemus on autorile teada, ja A. Petrov («Neva» 1972, nr. 11) nuriseb «Õllebaari» lõpu vähese motiveerituse pärast, siis G. Jermakova-Bitneri («Zvezda» 1973, nr. 2) arvates on need palad analüütilis-intellektuaalsete ja filosoofilis-psühholoogiliste novellidena eeskujulikud, mõtteselged ja vormitäpsed. Kõige kõrgemale aga tõstab tooni «Družba» toimetaja S. Baruzdin ise oma raamatus «Люди и книги» (Moskva, 1982): ta peab Kuusbergi novelle sisumahukuse ja läbituntuse poolest «hämmastavateks ja kordumatuteks», «tõelisteks šedöövriteks». Seda väikest novellivalimikku arvati isegi nii oluliseks, et V. Oskotski kasutas seda argumendina nende vastu, kes suhtuvad novelližanri võimalustesse pessimistlikult: Kuusbergi novellide üle on põhjust rõõmustada igaühel, kes mureseb «väikežanri» tuleviku pärast. L. Terakopjanilt leiavad kõrge hinnangu «Habemik» ja «Linnukesega» («Sovetskaja Estonia» 25. V 1985): esimese paatos seisab selles, et rõhutatakse inimese vastutust iseenda ees, teine aga on «nüüdiskirjanduse parimaid teoseid tööliklassist, tema sotsiaalsest psühholoogiast».

Veel väike ekskurss mujale. Kuusberg kui novellist on leidnud põgusat tähelepanu ka saksa kirjandusteaduse vaateveerult. Saksa DV Teaduste Akadeemia väljaandes «Multinationale sowjetische Erzählung (1945—1975)» (Berliin, 1978, lk. 175—176) mainib K. Kas-

per, et Kuusberg, kes oma sõjajutustustes tõstatab kaasaja küpsemalt seisukohalt maailma-vaateliste vastuolude probleemi, käsitleb sedasama ka oma kaasajateemalistes novellides. Näiteks tuuakse «Roostetanud kastekann». Lähemalt peatub uurija «Naeratusel», iseloomustab peategelast, kõneleb tema meelekindlusest jne. Vormiväärtused ei tule jutuks.

5

Need olid mõned jooned Kuusbergi retseptioonist Nõukogude Liidus ja osalt välismaal umbes kahekümne viie aasta ulatuses. Mida jääks lisada?

Käsitades loomingu edenemist ja selle jõudmisega üle keelepiiride on küpsenud ka tema kohta käiv arvustus. Juba «Südasuvest», päriselt aga «Ühest ööst» peale võib vastuvõtuks täheldada teatavat kvaliteedimuutust: küll endiselt paljusõnaline, kohati retooriline, väga suurte kategooriatega opereeriv ja mõisteähhmasust sisaldav, on arvustus nüüdsest peale määratud ühelt poolt kvalifitseeritumale lugejale («Voprossõ Literaturõ», «Literaturnoje Obozrenije»), üldistavad käsitlused paljudes eri raamatutes), teiselt poolt kirjandushuviliste ülimalt rohkearvulistele hulkadele. Nii ühel kui teisel puhul langeb rõhk eetilistele aspektidele, kriitika on tegelaste ja konfliktide suhtes lahtiselt hinnanguline. Liiga tihti muutub tegelaste, intriigide ja situatsioonide tutvustamine sisu ümberjutustamiseks.

Muidugi ei lange kodukriitika seisukohad ja aspektid üleliidulistega päriselt kokku. Üleliiduliste hinnangute kujunemisel on suurem roll olnud Kuusbergi loomingu tunnetuslikul küljel. Ka poliitilise valiku küsimust vaetakse mujal suurema rõhuga kui meil, küllap see siis on sealselt vaatepunktilt tähtsam. Kui enam-vähem iga romaani puhul kõneldakse ülesehitusest, tegelaste konstrellatsioonist, lähtesituatsioonist, vahel «mudelist», vahel tegelaste representatiivsusest, siis osutab see veel kord, et Kuusbergi teosed on oma arhitektoonikas hästi läbi mõeldud, vastav skeem on kirjanikul ilmselt algusest peale olnud valmis. Loomeprotsessi ratsionaalsest põhjast on üleliiduline kriitika rääkinud korduvalt. Nii näiteks A. Bučys: «Kuusbergile on omane eesti proosale osalt iseloomulik tegelikkuse intellektuaalne interpretatsioon, inimese «sisemise elu» ja kõlbluse rõhutatult ratsionaalne analüüs, varjamatu publitsistlikkus» («Družba Narodov» 1972, nr. 11). Väheke selgemaks saavad modernsemad jooned sisestruktuuris, sisekõne kasutamine, selle põimumine publitsistlike arendustega, assotsiatiivsuse küsimus. Need on mujal tundunud uudsematena ja rohkem silma torganud. Peenelt on tabatud Kuusbergi iroonia omapära. Teisest rakursist juurde minnes on märgatud ka selliseid jooni, nüansse või detaile, mis meil on võib-olla kahe silma vahele jäänud. Ses mõttes on kõnekas, et mõnda motiivi vms. on nähtud korduvalt, nii nagu tuuakse ka kokkulangevaid tsitaate ja refereeringuid. Millegi poolest olid need siis kriitikuile olulised. Näiteks: et surmaga ei tohi harjuda, sest me võitleme elu eest; et mõrvarite tõde ei ole rahva tõde; et Olev Sookask ja Elias kokku ei puutu; et Juhanson Markus Kangaspuu haul kõnõ pidas ja sellest oldi «pisarateni liigutatud»; et Jannus läks rünnakule täies pikkuses; et Lapeteus enda tunnistusel ei häbene olla ametnik; et kollektiivsus sünnitab silmakirjalikkust; et Dagmar tunneb end puult rebitud lehena, koos mõttearendusega väikerahvaste saatusest; «Üht ööd» lõpetav lause, et sel ööl midagi ei juhtunud, jne.

Viimasel ajal on sagedamini tehtud ka katseid vaadelda Kuusbergi nõukogude paljarahvusliku kirjanduse kontekstis. Nii leiab V. Oskotski «Lapeteuses» ühist A. Bieliauskase «Kaunase romaaniga» (inimese vastutus iseenda ees); niihästi nõukogude kui ka saksa kriitika asetab «Südasuvele» J. Avyžiuse kõrvale («Talude tühjenemise aeg»); G. Lomidze kõrvutab sama romaani O. Gontšari «Tsükloniga».

Oleme liigagi palju tsiteerinud ja refererinud. Ja oleksime seda teinud veel rohkem, kui oleksid kättesaadaval olnud kõik vastukajad igalt poolt. Eelnevas käsitluses ei kajastu täielikult isegi mitte vene nõukogude kriitika (Kuusbergist on kirjutatud ka kohalikes lehtedes), teistest liiduvabariikidest on materjali kasutada olnud vaid hea õnne tõttu või puudub materjal sootuks, me ei tea, mida arvatakse Kuusbergist Tšehhoslovakkias, Bulgaarias, Ungaris, Rumeenias, Poolas, Saksa DV-st puuduvad vastukajad «Vihmapiiskade» ilmumisele. Ütleme siis, et ülevalde on tehtud võimaluste piires.

Ehk kannatab heatahtlik lugeja lõpuks välja veel ühe tsitaadikõrvutuse. A. Turkov: Kuusberg «kuulub nende literaatide hulka, kes julgesti asuvad väga keerukate eluliste ja ühiskondlike küsimuste uurimisele ja tükati liiguvad otse ... miiniväljadel». Mille peale A. Lebedev kirjutab autorile, et «tundub, Teie teate väga hästi, kus nimelt ja kuidas «miiniväljad» asetsevad».

Naiivne küsimus: milleks peab miiniväljadel liikuja miinide asetust teadma? Selleks, et neid kahjutuks teha, ja ka selleks, et ise mitte õhku lennata.

NOOR LINDE JA «NOOR-EESTI»

«Noor-Eesti ajalooline pilt poleks täielik, kui sealt puuduks Bernhard Linde. Ei tea, kelleks N-Eesti tegelased ise Lindet pidasid. Kuuldavasti nende suhtumised temasse on olnud sagedasti, nagu öeldakse, ambivalentset. Kõrvaltvaatajale paistab aga Linde — Noor-Eesti vooülemena. Seks on tal tugev äriiline närv ja oskus.»¹ See pool sajandit tagasi visandatud hinnang on hämmastavalt täpne.

1960-ndate lõpus kirjutas N. Andresen: «Üldiselt on vähe osatud hinnata Noor-Eesti näiliselt kõrvalist, kuid väga olulist ala 1905. aastast alates: see oli kirjanike eneste kirjastus ilma rahameeste osavõtuta.»² Kui vahepeal on mitmetes uurimustes «Noor-Eesti» rühmituse osa kirjandusloolises protsessis leidnud aina suuremat tunnustust ja sügavamalt käsitlust, siis Linde puhul, parafraseerides Andresenit, tuleb ikkagi kurvalt konstateerida: üldiselt on vähe osatud hinnata Bernhard Linde näiliselt kõrvalist, kuid väga olulist osa, seni pole ilmunud ühtki Linde kirjastuslikule ja/või loometööle pühendatud uurimust. «Noor-Eestiga» seotud kirjutistes kohtab aga tihti B. Linde nime. Rühmituse sekretäri ja asjaajaja kohuseid täites lasus Lindel pea kogu «Noor-Eesti» kirjavahetuse koorem, tuli lahendada nii puht organisatoorseid kui ka kirjanduslikke probleeme. Suur osa tohutust kirjavahetusest on kahjuks hävinud, kuid ka see materjal, mis Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis Linde fondis talletatud, annab ülevaatliku pildi Linde tegevusest, tema suhetest nii mõttekaaslastega kui ka «Noor-Eesti» vastastega.

Bernhard Linde sündis Harju maakonnas Järvakandi vallas Purku külas 4. aprillil 1886. Tema vanemad olid abielludes Järvakandi valda elama asunud ja omandanud siin kaks talukohta. Noor Linde alustas haridusteed 1894. a. Lelle vabriku algkoolis. Edasi tuli Järvakandi ministeeriumikool, kuid nõrga tervise tõttu pidi ta varsti õpingud katkestama ja pikemaks ajaks kodusele ravile jääma.

1901. aastast on säilinud Linde päevikumärkmed.³ «Täna võtsin ma nõuks Järvakandi Ministeriumi koolist välja astuda, kus V jaos ma õppisin, vaese tervise pärast; veel võtsin ma nõuks Venekeele lehte «Вокпыр свера» tellida ja ka päeva-raamatud pidama hakkata,» kirjutab ta oma esimeses sissekandes. Edasi loeme: «Oma nõu Venekeele lehte «Вокпыр свера» tellida, olen muutnud ja tellisin täna Venekeele lehe «Нива». Koolist välja astumine jääb tohtri otsustada.» Juba on aimata Linde energia ja julge pealehakkamine: «Täna lugesin jälle Vene kirjanike töösid [,] iseäranis Danilevski omasid ja ka Vene keele lehte «Нива» [,] 9 februaril tellisin «Родная речь».» Kasvab soov ka ise midagi paberile panna: «Täna hakkasin mina ka oma pooleli jäenud juttu «Jutustus Kalif Kurest» edasi kirjutama, mis mineval aastal pooleli jäi kooli aja ligi jõudmise pärast.» Hetkegi kõhklemata oma kirjanduslikus edus, kirjutab noor Linde: «Oma pooleli jäänud juttu kirjutasin ka täna jälle natukese maad edasi, ja arvan et saan ta februari kuu lõpul ehk märtsi kuu algul juba kirjutud; sest pool on juba kirjutud. Siis jätan ta kappi seisma seni kauaks, kuni vanemaks saan ehk lasen mõne muu läbi vaadata, ja saadan ta siis trüki kotta ehk müin mõne raamatukauplusele ära.» Koolis organiseerib ta ajakirja väljaandmist. «Hakkan koolis ajakirja «Koolipoiss» väljaandma. Täna kirjutati esimest nummert,» teatab Linde ühes viimastest sissekannetest. Omaette küsimus on muidugi, palju ta kõigest neist ettevõtmistest teoks tegi.

1902 astub Linde Pärnu gümnaasiumi, õpib aga seal vaid pool aastat. Innustudes Tartu «Kirjanduse Sõprade» ringkonna ettevõtmistest, organiseeritakse koolis oma rahvuslik

¹ L. [Ed. Laaman], Bernhard Linde 50-a. «Vaba Maa» 4. IV 1936, nr. 78.

² N. Andresen, «Noor-Eesti» küpsusaastaist. «Looming» 1969, nr. 7, lk. 1095; N. Andresen, Terendus. Tallinn, 1979, lk. 165.

³ KM KO, f. 209, m. 8:2.

ring. Kuuldused põrandaalusest tegevusest jõuavad gümnaasiumi direktori kõrvu ning see tähendab lõppu ka Linde õpingutele. Ta jääb Pärnusse veel 1903. a. kevadeni, sügisel astub aga H. Treffneri poeglaste-eragümnaasiumi V klassi.⁴

Aega, mil Linde Tartusse saabus, ilmestas sotsiaalse aktiivsuse üldine tõus, tegutsesid rahvuslik-opositsioonilised õpilasingid. Niisugune oli ka «Ühisus», mille tuumikusse kuulusid «Eesti Külvaaja» — juba likvideerunud ringi — endised liikmed. 1904. a. sügisel kutsuti Lindegi «Ühisuse» koosolekule.⁵ Sel ajal tõusis taas päevakorrale uue «Kiirte» albumi väljaandmise plaan. Linde kirjutab: «... mäletan selgesti kõneleja [G. Suitsu — J. K.] ettepanekut: «Kirjanduse Sõprade» väljaandena albumi kirjastada, millele kohe juba sel koosolekul «Noor-Eesti» nimeks anti. Vist oli ka nimi kõneleja ettepanek. Juba sel koosolekul andsid soovijad endid «Kirjanduse Sõprade» liikmeks üles. Osamaks oli 5 rbl. ja sisseastumismaks 1 rbl. Valiti ka albumi toimekond ära, mille liigeteks said: Gustav Suits ja August Kitzberg, kes ise küll koosolekul ei olnud. Viimane valiti ka kirjastuse laekahoidjaks. Samal koosolekul oli kõne all Juhan Liivi raske seisukord ja otsustati teda jõudu mööda toetada, kuna mujalt abi loota ei olla. Pandi kokku kohe üle 20 rbl.»⁶ Juhan Luiga lisab oma mälestustes: «Liiv kandis 1903. aastast peale oma luuletuste käsikirja ikka kaasa — parajat aega kirjastamiseks oodates. Noor-Eesti noorte hulgast käisid Tuglas ja B. Linde kliinikus J. Liivil võõrsil. Nende soovi peale — tema laule kirjastada — vastas ta parema lauluga haiguse ajajärgust: «Mind ärge austage.»⁷

Linde ühineb «Noor-Eestit» kujundava ringkonnaga ja selle peamiste loovjõudude Suitsu ning Tuglasega juba sügisel 1904. Veidi hiljem tutvub ta Grünthali ja Aavikuga. «Noor-Eesti» esimesel tegevusaastal on Lindet vähe märgata. Organisatoorses ja ärilises asjaajamises etendab peaosu veel Kitzberg. Samuti ei võta Linde osa «Noor-Eesti» kahe esimese väljaande, I albumi ja koguteose «Võitluse päivil» trükkitoimetamisest. Albumist leiame küll tema vähenõudliku pala «Siis jään ma magama...», koguteosest aga proosaluuletusi ning jutu «Kirikus». Proosaluuletustes aimub J. Jõgeveri arvates Suitsu mõju, kuid «ei ole katsetud muud välja tulnud kui sõnade kõlin, millel mõtet sees ei olegi.» Jutu kohta aga arvab retsensent, et selle «läbilugemise järel lugeja vast niisama magusaste haigutab, kui jututegelane Mihkel kirikus».⁸ A. Jürgenstein hindab koguteose optimistlikku võitlusvaimu palju heatahtlikumalt. ««Sädemeid» pillub Bernhard Linde, mis «lume sulataks talveks tardunud maapinnalt», mis «põletas põrmuks» neid, kes «varemetele tugesid taovad» [- - -].»⁹ Murrangumeeleolu väljendab ka luuletus «Sääsk sumiseb surma laulu...»: «Tardunud olekust ärkavad mehed; uut vaimu ja uut elu nad töötavad tuua, tervet rahvast uueks luua.»¹⁰

Samast aastast peale hakkab Linde tegema kaastööd (enamasti varjunime Pärt Pärn all) mitmele teisele ajalehele ja ajakirjale, eelkõige «Lindale».¹¹ Nii langeb Linde kirjandusse tulek ühte «Noor-Eesti» tegevuse algusega.¹²

Märkimisväärset tähelepanu Linde kirjanduslikud palad ei äratanud, küll aga selgus ta oskus ja vaist rühmituse äriasjade korraldamises. 1906. aastast kuulub Linde rühmituse tuumikusse. Tuglase ja Suitsu lahkumisega Tartust suurenevad Linde õigused toimetustöös. Tuglase sõnade kohaselt puudus Suitsul kui «Noor-Eesti» vaimsel juhil «tarvisminev hakkavus, energia ja auahnus».¹³ Seevastu paistis Linde silma just nende omadustega. «Lindel aga oli hakkamist, energiat ja auahnust ülikülluses, peale selle ka tugev annus häbematust oma eesmärkide taotlemisel. Et «Noor-Eesti» tõusis väikesest intiimsest rühmitusest laiahaardeliseks kultuuriteguriks, selles on suuri teeneid Lindel kui organisatoril. Ta oli majanduslikult enam kindlustatud kui teised nooreestlased ja sai oma vaba

⁴ Mõnes allikas on Linde Tartusse saabumise aastaks märgitud ekslikult 1904. Vt. näit.: M. K a m p m a a, Eesti kirjandusloo peajooned IV. Tartu, 1936, lk. 21; Fr. T u g l a s, Valik kirju. ««Loomingu» Raamatukogu» 1986, 1/2, lk. 48. Arvatavasti Tuglase kirjast Kampmaale lähebki viga käibele. Oma mälestustes on ebatäpne ka Linde ise, kui ta kirjeldab ühte 1904. a. sügisel toimunud koosolekut ja ütleb: «Olin just Tartusse asunud [- - -]» (B. L i n d e, «Noor-Eesti» kümme aastat. Tallinn, 1919, lk. 12). Arhiivimaterjalid kinnitavad, et Linde õppis Treffneri gümnaasiumis juba 1903. a. sügissemestrist alates (RAKA, f. 2100, nim. 1, s. 7805, l. 67; f. 2022, nim. 2, s. 54, l. 110).

⁵ B. L i n d e, «Noor-Eesti» kümme aastat, lk. 12.

⁶ S e a l s a m a s, lk. 12.

⁷ J. L u i g a, Päevamured II. Tartu, 1934, lk. 21. Liivi luuletus ilmus «Noor-Eesti» I albumis.

⁸ J. J õ g e v e r, Noor-Eesti «Võitluse päivil». «Eesti Kirjandus» 1906, nr. 1, lk. 53.

⁹ A. J ü r g e n s t e i n, Noor-Eesti. Päättükk uemast Eesti kulturalisest edenemiseloost. «Eesti Kultura» I. Tartu, 1911, lk. 113.

¹⁰ Võitluse päivil. Tartu, 1905, lk. 21.

¹¹ 1905. a. avaldavad Linde kaastöid ajakiri «Linda», ajalehed «Rahva Lõbuleht», «Postimees», «Uudised» ja «Sädemed».

¹² Nooreestlased ise, samuti mitmed kirjandusloolased arvestavad «Noor-Eesti» algust 14. juulist 1905. a., mil ilmus «Noor-Eesti» I album.

¹³ Kümme aastat. Noor-Eesti 1905—1915. Tartu, 1918, lk. 18.

aja ning energia täielikult «Noor-Eestile» pühendada. On teada, et Linde ei korraldanud üksnes «Noor-Eesti» väljaannete levitamist, millega ta kindlustas ühtlasi kirjastuse majandusliku baasi, vaid astus üles ka koosolekutel ja mujal «Noor-Eesti» ideede propageerijana,» meenutab «Noor-Eesti» kirjastuse tollane asjaajaja August Pill.¹⁴ Toogem siinkohal ära veel üks värvikas iseloomustus: «Lahke ja vastutulelik paistis olevat «Noor-Eesti» faktootum Bernhard Linde. Mind üllatas ta raamatukogu suurus. Hoolimata oma raamatute rohkusest tundus nende omanik elulähedasem olevat kui teised nooreestlased. Ta ajas agaralt praktilisi asju, nautis mõnuga elu. Öhtul viis ta mind «Bellevue» restorani, kus ta mulle nautlevalt jutustas mitmesuguseid lugusid ja intiimsusi Tartu tegelastest. Kui estraadile ilmus mõni artist või tantsijanna, teadis ta kohe tema seiklustest midagi seletada.»¹⁵

Linde missioon kirjanduselus ei piirdunud ainult «Noor-Eesti» rühmituse ettevõtmistega. 1906. a. augustis peeti Eesti Kirjanduse Seltsi asutajate kolmas koosolek, kuhu teiste nooreestlaste hulgas kutsuti ka Linde. Järgmisel aastal valitakse Linde EKS-i ajakirja «Eesti Kirjandus» toimetuse liikmeks ning mõnda aega on ta ajakirja üks aktiivsemaid kaastöölisi. Osalt seletub see asjaoluga, et 1910–1912 oli ajakirja toimetaja V. Grünthal. Pärast Grünthali lahkumist katkeb ka Linde kaastöö.

Linde kirjastamistevõim pälvis rühmituses kiiresti heakskiitmist, kuid tunnustust ei tule kirjanikule. Linde on viljakas: ta avaldab ajakirjanduses jutukehi, luuletusi ja tõlkeid, küündimata ometi teiste nooreestlaste tasemeni. Varujääjas nähakse siiski «meeldivat algajat»¹⁶, kellel J. Jõgever soovib eeskuju võtta Pärt Pärnast ja teha endale selgeks, «mis vahe on panna ja naturalistlike kunsttöö vahel».¹⁷

1907. a. kevadel sõidab Linde gümnaasiumi eelviimase klassi õpilaseks Peterburi lõpuksameid sooritama, et niiviisi aasta varem ülikooli pääseda. Tammsaare, kes sel ajal töötas ajalehe «Sõnumed» toimetuses, läkitas Peterburi «Sõnumete» duumakorrespondendi kaardi,¹⁸ mis andis Lindele õiguse kohale ajakirjanike loozis ja lühikeseks ajaks «Sõnumete» korrespondendi staatuse. Tõsi, Linde suhteid «Sõnumetega» võib lasta paista ka veidi teises valguses. 1906. a. algul käis Linde Tallinnas «Vaatileja» toimetuses ja kohtus seal Tammsaarega, et tellida kaastööd «Noor-Eesti» väljaannete jaoks. Samal ajal oli ka Tammsaare ametis «Sõnumetes», mille toimetusega Linde oli teinud aastase ärilepingu. Selle järgi oli «Sõnumete» tellijail õigus osta «Noor-Eesti» väljaandeid hinnaalandusega. Suits kirjutas Tuglasele: «Arvatavasti on asi iseenesestgi selge, et Linde tehtud leping «Sõnumetega» «Noor-Eesti» väljaannete asjus mitte ilmuva albumi kohta ei käi.»¹⁹

«Noor-Eesti» II album ilmus ajal, mil Linde oli Peterburis. Selles sisalduvat Linde proosapala «Kõik hingekese eest» hindas kõige soodsamalt J. Luiga: «B. Linde on osav vestaja, keel on sõnarikas, kaksikkõne elav. On näha, et Linde rahva ütlemissu viisi on uurinud ja teda tunneb. Inimesetundja aga nähtavasti ta veel mitte ei ole.»²⁰

Lindel ei õnnestunud Peterburis eksameid õiendada ja sügisel naasis ta Tartusse. Umbes samal ajal kolis Tartusse ka Tammsaare. Et nii Suits kui Tuglas elasid Soomes, siis oli loomulik, et Tammsaare nägi Lindes Tartu tolleaegse kultuuriringkonna üht erkama vaimuga tegelast. Siin saigi alguse Tammsaare ja Linde sõprus. 1920.–1930. aastail muutusid Linde suhted mitme omaaegse lähikondlasega päris jahedaks, mõnega jõudis ta isegi kohut käia. Kuid Tammsaarele jäi Linde sõbraks ja usaldusmeheks kuni surmani. A. Sibul meenutab, et kriitikuist pidas Tammsaare Bernhard Lindet «ainukeseks, kes on teda mõistnud ja kellel ei ole tulnud oma seisukohti hiljem revideerida».²¹ Linde kaudu hoidis Tammsaare end kursis «Noor-Eesti» ettevõtmistega. Ja kui Tammsaare valiti 1912. a. ametliku staatuse saanud «Noor-Eesti» kirjanikeorganisatsiooni liikmeks, siis arvatavasti just Linde algatusel.

Tartus tagasi, täidab Linde endise agarusega kirjastaja ja toimetaja kohustusi. Ta teeb kaastööd «Eesti Kirjandusele» ja veel paarile ajakirjale — nüüd juba põhiliselt kriitikuna. Justkui muu seas lõpetab ta 1908. aastal Treffneri gümnaasiumi ja astub sügisel Tartu ülikooli.

¹⁴ A. Pill, Mälestusi Gustav Suitsust. «Keel ja Kirjandus» 1969, nr. 3, lk. 169.

¹⁵ J. Semper, Mälestused. Tallinn, 1978, lk. 215–216.

¹⁶ A. Jürgenstein, Noor-Eesti. Päättükk uueast Eesti kulturalisest edenemisloost, lk. 111.

¹⁷ «Eesti Kirjandus» 1906, nr. 1, lk. 60.

¹⁸ B. Linde, A. H. Tammsaare oma elu töes ja õiguses, lk. 12. Masinakirjalise käsikirja koopiat A. H. Tammsaare Majamuuseumis.

¹⁹ G. Suits Fr. Tuglasele 11. IV 1907. Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. IX. Tartu, 1976, lk. 96.

²⁰ J. Luiga, Noor-Eesti II. «Eesti Kirjandus» 1908, nr. 1, lk. 23.

²¹ A. Sibul, A. H. Tammsaare kirjandusest, kirjanikest ja kriitikuist. «Keel ja Kirjandus» 1971, nr. 1, lk. 47.

Sel ajal on rühmituse tähelepanu keskmes juba uus album, mis saab «Noor-Eesti» kobavate algaastate ja täisküpsuse vaheliseks pöördekohaks [---].²² Album pidi lugejateni jõudma 1908. a. lõpus, kuid mitmetel põhjustel tuli müügile alles 1909. a. novembris.

Lindelt leiame albumist A. Kalda luuletuse «Üle müüri» tõlke, essee «Raiesmaal. Mõtted kirjanduse ja elu üle» ning katkendi novellist «Hallid juuksed». Essee kohta arvab kriitik: «Võimatu on Linde mõtetest «kirjanduse ja elu» üle ülevaatlikult kirjutada. Ta on, kui seda kirjanikkude nimede rohkust uskuda, keda ta tsiteerib, liiga palju lugenud, liiga vähe seedinud.»²³ Noor J. Semper märkas, et artikkel sisaldab enamgi tsitaate, sest «autor on (mõnikord sõna-sõnalt, ilma jutumärkideta) ümber jutustanud Ivanov-Razumniku teose «Elu mõttest» teoreetilist osa ja — mõned leheküljed Weiningerist».²⁴ Linde novellikatkend saab A. Jürgensteinilt hävitava hinnangu: «Et «Noor-Eesti» just suurt rõhku stiili peale paneb, siis on arusaamata, kuidas see «Katkend» raamatusse on pääsenud, mis stiili poolest isegi vanema koolipoisi tööna 2 oleks pidanud saama.»²⁵ Kõnealuse albumi ilmumise ajal muutusid «Noor-Eesti», eriti aga Linde suhted EKS-i ringkonnaga iseäranis teravaks, mis osalt seletabki Jürgensteini eitavat hinnangut albumile ja eriti Linde töödele.

Moderne esteetiline mõte oli «Noor-Eesti» kolmandas albumis lõplikult läbi löönud ja ärritas vanameelseid tegelasi. Pinge tõusu tajusid ka nooreestlased. Juba suvel olid Suits ja Linde jõudnud otsusele, et «Noor-Eesti» vajab võitlusorganina sagedamini ilmutavat häälekandjat, üle kahe aasta ilmuvad albumid «ei võimalda selgitada meie seisukohti ega ka vastata paljudele kallaletungidele».²⁶

Uue ajakirja vastutava toimetaja kohustused võttis enda kanda G. Suits, kunstiosakonna toimetajaks valiti N. Triik, B. Linde organisaatorivõimed leidsid parima rakenduse sekretäri ametis. Suitsust loodeti, et ta pärast Helsingi ülikooli lõpetamist Tartusse ametisse asub, kuid Eestimaal sobivat töökohta ei leidunud. See tegi olukorra keerulisemaks ja Lindel tuli toimetajaga «üksikute kirjutuste üle vahetada pea sama pikki kirju nagu artiklid ise.»²⁷ Ajakirja ettevalmistused venisid sügiseni, mil põhitähelepanu nõudis endale kolmanda albumi trükkitoimetamine. Septembri lõpus kirjutab Linde Tuglasele: «Album ilmub vist oktoobri esimesel poolel. [---] Siis aga tuleks terve jõuga ajakirja juurde asuda.»²⁸ Varsti teatab Linde: «Nüüd oleks N E nii kaugel, et esmaspäeval, teisipäeval ilmuda võib. Praegu trükitakse kaani: tekst on valmis; niisama ka kaasande pildid.»²⁹

«Noor-Eesti» ajakirjas väljendus nooreestlaste ühine vaimsus selgemini kui kunagi varem. Tagasihoidlikuma ilukirjanduse taustal tõuseb eriti esile ajakirja kirjandus- ja kunstikriitika. Kriitikuna esineb ka Linde. Ajakirja esimeses numbris arvustab ta E. Enno «Uusi luuletusi». Hiljem on tunnustavalt märgitud, et Linde oskas «mõista Ennot ning hinnata tema luule tähtsust».³⁰ Tuglas avaldas samal ajal hoopis möödasihtiva arvustuse, Linde sulest on ajakirja mitut numbrit läbiv rubriik «Teatrimärkmed»; ta on kahtlemata juhtivaid teatriarvustajaid. Kirjanduskriitikas jääb samaväärne tase siiski saavutamata, olgugi et Linde kaks ulatuslikku esseed — «Peter Altenberg» ja «Esteetiline maitsemine» — annavad olulist lisa ajakirja arvustuslikele ja teoreetilistele kirjutistele.

Ajakirja numbrid lõppesid Hi-Ha-He ironilise kroonikaga. Pärast esimese numbril ilmumist kirjutab Suits Tuglasele: «Oleksin Sulle väga tänulik, kui Sa mulle omadest arvamis[t]est «N.-E.» esimese nri kohta kirjutaksid. Iseäranis huvitatud olen, mis Sa «Kroonika» kohta arvad! See on, päälle mõne erandi, Linde kirjutatud.»³¹ Linde täpsustab: «Üleüldiselt peeti nende ridade kirjutajat «Noor-Eesti» kroonika Hi-Ha-He'ks, kuid pean selle au hulga teistega jagama. [---]. Tõsi, suurem osa kroonikast langeb minu ja Gustav Suitsi pääle, kuid meid aitasid veel Friedebert Tuglas, A. Kitzberg ja Villem Grünthal.»³²

Uue ajakirja sünnile oli kohalik ajakirjandus visa reageerima. «See mõjus äriliselt muidugi halvavalt, kuna aineiline jõud «Noor-Eestil» isegi juba kuigi suur ei olnud.»³³

²² N. Andresen, «Noor-Eesti» ja ta retseptioon. «Looming» 1975, nr. 9, lk. 1556.

²³ A. Jürgenstein, Noor-Eesti III. «Eesti Kirjandus» 1909, nr. 12, lk. 484.

²⁴ V. Kabur, Johannes Semperi trükidebüüt. «Keel ja Kirjandus» 1967, nr. 7, lk. 428; J. Semper, Mõtteärrakuid I. Tallinn, 1969, lk. 11—12.

²⁵ A. Jürgenstein, Noor-Eesti III, lk. 485.

²⁶ B. Linde, Ajakirja «Noor-Eesti» tekkimise ja toimetamise mälestusi. «Tänapäev» 1935, nr. 9, lk. 364.

²⁷ B. Linde, Eluloolisi andmeid. Masinakirjas käsikiri. KM KO, f. 209, m. 9:12.

²⁸ B. Linde Fr. Tuglasele 25. IX 1909. KM KO, f. 245, m. 42:20.

²⁹ B. Linde Fr. Tuglasele 28. I 1910.

³⁰ P. Hamburg, Noor-Eesti olemus ning kirjanduskultuuriline tegevus. Tartu, 1935, lk. 63.

³¹ G. Suits Fr. Tuglasele 28. II 1910. Paar sammukest... IX, lk. 110.

³² B. Linde, «Noor-Eesti» kümme aastat, lk. 24.

³³ Sealsamas, lk. 23.

Küll aga leiti tähelepanu võõrsil. «Sääl tunnistati «Noor-Eesti» ajakiri euroopaliseks, muidugi saadi arvesse võtta ainult kunstilist külge ja muud kogu-ilmet. Venelaste [---] kunstiajakiri, «Аполлонъ» [---] tegi meile väljaannete ja kuulutuste vahetusettepaneku,» märgib Linde.³⁴ Jutt on Peterburis ilmunud akmeistliku kallakuga luksusväljaandest. 1910 ilmus «Apolloni» oktoobrinumbris «Noor-Eesti» ajakirja tellimiskuulutus, millele nooreestlased vastasid omapoolse reklaamiga «Noor-Eesti» ajakirjas. Johannes von Guenther, saksa poeet ja vene luule tõlkija, kes juba «Noor-Eesti» esimeses numbris avaldas pühendusluuletuse, oli ka «Apolloni» toimetuskolleegiumi liige. Võimalik, et just Guentheri kaudu loodi kahe väljaande vahel püsivad sidemed, mille tulemusena ilmus veel samal aastal «Apollonis» B. Linde artikkel «Estskaja literatura».³⁵

S. Issakov märgib sel puhul küll õigesti, et «vene lugejale andis ta varjamatu tendentslikkuse tõttu eesti kirjanduse kohta üpris vähe informatsiooni».³⁶ Kuid ei maksa unustada, et Linde artikkel on «kirjutatud kitsalt nooreestilise vaatenurga alt» (S. Issakov) ja just sellisena oli õigustatud selle ilmumine ajakirjas, mille kohta öeldi: «hüljates «akadeemilise» liini [---], tahab «Apolloni» toimetust tunnistada ainult tõeliselt elujõulist, ranget ja ehtsat ilu.»³⁷

Järelärkamisaja kirjanikest leiab Linde artiklis armu vaid Juhan Liiv, kelle novelle «võib vaadelda ka vormilisest küljest. [---] Sajandivahetust iseloomustab kodukootud naturalism, mille peamised esindajad on Eduard Vilde ja Ernst Peterson. Esimene neist [---] sai laiemalt tuntuks pealiskaudsete proovireisijalike anekdootidega, millelt suundus hiljem naturalistlikele elukirjeldustele ja ajaloolistele romaanidele. Selle küllaltki viljaka kirjaniku teosed ei anna aga mingit lootust tulevikuks.

Ernst Peterson kirjutab oma jutustusi lihtsalt, ilma kavaluseta, ja nad jätavad väga tervikliku mulje. Kuid ka tema pole vaba õpetlikkusest. Tal esineb kõikjal maaõpetaja, kes levitab oma pedagoogilisi nõuandeid, mis autorile endale tunduvad garanteeritult tõhusad kõrvõimalike haiguste vastu.»³⁸

«Noor-Eesti» ajakirja ilmus vaid üks aastakäik (1910/1911), siis pidi ta majanduslikel põhjustel seisma jääma. Lisaks tekkis raskusi organisatsioonilises töös: kord tuli Suitsul, kord Lindel täita nii toimetaja kui sekretäri kohuseid, mis oli pingutav ja tingis vastastikuseid etteheiteid. Vaatamata lühikesele eale etendas ajakiri «Noor-Eesti» püüdluste teostamisel väga olulist osa.

Olgu veel lisatud, et ajakirja toimetus organiseeris 1910. aastal III Eesti kunstinäituse. See oli tollase kultuurielu suursündmus. Ilmus ka kataloog,³⁹ mille asjalik eessõna oli B. Lindelt, näituse ühelt peorganisatorilt. Iseloomustuse saavad K. Burman, P. Burman, K. Mägi, R. Nyman, K. Raud, N. Triik, V. Triik ja A. Uurits.

«Noor-Eesti» ajakirja hingusele minekust tegi B. Linde oma kokkuvõtte: «Kui meie 1911. aastal ajakirja toimetamise ja väljaandmise lõpetasime, olime kogemuste poolest hulga targemad, kuid ka «Noor-Eesti» aineiline jõud oli lõpukorral. See «Noor-Eesti» individualismi õitseaeg oli kulukas olnud ja nõudis pingutusi, et ajakirja väljaandmist vääriliselt lõpule viia. Rahaliselt aga oli see hoop, mis haavu jättis.»⁴⁰

Sellises situatsioonis tõusis uuesti päevakorraale ametliku seltsi loomine. Nooreestlased olid juba 1906 ja 1908 selleks luba taotlenud, kuid tulemusteta. Kirjas Tuglasele märgib Linde: «... tuleks tingimata sammusid astuda, et N-E kui selts kinnitatud saaks. Ma tahan juba varsti projekti Riiga kinnitusele saata. Sellega saaks, kui selts kinnitatud saab, meie olemasolemisele kindlam alus pandud.»⁴¹ Järgmises kirjas, jaanuaris 1912 kurdab Linde, et seltsi põhikiri on juba kolmas kord Riias kinnitamisel.

Viimaks ometi, 26. märtsil 1912. a. kinnitati Liivimaa seltsiasjade komisjonis Eesti Kirjanikkude Seltsi «Noor-Eesti» põhikiri. 27. mail toimus seltsi asutamiskoosolek, kus valiti esimesed 61 liiget. B. Linde sõnavõtt koosolekul puudutas peamiselt kirjastamistevõimet ja selle hoogustamiseks vajaliku sisseastumismaksu suurust. Kõrgest osamaksust (25 rbl.) hoolimata tõusis liikmete arv sügisel juba sajani.

Kirjastustevõime sai peagi nii suure ulatuse, et selle korraldamiseks tuli leida uus organisatsiooniline vorm. Eesti Kirjanikkude Selts «Noor-Eesti» pidi jääma puht kirjanike orga-

³⁴ Sealsamas, lk. 24.

³⁵ Б. Линде, Эстская литература. «Аполлон» 1910, nr. 10, lk. 12—14.

³⁶ S. Issakov, Arhiivide peidikuist. Tallinn, 1983, lk. 336.

³⁷ И. Ф. Анненский, Письма к С. К. Маковскому. — Ежегодник Рукописного отдела Пушкинского дома на 1976 г. Leningrad, 1978, lk. 225.

³⁸ Б. Линде, Эстская литература, lk. 14.

³⁹ Kolmas eesti kunstinäitus Tartus, Tallinnas ja Pärnus. Tartu, 1910, 30 lk.

⁴⁰ B. Linde, «Noor-Eesti» kümme aastat, lk. 26.

⁴¹ B. Linde Fr. Tuglasele 17. X 1911.

nisatsiooniks. 1913. a. moodustati ärilise ettevõttena aktsiaselts (osaühisus) «Noor-Eesti» Kirjastus, ja Linde valiti esimeheks. Aktsiaseltsi tegevus oli edukam, kui juleti loota. Linde kirjast Tuglasele aimub eduka ärimehe rahulolu: ««Kevade» trükkimine lõpeb. Oleme nimelt «Kevade II» ära ostnud: loodame äri teha ja ühtlasi turul ainuvalitsejateks tänävu saada. Sinu «Õhtu taevas» on praegu köitmisel ja nii pea kui säält tuleb, läheb turule [- -]. «Süütu» saadetakse ka praegu turule. Neile järgnevad «Kevade», M. Pill «Pärius» ja rahvaraamatud. Igatahes oleme turul täielised peremehed tänävu aastal.»⁴²

Vastloodud kirjastusmärgi all ilmus 1913 B. Linde pikem novell «Heitlikud ilmad. Väikesed skandalid murranguaja Eestist». Teose pikantne temaatika äratas kõmulist tähelepanu. Autor sai küllaltki suure honorari — 36 rubla 16-leheküljelse trükipoogna pealt. Selle määramisel arvestati Linde teeneid «Noor-Eesti» liikumises. Ka trükiarv oli suur — 2500 eksemplari, mille kohta kriitika arvas: «Et jutul lugejad ei puudu, kui ta ka kaks-korda nii suure eksemplaaride arvus oleks ilmunud, on kindel, kuid «Noor-Eestiga» ja murrangu aja (?) Eestiga ei ole tal vististe midagi tegemist.»⁴³ Linde kirjadest selgub, et oma kirjanikumissiooni suhtus ta suure kohusetundega. Nii Tuglasele: «Nüüd olen tööle viiendal ümbertöötamisel enam vähem lõpuliku kuju andnud. Ma tahaksin Sinu otsust, mis alguse kohta hääkskiitev oli, terve novelli kohta kuulda.»⁴⁴ Linde saabki Tuglaselt juhiseid ja tänab järgmises kirjas «kasulikkude näpunäidete eest». Kõigele vaatamata jäi sooviv kriitika tulemata, ainult G. Suits astus Linde kaitseks välja, märkides «Päevalehes» (1. IV 1913): «Suurem süüdistus, mis «Heitlikkude ilmade» alaväärtuslikuks tunnistamiseks Eesti Kirjanduse-seltsis ja mujal ette toodi, oli süüdistus pornograafias. [- -] Kas see ei ole aga väga «jaoline» variserlik tõde: nagu teha, nagu oleksivad Eestis kõik õppinud «väikestele skandaalidele» vastu panema, või nagu oleks sarnaste asjade kirjanduslik paljastus «pornograavia» ja «kurortide kirjandus?» [- -] Tahaksin omalt poolt ainult ütelda: «Ükski ei ole nii hea, kui kiidetakse, ja ükski ei ole nii õel, kui laidetakse!»

Aastail 1908—1914 ei ilmunud nooreestlastelt ühtki mahukamat teost, kõik rühmituse liikmed viljelesid lühivorme. Vähemalt selles mõttes oli Linde novell (82 lk.) mõnevõrra erandlik.

1912 ilmub «Noor-Eesti» IV, 1915 — V album. Nende vahele mahub B. Linde ja G. Suitsu kahasse toimetatud «Teatriraamat» (1913). Linde kaastööd leiame kõigis kolmes väljaandes. «Noor-Eesti» IV albumis avaldab Linde kirjutise «Meie teater ja meie aeg», milles on pikemalt juttu K. Menningust ja tema kooli mõjust eesti teatri arengule.

«Noor-Eesti» IV albumi ettevalmistamiskäigust selgub, et nooreestlaste mõte liikus juba uue ajakirja ümber. 1912. a. aprillis kirjutab G. Suits Fr. Tuglasele: «Kuidas materjali korraldada, selle üle ei ole veel otsusele jõudnud. Kui ma ei eksi, soovitasid Sa mullu niisugust korraldust nagu mõnedes vene moderni paremates väljaannetes: esiteks kõik luuletused, siis kõik novellid ja selle järele artiklid (meil tuleks lõpuks ehk veel kroonika). Ka mulle meeldib see korraldus praegu kõige rohkem.»⁴⁵ B. Linde oli veidi varemgi avaldanud Tuglasele soovi muuta album rohkem ajakirja sarnaseks: «Selle poolest, et IV album vähem saaks, olen Sinuga täitsa nõus. Aga ühtlasi peaksime nii korraldama, et albumid edaspidi meil ajakirja aset osaltki katsuksivad täita. Nad peaksivad ülevaateid meie kulturi elust pakkuma. [- -] Siis peaksime omades periodiliselt ilmuvates albumides päälle üleüldis-sisuliste artiklite ja ilukirjandusliste toodete ka lühikesi ülevaateid meie kirjanduse, kujutavate kunstide, teatri ja muusika üle avaldama.»⁴⁶

«Teatriraamat» ilmus «Estonia» teatri avamise puhul. Linde oli väljaande initsiaator ja avaldas ise koguteoses mitu ajakohast kirjutist. Raamatuga seotud asjaajamised algasid aastapäevad varem. G. Suits kirjutab sel puhul Fr. Tuglasele: «Linde tahab «Estonia» avamiseks (uuel aastal) miskisugust teatri-raamatut välja anda. Teatri-raamatu asjas kirjutab Linde: «Raamat jaguneks kaheks osaks: 1) üleüldis-teoreetiline ja 2) kodumaaline. Hansen ja mina kirjutame Tartu ja Tallinna üle, Barbarus — Pärnu ja Semper — Peterburi, Sina — eessõna. Kas Sa ei sooviks midagi Pariisi teatrite üle kirjutada?»⁴⁷ Kaastöö kogu-

⁴² B. Linde Fr. Tuglasele 5. XI 1913. 1913. a. tulid «Noor-Eesti» Kirjastuselt Fr. Tuglase «Õhtu taevas», G. D'Annunzio «Süütu», O. Lutsu «Kevade» II; M. Pilli «Pärius» ilmus 1914. a.

⁴³ J. J õ g e v e r, Bernhard Linde. Heitlikud ilmad. «Eesti Kirjandus» 1913, nr. 3, lk. 130.

⁴⁴ B. Linde Fr. Tuglasele 26. VII 1912.

⁴⁵ G. Suits Fr. Tuglasele 1. IV 1912. Paar sammukest... IX, lk. 126.

⁴⁶ B. Linde Fr. Tuglasele 7. I 1912.

⁴⁷ G. Suits Fr. Tuglasele 12. VIII 1912. Paar sammukest... IX, lk. 136. Fr. Tuglaselt «Teatriraamatusse» kaastööd ei tulnud.

mine ei läinud kergelt, aasta hiljem kurdab G. Suits: «Mina näit. olen praegu sunnitud Linde «Teatriraaamatu» sissejuhatust kirjutama.»⁴⁸ Hiljem on Linde andnud väljaandele, mis siiski «Estonia» avamispäevaks ilmuda jõudis, järgmise üldhinnangu: «Puudub küll ühtlus «Teatri-raamatu» kirjutuste üksikute autorite nõuete vahel: neid ühendab aga kõiki rahulolematust Eesti oleviku näitekunstiga ja palav soov uuendusi ette võtta.»⁴⁹

1913. aastal ilmus Linde toimetusel veel «Saksa antologia. Vihik valitud novella». Eesõnas ütleb koostaja: «Käesoleva väljaandega astub Eesti Kirjanikkude Seltsi «Noor-Eesti» kirjanduse-toimekond ühe oma kavatsuse teostamisele: antologiate, koguväljaannetega meid võõraste rahvaste kirjanduslisesse loomisesse juhutada, et ülevaadet omandada ja uute kunstiliste väärtustega tutvustada [- -].»⁵⁰ 1914. a. puhkenud maailmasõda takistas tõlkeseeria jätkamist, küll aga tuli hiljem, Linde poolt juhitud «Varraku» kirjastuselt mitu tõlkeantoloogiat.

1915. a. ilmus «Noor-Eesti» V album. Nagu nooreestlaste kirjavahetusest näha, nõudis selle trükkitoimetamine rohkem aja- ja närvikulu. Rühmitusesisesed lahkeliid andsid end üha selgemalt tunda. Arusaamatused tekkisid ka Suitsu ja Linde vahel. «NE V. album näib nüüd viimaks ilmunud olevat. [- -] Tõesti vististi viimane niisugune album! Linde on jälle omavoliliselt talitanud: sisse pannud, milleks tal mitte minu nõusolemist ei olnud. Ka materjali korralduses pahandavat,» teatab Suits Tuglasele.⁵¹ Ebakõlad Suitsu ja Linde vahel tekkisid juba albumi toimetamise käigus. Suits oli lubanud väljaandesse artikli Jaan Tõnissonist, viivitas aga kirjutise ärasaatmisega. Nii lükkus edasi albumi ilmumine ja see tähendas Lindele eelkõige kirjastuse äriasjade halvenemist. Kirjas Tuglasele kurdab Linde: «Olen aga Gustavilt iga päev kõige suurema põnevusega tema artiklit «Noor-Eesti» albumi jaoks oodanud, kuid ikka asjata... Nüüd peab album ka nelipühiks ilmumata jääma! Kunstikaasanded on juba trükitud, kõik siin olev materjal laotud, murtudki. Tiitli-lehed laotud. Puudub aga esimese poogna artikkel. [- -] Osaühisuse juhatus otsustas albumi pääle pühi nii pea kui võimalik välja saata. Kui Gustav artiklit ei kirjuta, saatku minu in memoria Juhan Liivile siia — mahutaksin selle I poognasse. Album peab kevadel ilmuma. Praegu on meil selle all üle 1000 rbl. kinni ja kui album meil juba kevadel tagasi ei hakka tooma, ähvardab meid piinlik rahakitsikus.»⁵² «Noor-Eesti» V albumis ilmuski Linde järelehuue Liivile, mille peale Suits läkitab Lindele kirja: «Kahjutsen, et sa oma artikli Juhan Liivist albumisse ikkagi sisse panid. Artiklid oli albumisse isegi üleliia kokku kuhjatud, iseäranis lõppu. Juhan Liivile in memoria oleks minu arvates väga hästi võinud NE 10 aasta tegevuse mälestus raamatus ilmuda. Aga olgu?»⁵³

Lisaks J. Liivi mälestuskirjutisele oli Lindelt veel essee «Eesti intelligents» ja tõlge kunstiteadlase Fr. von Stryki artiklist «Surma võidukäik».

«Noor-Eesti» rühmituse viimane väljaanne oli ajakiri «Vaba Sõna» (1914—1916). Vasutav toimetaja B. Linde täitis ka tegevtoimetaja ülesandeid. Ühiskondlik-poliitilisi teemasid käsitleti märksa sagedamini kui «Noor-Eesti» varasemates väljaannetes. B. Linde kaastöö leidub kahes esimeses aastakäigus. 1914. a. avaldab ta kirjandus- ja teatriarvustusi ning pikema artikli: «Kaks mälestuspäeva» ning ««Noor-Eesti» ja poliitilised rühmitused». Esimene kirjutis käsitleb Jakob Pärna ja Eduard Vilde loomingut. Teise artikli puhul kirjutab Tuglas Aavikule: «Olen viimasel ajal ainult «Vaba Sõna» näinud, ja pean tunnistama, et see kuigi palju mind ei rahulda. Iseäranis äritas mind 3-das nr-is Linde labane ja lohakas artikkel, mis miskisugune programmi-kirjutus tahab olla.»⁵⁴ P. Hamburg arvas hiljem teisiti: «Tähelepanemist väärib see kirjutis sellepärast, et «Vaba Sõna» veergudel leiavad nooreestlased ja pahempoolsed võimaluse koostöötamiseks.»⁵⁵

1915 ilmusid «Vabasõnas» Linde kirjutised «Eduard Vilde», «Edward Munch», «Theodor Altermann» ja «Vaade 1914. a. kirjanduslikku arenemisse». Neid aegu meenutades kirjutab ta: «Ajakiri «Vaba Sõna» oli tol ajal ainuke perioodiline väljaanne, mis asus sõjaküsimuses tagasihoidlikul eitaval seisukohal, kuigi oli lõpmata raske anda edasi lugejatele seda meie seisukohta ridade vahelt: sõjatsensor oli liiga hoolas valvama meie kirjutisi. [- -] Ajakirja tegeliku toimetajana tuli mul pidada pikki läbirääkimisi Tartu tsen-sori Babanovi ja tema eestlasest käsilase Karneoliga. Esimese laiskus ja teise piiratud haridus olid neis läbirääkimises minu paremaiks abilisiks.»⁵⁶

⁴⁸ G. Suits Fr. Tuglasele 6. VIII 1913. Sealsamas, lk. 143.

⁴⁹ B. Linde, «Noor-Eesti» kümme aastat, lk. 44.

⁵⁰ B. Linde, Saksa antologia. Tartu, 1913, lk. 8.

⁵¹ G. Suits Fr. Tuglasele 6. VI 1915. Paar sammukest... IX, lk. 150—151.

⁵² B. Linde Fr. Tuglasele 3. V 1915. Artikkel Jaan Tõnissonist jäi Suitsul kirjutamata.

⁵³ G. Suits B. Lindele 15. VI 1915. KM KO, f. 209, m. 1:6.

⁵⁴ Fr. Tuglas J. Aavikule 29. IV 1914. «Keel ja Kirjandus» 1976, nr. 4, lk. 230.

⁵⁵ P. Hamburg, Noor-Eesti olemus ning kirjandus-kultuuriline tegevus, lk. 63.

⁵⁶ B. Linde, Rännakuid keeristes. Tallinn, 1936, lk. 41.

1915. a. tekkisid Lindel «Vaba Sõna» toimetusega lahkkelid, töövõimalused avanesid aga «Tartu Päevalehe» veergudel. Suitsu kommentaar kõlas nõnda: «Oled Tartu Päevalehe teatriarvustajaks hakanud. All right! Lase käia. Parem T. P.-lehe teatriarvustaja kui Eesti Kirj. S-i esimees.»⁵⁷

1915. a. lõpus lahkub Linde Tartust. Kartes sundmobilisatsiooni, sõidab ta Borissovisse Valgevenemaal, et võtta vastu poolsõjaväestatud ametikoht. See aga tähendas «Noor-Eesti» rühmitusest eemalejäämist veel enne, kui Eesti Kirjanikkude Selts «Noor-Eesti» 1917. a. oma tegevuse lõpetas.

⁵⁷ G. Suits B. Lindele 1. II 1915.

Ain Kaalep

LUGEJAMÄLESTUSI

Eksitakse, kui uuritakse ürikut, nagu oleks see üks olemas. See tähendaks asjade kohtlemist lihtsamelise erudiidi kombel ja langemist raamatukogüllusiooni. Põhiliselt pole olemas ei mütoloogiat ega keeli, vaid ainult inimesi, kes korraldavad sõnu ja kujutelmi oma elundite tarviduste ja oma vaimu eripärase kuju järgi. [- -] Midagi pole olemas muidu kui ainult indiviidi tõttu; indiviidi ennast tuleb tunda.

(Hippolyte Taine, «Inglise kirjanduse ajalugu», 1864)

Oli üks tekst, mille ilmumist ma olin oodanud. Millest autor räägib, oli mulle teada, tundsin aga suurt huvi, kuidas ta seda teeb. Kui see tekst siis trükitult oli mul käes, pidin kahetsema, et just nüüd ei ole mul aega seda lugeda, ei saanud aga siiski vastu panna kiusatusele seda vähemalt siit-sealt silmata. Leidsin lõike, mis rõõmustasid, ja teisi, mis tekitasid nõutust, isegi umbusku. Panin teksti kõrvale ometi lootuses, et kogumilje saab tõeliselt lugemisel olema meeldiv, meenutades J. R. Becheri ilusat mõtet: igasugune täius peab sisaldama ka midagi ebatäiuslikku, muidu ta ju poleks täius...

Pärast oli mul aega. Lugesin teksti läbi kiiresti, ühe hooga; kõik ebatäiuslik, mida ma muidugi märkasin, jäi sealjuures tõepoolest varju, niivõrd rõõmustav oli uus informatsioon mind eriti huvitavalt alalt. Tundus, et olin saanud targemaks, tundus, et olen lugenud midagi sellist, mida võib hinnata isegi silmapaistvalt heaks. Kui õige kirjutaks mõne väljaande jaoks retsensiooni ja juhiks teistegi tähelepanu selle teksti väärtustele?

Ja mõne päeva pärast võtsingi ta uuesti käsile, seekord juba enam-vähem kindla sihiga. Aga ennäe, mis juhtus: nüüd, kus informatsioon vastavalt alalt ei olnud mulle enam uus, pöördus peatähelepanu mujale. Nimelt autorile endale. Tema isiksusele, temale kui mõtlejale ja tundjale, kirjeldajale ja kujundajale. Kurb hakkas. Leidsin liiga banaalseid või liiga naiivseid mõtteid ja õigegi mannetuid, tüüpilisi väikese inimese tundmusi, kirjeldused olid enamasti jõuetud, kujunduses puudus täpsus. Ei, autor ei tundunud sugugi liiga rumal, küll aga kord kartlik, kord kramplik mingi pseudo-originaalsuse püüdluses. Et ma teda retsenpeerima ei hakka, oli nüüd selge, ja tühja sellest; mis aga halb, oli see, et ta oli mu teinud kurvaks. Kuidas vabaneda kurbusest?

Kirjandusloolised teadmised ei tee kunagi kahju. Üks niisugune teadmine abiks, otsisin üles klassikalise teose samal teemal, kunagi ammu loetu; arvasin, et ma sealt midagi uut küll ei leia ja et vähemalt informatsiooni uudsuse seisukohalt võin vastse teksti eelseid tunnustada. Oo

tõelise klassika võlujõudu! Isegi uut tundus klassikaline tekst oma amendamatus külluses pakkuvat rohkem kui vastne. Muust rääkimata.

Aga üks teine kord juhtus nii. Mul oli raske töö-öö; jah, ängistav ö-kõla oli tõepoolest kõrvus, sest hommikuks pidi iga hinna eest valmis saama tellitud kirjutis. Ei saa kirjutada, tundes lakkamatut sundi, mida määrgib kas või kella tiksumine — kella peab aga kindlasti silmas pidama, et ajaga hätta ei jääks. Ängistusest pääsemiseks on vaja mingit tugevat impulssi. Kange kõhv ei tarvitse anda seda sugugi igapähele ja alati. Sügavalt seest peab tulema see impulss, olgu ta psüühiline või füüsiline, parimal juhul on ta mõlemad korraga. Aga kust seda saada?

Järsku sattus mu kätte üks tekst, millel ei olnud mingit tegemist poolleioleva kirjutisega. Selle lugemine võinuks mind järelikult ainult häirida, aga ma teadsin, et just see mind praegu aitabki. Tekst ei olnud väga pikk, nii et sain selle leheküljed asetada nähtavale kohale töölaual. Selleks et neid aeg-ajalt vaadata. Nimelt siis, kui tundus, et nüüd olen oma kirjatööst väsinud või nüüd on mu mõte takerdunud. Lugesin lause või paar sellest tekstist — ja kirjutasin edasi. Kui olin päris väsinud, heitsin pikali, lugesin teksti läbi otsast otsani — ja istusin tagasi töölaua taha täiesti virgena. Hommikuks oli mu kirjutis valmis.

Jah, minu kirjutis oli midagi hoopis muud, nii temaatiliselt kui stiiliselt ja kompositsiooniliselt. Mind aidanud tekstil oli aga autor, kes oli osanud kirjutada nii, et igast lausest kiirgas vastu tema isiksus, tark ja tundejõuline, helde ja veetlev. See autor seisis mu ees, ja iga kord, kui mul tikkus ununema, et selliste inimeste olemasolu on võimalik, sain seda kohe meelde tuletada. Muidugi ei suutnud ma kirjutada tema tase- mel. Teadsin seda, ja see polnud üldse oluline. Mis aga oluline oli: ma kirjutasin tema vaimus. Tundsin, et just temaga elan ma ühises maailmas, just temaga ajame ühte ja sama asja. Ja mis veel olulisem: tundsin, et minu kirjutist lugedes võiksid paljud inimesed vähemalt mingil määral nentida sedasama, mida nad mind aidanud autorit lugedes niikuinii teevad. Sedasama: nostra res agitur, meie asja aetakse.

Ma ei teinud ühtki pingutust teda jäljendada, kuid ma sain temalt jõudu.

Oleks koguni ülekohtune nõuda, et avaldataks ainult väga häid tekste ja et kirjandusest tõrjutaks välja kõik väikesed inimesed. Neilgi võib olla täos ühte ja teist; nende isiksuse piirid ei tarvitse sugugi alati neid kammitseada vajalike teadete edastamisel. Neilgi võib olla oma tähetunde. Aga väikesteks jäävad nad ikkagi. Nad ei aita, kui abi vaja: jõust puudus endalgi, mida siis veel teistele anda.

Kas jääb veel midagi lisada? Kindlasti seda. Mõnikord ei tehta vahet isegi mitte väga väikese ja väga suure vahel. Seda peaks tehtama küll alati. Vähemalt vaikselt.

TEEKOND TALLINNASSE. REISIARVUSTUS.

Jüri Talvet: «Teekond Hispaaniasse».
«Perioodika», Tallinn, 1985. 102 lk.
(*«Loomingu» Raamatukogu» nr. 49/50.)

Seisan Tartu jaama perroonil ja ootan rongi nimega «Tšaika». Püüan mõistatada, kas seekord algavad vagunite numbrid rongi peast või sabast. Varikatus varjab minu eest Põhjamaa taeva, taamal manööverdav rong depoo, valgustid õhtupimeduse. Aegamisi läheneb mustlasnaiste kolmik. Tundub, justkui mõõduks minust vana rahva ammumöödunud aeg. Kas nad ise seda enam mäletavad. Leian end vahtimas tulukesse. See läheneb, paisub projektoriks. Pimedusele vaatamata on rong saabunud õigeaegselt.

Hämaras kupees lesib pere — mees, naine, laps. Ere valgus tabab neid kompevekke mugimas. Naine kobab raadiopuupu. Ta randmes on jõudu — nupp käändub hoogsalt põhja. Ronin üles poluile. Seltskond mu all on küllap ennegi siinmail reisinud. Ei tee must asjagi, ei tüki pärima, seletama. Leban asemel, madratsirull pea all, ja võtan kotist Talveti Hispaania-teenekonna reisipildid ja mõtted — kõik ühte kätte. Olen üks osa rongist, mis mu küljealuse kaudu loeb mulle ette oma teenekonna raskusi: tõusuid ja langusi, pöördeid ja käändeid. Ja teine osa olen maailmast, kes tahes-tahtmata, kõrv kõlari all, kuulab Itaalia lauluäri järjekordset läbimüüki. Kusagile kahe vahele mahub ära kolmas osa minust — see, kes rahus, tões ja vaimus järgneb Talvetile tema Hispaaniasse: «Välismaail hispaania vaimu tabamiseks loodud müüdid kipuvad olema kiivakad, liiga sageli üht külge rõhutavad ja teisest mööda vaatavad.» (Lk. 33.)

Küllap on nii, et igast maast ja rahvast, kui kauge või lähedane see ka poleks, on meie rahva ühisteadvuses talletunud mingi kujutus — kui «õige» või «vale» see ka poleks. Või teistpidi — olgu tegu mis tahes rahvaga, keegi meist nende kohta ikka midagi teab. Kas ei määra kujutus-pilti suuresti see, mil moel meil õpetatakse maid ja rahvaid lastele? Sest — kui palju on siis neid, kes oma raskelt kätte-

õpitud teadmiste alusel kujunenud suhtumisi muudavad?

Siinsamas kupees sõidab Tallinna poole kena vaikne pere. Mida nad arvavad meist?

Nihutan end väheke kaugemale, perekonna äärealadele, kaotan järje ära ning mõtlen, mida ma siis Hispaaniast tean.

Kolumbus Krisostoomus. Santa Maria. Toro! Hispaania saabas. Conquista. Inkviitsioon. Hispaania kärbes. Esimese öö õigus. Don Quijote, Don Juan. Hemingway: Don Ernesto.

∴ In Spain it rains mainly in the plain ∴

Kauge, kole kauge on meist see paik. Vähe, kole vähe on igamehel tutvusi sealmail käinute hulgas. Minu lapsepõlve postmarkide kollektsioonis kuulus Hispaaniale viimane koht Euroopas — Andorra, Luksemburgi, Monako järel. Palju ei puudu, et kujutlen Hispaaniat kollase, liigpalava päikese käes kõrbenud servadega pannkoogina, mis toetumas neljale uhkelt valjastatud hobusele. Rahu on näiline: igal hetkel võivad hobused iga nelja ilma-kaare poole tormata. Kõik on siin kuidagi ääre peal.

Olgu nende hispaanlastega kuidas on, — Itaalia on ikka suur maa küll. Kui kaua juba sõidame, aga neil jätkub ikka oma Totosid, Pipasid, Gogosid ja Dadasid koos kõigi laulukestega. Vanasti oli ta vist pisem — mäletan, kui Tallinna Kaubamaja plaadileti kohal rippus suur silt ROBERTINO LORETTI LAULE POLE, siis oli neid laule kaks või kolm, mida polnud. Nüüd aga jätkub — rong pidurdabki juba — vähemalt Jõgevani.

Midagi kuratlikku on selles lauluohtruses. Vägisi meenub Lope Félix de Vega Carpio elu, seesama, mille elas autor, kes — omaenda sõnade järgi «hispaania isiksuse epitoomina» — sai olla üksnes äärmuslikes hingeseisundites: ta kas armastas või vihkas. Teadupärast on Lopest lisaks ta eluloole säilinud viissada näidendit — öeldavasti kolmandik või neljandik kõigest, mis ta üldse kirjutanud. Sellises viljakuses näib olevat pigem midagi kuratlikku kui jumalikku. Võib-olla tajus seda ka kadu-

nud Lope ise — miks muidu sidus ta end esmalt inkvisitsiooni perekonnaga, hiljem aga hakkas vaimulikuks? Ehk tuli tasa-kaalustada kuratlikku masinavärki, mis meest sisemistel põhjustel takka sundis. «Parva propria, magna; magna aliena, parva» oli silt uksele, mille taga Lope de Vega oma elu viimased 25 aastat Madridis elas. «Minu pisiasjad on suured, teiste suured asjad — pisikesed.» Kas ei sobi see ka kitsarinnalisuse hüüdlauseks?

Nüüd muretult lõppjaama poole veeredes loen, kuidas Talvet kirjutab: «meenu-tagem, et Teise maailmasõja eel oli meil Hispaania kirjandusest tõlgitud kõigest kümnekond teost; esimene täielik «Don Quijote» jõudis Aita Kurfeldti vahendusel eesti keelde alles 1939—1940.»

Ometi oli kord aeg, mil ei puudunud palju, et Eestimaa saatus Hispaania kätesse oleks sattunud! 1635, mil 72 aasta vanuselt suri Lope de Vega, sai Rootsi Gustav II Adolphi tütar Kristiina üheksa-aastaseks, olles neist juba kolm elanud kuningannana — muu hulgas ka Eesti alade kuningannana. Kristiina sirgus haritluseks, valivaks ja heitlikuks. Ehk kujundasid teda ka Lope de Vega ja Tirso de Molina spiritistlikud kõndivad kivikujud ning Don Juan Tenorio (või Marana?) himurusest põhjustatud skeptitsism. Igatahes ei toonud kuningannale rahu ei Vestfaali, ei Brömsebro rahu. Ta sai küll muu hulgas end valdusesse Saaremaa, kuid üldine soov, et kuninganna ometi abielluks, avaldas Riiginõukogu pideva survena ning pigem peletas Kristiina mõttemängude maailma. Ta kutsus oma õukonda kunstnikke, kirjanikke, teadlasi Inglismaalt ja Prantsusmaalt, Hollandist ja Hispaaniast. Osa neist — nagu Descartes — ei pidanud vastu Rootsi karmidele oludele ja hukkus. Teine osa jõudis Kristiinat muu seas tutvustada küünilise epikuurlusega ning katolitsismi ideoloogiaga. Pärast Vestfaali rahu saabus hulganisti troonide ühendamise ettepanekuid — sealhulgas Rootsi vaateväljast seni täiesti kõrvale jäänud Hispaania Felipe IV-ilt, kelle saadik Pimentelli kuninganna favoriitide hulka kerkis. Nõusolek, arvatakse, rippus õhus. Kristiina aga loobus troonist. Mis andis meile Karl X-nda, mitte aga näiteks Felipe IV-nda. Portugali invasioon jäi olemata, inkvisitsioon tulemata.

Üks on aga teada: võimaluste maailma ajaloos oleme muu maailmaga seotud tihedamini, kui eales arvata võime.

Talveti reisiraamatust ei leia sissevaadet Hispaania usuella, sellesse, kuivõrd katoliiklik traditsioon tänase hispaanlase elu mõjustab. Pole seda ka Tuglase reisikirjas, millega Talvet oma meeldival moel kohati

dialoogi peab. Ehk ongi usuasjad meie jaoks nõnda võõrad, nõnda elukauged, et kahju ühel ajaliselts piiratud reisil neile aega raisata. Ja üleüldse — üks ole see tugitoolireisija kompleks nõuda, et üks või teine asi pidanuks pärisreisija raamatusse mahtuma. Võib ju osutada veelgi, mis seal kõik olemata on: viljasaakide analüüs, veinijoomise statistika, maavarade mahahangeldamise tempod, jne. jms.

See-eest on «Teekonnas...» midagi hoopis muud. Kuidas seda täpsemalt öeldagi? Aidaku mind autor. Nina oma reisirongi kirjeldamatus lõhnas, nii igaveses ja asises, et tuleb tahes-tahtmata uskuda: kui kord kõduneb ümbert vagun ise ja langeb roostena raudteetolmu, jääb teda täitnud lõhn endise graafiku kohaselt ikka mööda Balti raudteid reisima, tsiteerin endale Talvetit. «Kuid ometi, niisama veendunud olen ka selles, et on olemas teine pool, mida ei saa pelgalt asisusele pisendada, ükskõik kui palju me ta välimust laastaksime, talt rõivaid kisuksime, n.-õ. teda nähtumusest vabastada soovisime. Ta lihtsalt on ja paneb sügavuses vastu kogu maailma kurjale, on oma õrnusega ja valuga; need kunstnikud, kes teda näha ei suuda, pole iial võimelised looma midagi enam kui keskpärast.» (Lk. 81.) Talvet on näinud.

Ja siis on ta näinud veel seda Ernesto Barki! Kus ta ongi, kohe otsin üles. Kes võiks öelda, miks «Loomingu» Raamatukogu» enam sisukordi ei trüki? Sisu on, aga korda ei ole. Võib-olla peaks aasta viimase numbriga tegema sisukordadest? Ahaa — leheküljel 48.

Kui Tuglas oma Barki-otsinguid ja mehega kohtumist paaril leheküljel kirjeldas, siis Talvet, kel lahkunud Barki ennast enam otsida ei tulnud, tutvustab oma kohtumist mehe mõttemaailmaga paarikümnel leheküljel (lk. 48—63). Olgu selle Kaalepi soovitatud doktoritööga kuidas on, kena lühiuurimus siin reisikirjeva siginasagina vahel on see küll, omas laadis pretsedenditu.

Kes teab, millal viimati kellegi käed Barki töid sirvisid. Nüüd on need — tõsi, eestikeelsete narratiividena — korruga 15 000 lugeja käsutuses! Ja aitavad meil Hispaaniat mõista sama tõhusalt, kui need elusad hispaanlased, kelle näod ja teod Talvet kodumaa mallide järgi kenasti meile teada annab.

Talvet: «... võib märgata, kuidas Barki ikka rohkem end hispaanlasena ja vähem välismaalase tundes Hispaania saatusele aina kirglikumalt kaasa elab, oma entusiastlikku usku Hispaania tulevikku kinnitab...» (Lk. 56.) Tunnen minagi, et hakkab kaasa elama, meenuvad ammu-

ununenud seigad, paralleelid... Kui Tsaari-Venemaa müüs Alaska Põhja-Ameerika Ühendriikidele 1867, siis Hispaania Florida juba 1819. Kui 1834 kaotati Hispaanias inkvisitsioon, algas Eestis usuvahtusliikumine — hulgaline üleminek kreeka-katoliku usku.

Küllap meenuks midagi veel, kuid tunnen, et rong seisab jälle. Näen aknast pimedusekardinate tagant kroonuarhitektuuri meistriteost — Tapa jaamahoonet. Selle teose mõju on küll täiuslik. Siin juba kaalud, enne kui mõnest uksest sisse astud. Nii range on hoone pale, nii asjalik dekoor ja värvide valik. Siia poed sisse vaid viimse häda sunnil. Sellises majas võidakse iga kell dokumente küsida! Kuis on erinevaid asju maamuna peal. Kujutagem, et jaamahoone oleks projekteerinud Antonio Gaudí! Gaudí, kelle Sagrada Familia kallal on näinud, näevad ja saavad nägema vaeva mitmed tema kodumaa ehitajate ja välismaa reisikirjanike põlvkonnad. Gaudí, kelle ehitis Tuglast hinge-põhjani solvas ja Talvetit hingesoppideni erutas. Gaudí, kelle rajatis on Ülemiste Vanakese loo grandioosne illustratsioon Barcelonas! Arhitektuuriteos, mis ei valmi eal, mis oma valmimise käigus iseenda varasemaid osi laguneda lastes uuemaid muutuma sunnib — see on see ülim loodusetaju: «loodus kui igavene liikuvus, kulgemine, mõistusliku normi üllatamine ja eitamine» (lk. 72). See on, mis hõljab kõige muu, vormi ja dekoori üle. Fotodelt vaatab Sagrada Familia meile vastu, mähituna suuremal või vähemal määral tellinguisse, tornkraana hügelrist taamal. Need kaadervärgid on osa sellest ehitisest. Ja kõige selle kohal, kusagil tellingute ja tornkraana vahel, lehvib Gaudí loovvaim — ja köidab lopeliku kuratlikkusega projektiraamatute vahele salamahti juurde üha uusi ja uusi «fassaade, mis esitavad mingit jääliustikku või taignalaviini», «maja külgi, mis on õieli nagu paistetanud mingist haigusest», «torne, mis ajavad lesti kui pidalitõbise sõrm» (Tuglas).

Näen Gaudí (1852—1926) kohaliku hingesugulasena Nikolai von Glehni (1841—1923) — nii tema loodud rajatiste hinge kui ka nende otsalõppematu saatuse mõttes. Umbkaudu täpselt ei kattu mitte ainult meeste eluaastad. Ka Glehni rajatised on kerkinud kord justkui iseenesest, imedes oma elujõu pigem maapinnast nende all kui inimhõõtest nende ümber. Kord on neid ehitatud, siis lammutatud, siis jälle ehitatud, laguneda lastud, jälle üles ehitatud — ja iga kord üha uute projektide kohaselt, justkui juhiks vana Glehni enesekordamist vältiv käsi ehitajaid lõpp-

tulemuse poole, mis paneb lõpuks imestama ehitajaid endidki.

Ammugi logiseb meie rong Tapast eemale — mööda laiarööpmelist raudteed, millest laiem veel on raudtee Hispaanias. Tervelt 15 sentimeetri võrra. Kui sõita oma rongiga Hispaaniasse, tuleb vagunitel kaks korda rattaid vahetada. Sellepärast sõidetakse lennukiga.

Näen kunstide vallas filoloogi analoogi arhitekti. Nagu keelest, ei pääse keegi arhitektuurist. Et arhitekti looming on juba oma olemuse tõttu enam ühiskonna silma all, mõjutab see inimesi ka enam kui muud kunstid. Miks panna siis imeks, kui ollakse sellest ka huvitatud suuremal määral? Inimene tahab teada, kuhu homme saab astuda, kuhu mitte. Ja on hädavajalik, et see huvitaks teda rohkem kui homme ilm. Miks panna imeks, kui vaadeldakse maja eelkõige õuest? On ju nii, et mis tahes majja satub sisse ülim vähemik kodanikest. Nõnda võib sellel olla kui tahes õnnestunud ruumiprogramm, kui tahes mugav sisekujundus — kui maja on väljast sobimatu või suisa hädine, on see inimeste enamiku jaoks sobimatu ja hädine. Selline on arhitektuur. Ja filoloogiagi saavutusi vaatame enamjaolt väljast. Palju pole sisseastujaid. Veel vähem sees olijaid. Talvet on üks neist. Aga — ime küll — ta käib ja vaatab ka väljast. Ja siis tundub äkki, et teda on rohkem kui üks! Nõnda rikastav on olnud see seesolemise töö. Ka Hispaanias on Talvet suutnud võtta rohkem kui kaks silma näppu — ja kõigi nendega näha.

Seda rohkem-kui-üks-olemist võib võtta kui kalambuuri, võib aga võtta ka otse. Nimelt selgub Talvetile härjavõitluse piletisabas, et ühele ostjale üle nelja pileti ei müüda. Talvet ootab mõned tunnid, kuni järg temani jõuab — ja mainib seejärel südamerahuga, et tema ostis kuus piletit!

Tuleb vagunisaatja ja annab mulle minu pileti tagasi. Tallinn on kusagil lähedal. Mu kupeekaaslased on asunud juba riietuma. Valjuhäälidest saadetakse neile rongi kollektiivi poolt Eestit ja Tallinna tutvustav saade, sekka näiteid Lätist. Siin lüpsatakse lehma, ehitatakse sadamat. Kolhoosilapsed käivad lasteaias. Küll on ikka imeklik see ENSV! Aga vaevalt et mu reisi-kaaslastele see jutt veider tundub. Neile tutvustatakse tuntud tõsiasjade kaudu väheke tundmatut. Küllap see rahustab. Huvitav, kui Talveti «Teekond Hispaaniasse» hispaania keelde tõlkida ja hispaanlastele lugeda anda — mida siis öeldaks, kui loetaks? Caramba või hurra! või...?

Tunnen äkki Talveti raamatus muu seas ära tükikese iseendast, oma maast. Tal-

vet: «Ära tunda «oma» ei saa ainult «iseendas» olles. «Oma» piirid võivad olla mõõtmata avaramad, kui oskame aimata. Tuleb lahkuda, viibida «teises», eemalolekus võib-olla kannatada, siis naasta, uuesti ärgata «omas».» (Lk. 102.) Ei ole

sellega öeldud ju midagi uut. Tuntud tõsiasi. Üldtuntud tõsiasi nende hulgast, mida tuleb ikka ja jälle korrata, eri maades, eri keeltes, eri aegadel, eri käekirjades.

Tiit Kändler

TARTU KUNSTIMUUSEUMI VIIES KOGUMIK

Tartu Riiklik Kunstimuuseum. Kogude teatmik».

Koostaja ja tegevtoimetaja V. Tiik.
Tartu, 1985. 164 lk.

Selle aasta algul müügile ilmunud pehme-kaaneline raamat on Tartu muuseumilt viies ulatuslik kunstilooliste materjalide kogumik, mis nagu eelmisedki toob meie lugemislauale olulisi, uudseid ja tõsist huvi pakkuvaid kirjutisi eesti kunsti minevikust, samuti muuseumi tegevuse asjaliku ja täpse ülevaate (näituste kroonika ning väljaannete bibliograafia).

Tartu kunstimuuseumi kolm esimest almanahhi ilmusid aastatel 1964, 1967 ja 1972. Teaduslikus kunstikirjanduses olid nad kahes suhtes teedrajavad. Esiteks alustati neis kunstirahva kirjavahetuse ning memuaarmaterjalide kommenteeritud publitseerimist. Otsustava esimese sammu tegi siin V. Tiik, avaldades valitud palad Ants Laikmaa kirjanduslikust pärandist, sellele lisandusid T. Kuusiku ülevaade E. Obermanni kirjadest, mõningad J. Kõleri ja J. Saali kirjad. Meie kunstnike seni väga vähe trükivalgust näinud epistolaarse pärandi tutvustamist jätkas neljas kogumik, mis tuli pärast pikka, tosin aastat kestnud pausi välja uues kuues, «Kogude teatmiku» nime all, jätkates aga varem kujunenud traditsiooni. Seekord avaldati Jaan Koorti kirjavahetust, kirjutisi ja mälestusi temast. Kui võtta arvesse H. Üpruse suurepärase raamatut «Päikesemängud» (1976) A. Vabbe ja A. Tassa kirjavahetusega, samuti seda, et ka alates 1975 ilmuvates Tallinna kunstimuuseumi artiklite kogumikes on avaldatud E. Viiralti ja teiste kunstnike kirjavahetust (eriti tahaks esile tõsta 1978. a. kogumikus ilmunud L. Viiraja põhjalike kommentaaridega publikatsiooni «Kristjan Raua kirjad Paul Rauale 1897—1914»), siis võib teatava rahuloluga tunnistada, et midagi on juba tehtud. Ent tundub — teha jääb veel rohkem, nii kirjavahetuste, mälestuste (neid on kirja pannud näiteks A. Jansen ja G. Mootse) kui ajakirjanduses ilmunud artiklite kas või osalisegi publitseerimise ja taasavaldamise vallas. See on meie võlg

kunstiteaduse ja ka kultuurihuvilise lugejaskonna ees.

Teiseks: Tartu muuseumi kolm esimest almanahhi panid aluse Baltimaade 19. sajandi ainukese kunstõppeasutuse, Tartu ülikooli joonistuskooli ajaloo süvauurimisele. Oli ju viimane Peterburi Kunstide Akadeemia kõrval möödunud sajandi alguskümnendite peaaegu ainuke kunstõppeasutus Vene impeeriumis, tema mõju kunstnikkonna kujunemisele suur. Kooli juhatajatena tegutsenud K. A. Senffi, K. M. Hageni ja W. Krügeri elule ja loomingule pühendatud andmerikkad artiklid T. Nurgalt, V. Hinnovilt ja E. Ratnikult avardasid ühtlasi vaadet kogu Tartu kunstielule. Uusi vajalikke andmeid Peterburi Stieglitzi kunsttööstuskooli eestlastest õpilaste kohta esitas T. Nurk, kunstihingust «Pallas» kirjutas E. Ratnik.

Meie kunstiloolise kirjanduse valgete laikude katmist jätkab ka uus, viies kogumik. Eesti varasema kunstiajaloo suhteliselt väheuuritud lõiku, rahvusliku kunstkriitika tekkeperioodi vaatleb V. Tiik artiklis «Eesti kunstkriitilise mõtte arengust (1860—1907)». Peamiselt rohketele ajakirjanduslikele allikatele toetudes toob ta eesti kunstkriitika algaegades välja kolm põhietappi. 1860.—1880. aastate suhteliselt napid kirjutised kujutavast kunstist on enamasti informeeriva, tutvustava ja soovitava iseloomuga ning tuginevad tihti baltisaksa kriitikale. 1890. aastail, seoses kunstnike arvu kasvuga, hakkasid eestikeelset kunstkriitikat suunama juba eesti kunstnikud. Sajandivahetus, mil Venemaal või välismaal viibinud eesti kunstnikud asusid tööle kodumaal, tõi kaasa ka kunstkriitika värskemise, kaasajastumise, täieliku vabanemise baltisaksa kriitika vanameelsusest. Kunsti rahvuslikkuse probleem tõstatati meil juba 1880. aastail, sel ajal jõudis arglikult siia ka realismi mõiste, 1890. aastail selgitatakse ajakirjanduses kriitika olemust ja eesmärke. Kirjutised hakkavad kajastama akademismi ja realismi võitlust, sajandi algul lisandub seoses uute kunstivoolude tekkega ka uusi vaatenurki. V. Tiik leiab

varases eesti kunstikriitikas huvitavaid probleeme (ka terminoloogilisi), liigitab neid ja teeb üldistusi. Kuigi paljud vaadeldud seigad pole kunstikirjanduses päris tundmata, mõjub teema terviklik monograafiline käsitlus uudsenä ja paeluvana, ka edaspidisele sügavamale uurimisele virgutavana.

Siinkohal tahaks esitada siiski mõningaid lugemisel tekkinud mõtteid ja märkusi. V. Tiik, nagu meil seni tavaliselt kombeks on, käsitleb baltisaksa kunstikriitikat (ja ka kunsti) ühtse ideoloogilise ning kunstivoolulise tervikuna, mis on suunatud eesti rahvusliku kunsti vastu. Baltisaksa ajakirjanduse veidigi süvenenum tundmaõppimine lubab tolaeagset kunstikriitikat näha siiski pisut mitmekülgsemana, temas ei puudu objektiivsemagi käsitluse jooned. Üks näide sellest on kas või möödunud sajandi teise poole balti kultuuriajaloo eredamaid kujusid, kunstnik ja literaat L. v. Pezold, kelle kirjutisi läbib mõte Baltikumi rahvaste kultuurimõju vastastikkusest, mis läks teravasse vastuollu konservatiivsetes ringkondades levitatava kultuurteoreetilise teooriaga. Pezold rõhutab eestlaste ja lätlaste kultuuri mõju siinsetele sakslastele, Eestist võrsunud maalijate tugevat koloristlikku talenti. Nii kirjutab ta 30. VIII 1872 «Dörptsche Zeitungis» seoses eelmise aasta suure balti kunstinäitusega Riias, et «võimsama koloristliku efektiga pildid olid just eestlaselt Kõlerilt ja eestimaalasel Neffilt». Seega ei pea paika V. Tiigi väide, et baltisaksa kunstikriitika vaiks Kõleri loomingust (lk. 21). Juba ainuüksi sellesama 1871. aasta näitusel eksponeeritud Kõleri maalide kohta väljendati trükis mitmesuguseid arvamusi, sealhulgas väga kiitvaid, skandaali tekitanud maali «Nõidusunest ärkamine» kohta aga ründavalt eitavaid hinnanguid. 1882 avaldas ajaleht «Heimat» Kõleri eluloo, jne.

Eesti varasemas kunstielus on huvitav ja tähelepanuväärne internatsionaalsete sidemete teke, eriti Soome ja Põhjamäadega — sellest on juttu ka V. Tiigi kirjutises. Ent sidemete käsitlus oluks täielikum, kui oleks peatunud käsitöö jõudsal arengul alates 1880. aastast, mil soomlastelt paljuski eeskuju võeti ja laiemalt esile kerkis ka rahvuslikkuse probleem. Huvi soome kunsti vastu väljendus eriti selgelt 1890. aastail, mil hõimurahva kunsti esitati Tallinnas nii väiksemate eraldi näitustena (1892) kui suuremate näituste osakondadena nagu 1898. aastal, viimasel puhul reageeris ka eesti ajakirjandus. Kunstikäsitöö oli põllumeeste seltside näitustel esindatud küllalt ulatuslikult juba enne 1901. aastat (lk. 39) — nii oli 1898 Tartu

Eesti Põllumajanduse Seltsi näitusel muu kunsti ja kunstilähedase kõrval eksponeeritud kahes Tallinna käsitöökoolis loodu, mis andis põhjust ajakirjanduses kõnelda eesti käsitöö rahvuslikkuse probleemidest.

Vajalik ja andmerohke on T. Kuusiku artikkel «Eesti kunst kuni 1917. aastani TKM-i kogudes», mis annab ülevaate põhiliste teoste omandamisloost, samuti ettekujutuse kogude representatiivsusest. Nii on muuseumis peaaegu täielikult esindatud Aleksander Uuritsa ja Erik Obermanni, küllalt hästi ka Nikolai Triigi, Jaan Koorti looming. Üldiselt esindavad 19. sajandi eesti kunstnike harvad ja mitte kõige tüüpilisemad tööd, seevastu selle sajandi esimeste kümnendite eesti kunstist on näiteid rohkem ja nad on iseloomulikumad. Teine T. Kuusiku artikkel käsitleb Kujutava Kunsti Sihtkapitali Valitsuse kunstioste 1925—1934, tutvustades ajakirjanduse ja arhiivandmete varal kunstielu selle külje tausta ja kulgu.

V. Hinnov kirjutab eesti kunsti ülevaatenäitustest aastail 1918—1927, loob pildi sellest, kuidas tolle aja küllaltki killustatud kunstielu foonil edenes suuremate näituste korraldamine, rõhutades nende olulist osa eesti kunsti ajalike suundumuste väljatoomisel. K. Piirimäe artikkel «Väliskunstinäitused Eestis aastail 1920—1940» näitab, et algul arglikult korraldatud välisnäitused muutusid ajapikku eesti kunstielu lahutamatuks osaks, viies sinse vaataja kontakti nii naabermaades kui Euroopa suuremates kunstsentrimites looduga. Välisnäitused mitte ainult ei harinud kunstnike ja publikut, vaid kohati ka mõjutasid suuremal või vähemal määral meie kunsti arengut — meenutagem kas või nõukogude graafika näitust 1934. aastal, mis avaldas märgatavat mõju edaspidisele eesti graafikale. Kuigi artikkel on ülevaatlik ja selles on kasutatud vajalikke arhiivandmeid, näib, et teemat võib käsitleda veelgi põhjalikumalt. Nii näiteks oleks võinud olla märgitud esimene nõukogude kunsti tutvustamine Eestis — Eesti kaubandus-tööstusnäitus suvel 1923, kus Nõukogude Liidu osakonnas oli väljas uuem vene portselanikunst. Seoses M. Dobužinski 1925. a. näitustega pidanuks mainima ka tema tähelepanu äratanud loengut Tartus. Hilisemast ajast väärinuks kindlasti märkimist Ungari rahvakunstinäitus Kunstihoones (1936), samuti suur Inglise raamatu näitus Tartus (1939), mis ergutas ka eesti raamatugraafikuid.

Tundub, et — ja seda tõendavad vaadeldava kogumiku artiklid — on aeg hakata mõtlema käesoleva sajandi esimese poole eesti kunstielu käsitleva üldistava

teose koostamisele. Materjali on kogunenud pidevalt, vajadus sellise teose järele õigustab eesseeisvat uurimistööd.

Varasema kunstiloo väiksemad episoodid on vaatluse all E. Ratniku («Kunstiühing «Pallas» ja Kukulinna mõis») ning M. Pilli («Kunstiajakiri «Taie»») artiklites, mis lisavad värvikaid nüansse 1920. aastate kunstielu pildile.

Pisut suurema tähelepanuga pidanuks kogumiku trükkitoimetajad suhtuma mitmete võõrkunstnike nimede õigekirjutuse — nii on seal Takkanen *pro* Takanen,

Sipilä *pro* Sipilä, kord Rosentals, kord õigesti Rozentäls, jne. Nende iluvigade vältimine ei oleks olnud raske.

Kokku võttes — viies «Kogude teatmik» annab tunnistust Tartu kunstimuseumi rahva elavast ja tulemusrikkast uurimis-tegevusest, äratav mõtteid ja on vajalik erialainimestele, on huvitav ja hariv ka kunstihuviliste laiemale ringile, kelle kätte raamat häbiväärselt väikese trükiarvu (300) tõttu aga vaevalt jõuab.

Rein Loodus

KROONIKAT

19. veebruaril oli koos Kirjanike Liidu juhatuse presiidium. Liidu liikmeteks võeti tõlkija Edvin Hiedel, kriitik ja kirjandusteadlane Peeter Olesk ning luuletaja Peep Ilmet. Koosolekul vaeti veel võimalusi asutada preemia tõlkijatele, kes vahendavad eesti kirjandust väliskeeltesse. Vastloodud ajakirjade «Vikerkaar» ja «Raduga» ühendtoimetuse peatoimetaja Rein Veidemann tutvustas väljaande töökava. Sõnavõtjatelt (L. Meri, L. Remmelgas, A. Valton, V. Beekman, H. Runnel, J. Kross jt.) kuulis uus toimetus nõuandeid, soovitusi ja ettepanekuid. Juttu oli ka vajadusest hoolitseda A. H. Tammsaare elu ja tegevusega seotud mälestiste eest. Punasel Lagedal. Arutati Hella Vuolijõe 100. sünniaastapäeva tähistamist sügisel 1986. Kritiseeriti loidust eesti kirjandusklassika väljaandmisel, vastav plaan näeb ette enamat. Nenditi, et kirjandushuvilistel on raske tutvuda mitme kirjaniku loomepärandiga, samuti «Loomingu» varasemate aastakäikudega.

20. veebruaril oli Kirjanike Majas Agu Sisaski loominguõhtu «Draakoni lend». Esinesid A. Kaal, M. Sööt, H. Mandri ja T. Naissoo.

20. veebruaril toimus Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni lahtine koosolek teemal «Eluväärtused ja kirjanduslik järelkasv». Arutluse juhatas sisse parteibüroo sekretär Kalle Kurg. Juttu tuli avaldamisvõimalustest, kirjanduse aususest, kooli kirjandusõpetusest, koolialmanahhidest ning muustki. Sõna võtsid Jaak Jõerüüt, Toivo Tasa, Peeter Olesk, Hasso Krull, Uno Laht, Rudolf Rimmel, Mario Kivistik, Peep Ilmet, Juhan Habicht, Enn Vetemaa, Olev Jõgi jt.

22. veebruaril esitas Haapsalu Kultuurimaja Rahvateater «Randlane» Kirjanike Maja saalis Raimond Kaugveri näidendi «Atlantis». Etendusega tähistati Raimond Kaugveri 60. sünnipäeva. Kauaaegse viljaka kirjandusliku tegevuse eest ja kuuekümnenda sünnipäeva puhul pälvis ta ENSV Ministrite Nõukogu ja ENSV Ametiühingute Nõukogu aukirja.

27. veebruaril algasid Tallinnas Friedebert Tuglase 100. sünniaastapäeva pidused. Teaduskonverentsil ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis esinesid Endel Sögel, Jaan Undusk, Naftoli Bassel ja Birute Masioniéne (Vilnius). Loeti ette riialase Tamara Vilsoni ettekanne. Soome Tuglase Seltsi esindajaina osalesid konverentsil seltsi esimees prof. Kai Laitinen

ja seltsi sekretär Hannu-Pekka Lappalainen. Samal päeval avati ENSV TA Teaduslikus Raamatukogus näitus Tuglase teostest ja tema raamatukokku kuulunud väljaannetest.

28. veebruaril avati Fr. Tuglase Majamuseumi aias mälestuskivi, mille autor on Ants Mölder. Kadrioru Kunstimuseumis avati Tuglase kunstikogu põhjal koostatud näitus.

28. veebruaril oli «Estonia» kontserdisaalis pidulik õhtu, mille avas ENSV Ministrite Nõukogu esimehe esimene ase-täitja I. Toome. Sõna võtsid NSVL Kirjanike Liidu juhatuse sekretär Juri Surovtsev, ENSV teeneline kirjanik Ralf Parve, Ahja keskkooli 11. klassi õpilane Reesi Laik ja NSVL rahvakunstnik, sotsialistliku töö kangelane Gustav Ernesaks. Esinesid näitlejad Juhan Viiding, Mikk Mikiver, Heino Mandri ja Anu Lamp. Kontserdiosa sisustasid Eesti NSV Riiklik Sümfooniaorkester Peeter Lilje juhatusel ja Filharmoonia kammerkoor Tõnu Kaljuste juhatusel.

1. märtsil avati Tartus Tammsaare pargis Fr. Tuglase pronks-mälestussammas (kujur Edgar Viies). Õhtul toimus TRÜ aulas pidulik kontsert, mille juhatas sisse Karl Muru ettekanne, samal päeval avati mälestuskivi kirjaniku sünnikohas Ahjas.

Fr. Tuglase 100. sünniaastapäeval 2. märtsil koguneti Metsakalmistule, kus kirjaniku kalmule asetati pärjad EKP Keskkomiteelt, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumilt, ENSV Ministrite Nõukogult, ENSV Kirjanike Liidult, ENSV Looduskaitse Seltsilt, Soome Kirjanike Liidult ja Friedebert Tuglase Seltsilt Helsingis ning lillekimbud paljudelt kirjaniku loomingu austajatelt. Samal päeval anti Tuglase Majamuseumis üle novelliauhinnad tänavustele laureaatiledele M. Saadile ja A. Vanapale.

3. märtsil toimus TRÜ aulas ettekandekoosolek, kus Tuglasest kõnelesid Paul Ariste, Toomas Liiv, Ants Järv, Peeter Torop, Epp Weinrauch ja Peeter Olesk.

Friedebert Tuglase juubelipidustuste külalisteks olid Soome Kirjanike Liidu esimees Jorma Kannila, Soome Friedebert Tuglase Seltsi esindajad, Aleksandr Borštšagovski ja Veera Ruber Moskvast, Vsevolod Azarov ja Nadežda Poljakova Leningradist, Egon Lõvs Riiaist, Leonid Daineko Minskist, Roman Miminošvili Tbilisist, Jaakko Rugojev Petroskoist jt.

7. märtsil oli Kirjanike Majas lastelule ja lastelaulu «Pannkoogitund». Esinesid Ellen Niit, Leelo Tungal, Heljo Mänd, Olivia Saar, Ira Lember, Erika Esop ja Ott Arder, samuti RAM-i poistekoori ettevalmistuskoor A. Ojalo juhatusel. Samal kuupeeval toimus Friedebert Tuglase juubelile pühendatud kirjandusõhtu «Läbi maailma läheb ummiklane». Avasõnad lausus Toomas Haug. Esinesid näitlejad Aarne Üksküla, Raivo Trass, Tõnu Oja ning Olev Ehala.

Ajakirjas «Družba Narodov» 1985. aastal ilmunud paremate teoste eest sai teiste seas preemia P. Kuusberg, kelle jutustus «Habemik» avaldati väljaande mulluses esimeses numbris.

J. Smuuli nimelised kirjanduse aasta-preemiad said Viivi Luik romaani «Seitsmes rahukevad», Paul-Eerik Rummo luulekogu «Oo et sädemid kiljuks mu hing. Valitud luulet», Valter Udam näidendi «Vastutus» ja Harri Jõgisalu noorsooraa-

matu «Maaleb» eest. Kirjanduskriitika ja -teaduse alal pälvis preemia Rudolf Põldmäe teos «C. R. Jakobsoni teedest ja tödest», publitsistikast Jüri Talveti «Teekond Hispaaniasse». Tõlkepreemiad said Henno Rajandi (G. Flaubert'i «Madame Bovary», D. H. Lawrence'i «Pojad ja armastajad» ning J. Austeni «Uhkus ja eelarvamus») ja Danutė Sirijos-Giraitė (J. Krossi romaani «Keisri hull» tõlge leedu keelde) — mõlema tõlkija puhul tähendas preemia ka kogu senise viljaka vahendamistöö tunnustamist.

Klubis «Pegasus» esitas 26. veebruaril oma luuletusi Mart Mäger, samal õhtul rääkis Jaak Kangilaski avangardkunsti kriisist. 5. märtsil tutvustasid Rein Kruus, Helgi Vihma, Juhani Viiding ja Peeter Volkonski Friedebert Tuglase kirju. 12. märtsil mälestati Kersti Merilaasi, tema luulet lugesis Anu Presjärv, Anni Kreem ja Tõnis Rätsep. 19. märtsil oli Lennart Mere uue filmi «Kaleva hääl» ühisvaatamine ja arutamine.

OLEG MUTI MALESTUSEKS

19. veebruaril tabas meie filoloogide peret, eeskätt angliste ränk hoop — suri TRÜ kauaaegne õppejõud dotsent Oleg Mutt. Sündinud 6. mail 1920 Tartus, sattus Oleg Mutt isa diplomaaditeenistuse tõttu inglise keelega varakult otsesesse kokkupuutesse, omandades alghariduse New Yorgis. Siiski ei olnud tema esialgsed eluplaanid keeltega seotud, pärast Tallinna Westholmi gümnaasiumi lõpetamist (1938) õppis ta Tartu ülikoolis paar aastat õigusteadust ning läks alles seejärel asjaolude sunnil üle inglise filoloogiasse. Kuid tänu nooruses omandatud keelebaasile, samuti suurele töökusele ja kohusetruudusele sai temast veel enne studiumi lõppu (1948) samas õppejõud, ning ülikooli keeleõpetusega jäi ta elu lõpuni seotuks. 1961 kaitses ta kandidaaditöö nimisõnade atribuutivest kasutamist inglise keeles, 1963 sai dotsendi kutse, 1961—1978 oli inglise filoloogia kateedri juhataja.

Inglise keel on meil praegu küll õpitavim võõrkeel, kuid meie humanitaarsete huvide ringis seisab anglistika ikkagi kõrvalisel kohal. Ei ümbritse seda tähelepanu, mis endastmõistetavalt langeb rahvuslike teadustele; ei ka too ahvatlev nimbus, mis kiirgab eksootilisemaist keele- ja kultuuriharrastustest. Ja kuigi inglise keelt läheb paratamatult paljudel vaja, teab laiem avalikkus vaevalt, et meie sõjajärgse anglistika kolm kandvat tala olid (meist lahkumise järjekorras) Arthur-Robert Hone, Johannes Silvet ja Oleg Mutt. Üksnes Silveti nimi on tänu sõnaraamatutele üldsemalt tuntud. Teise kahe energia hõivab pedagoogiline töö; nad elavad, nagu sel puhul õigusega öeldakse, oma õpilastes ja õpilaste õpilastes, ning see nende nähtamatu mõju ulatub ülikooli seinte vahelt kaugeimagi kolkakoolini. Kolmest mainitust oli Oleg Mutt akadeemiline koormus kõige suurem. Ta asus õpetama ajal, mil asjatundjatest oli ülikoolis tõsine puudus, ja nii langes tema osaks peaaegu kogu

inglise filoloogia teoreetiline ring — keeleajalugu, foneetika, stilistika, mitmesugused taustkused. Nõnda lai haare ei võimaldanud keskenduda mõnele kitsamale suunale või teemale, mida tänapäeva teadus oma spetsialiseerituses «nime tegemiseks» üldiselt nõuab. Ka puudus Oleg Mutt läbinisti tagasihoidlikus loomuses too *showman*'lik alge, mis aitab avalikkuse silmis populaarsust võita. Tema hool ja mure oli, et inglise filoloogia ülikoolis püsiks kõigi raskuste kiuste korralikul tänapäevasel tasemel. Seda eesmärki teenisid loengukursuste põhjal avaldatud arvukad rotaprint-trükised; sama siht oli ka siin-seal ajakirjades (peamiselt «Keeses ja Kirjanduses») koha leidnud artiklidel, mis ikka tutvustasid üht või teist mujal filoloogia vallas algatatud ettevõtet. Lisaks koormas Oleg Mutti pikka aega ka teedrijuhataja askeldusterohke ja suuresti tänamatu amet. Nii teadiski ainult suhteliselt kitsam ringkond, et kõiges inglise keelesse puutuvast oli tema meil lõplik autoriteet.

Ometi laienes eriti just viimasel paaril aastakümnel, seoses riiklike välissidemete tihenemise ja esindustaotluste kasvuga, Oleg Mutt tegevussfäär märgatavalt. Ühtäkki vajasis paljud väljaanded laitmatult ingliskeelset vahendust, ja ikka oli tema sel puhul tõlkijana või teiste tõlgete viimistlejana tegev. Kui nimetada ainult olulisemat, siis oli ta 1970 Tallinnas toimunud fennougristika kongressi puhuks inglise keeles avaldatud tõlde, sealhulgas Endel Nirgi «Eesti kirjanduse» osatõlkija ning hiljem mahukate koguteoste «Noukogude Eesti» ja «Tartu ülikooli ajalugu» tõlketoimetaja. Viimaks lisandusid ilukirjanduse tõlkedki, niihästi klassikast (Vilde, Tammsaare, Tuglas) kui ka meie praegusaegsetelt autoritelt. Tõlketegevus oli see, millele Oleg Mutt lootis edaspidi rahulikumat oludes rohkem pühenduda, kui teda pikka aega vaevanud astma õppetööd jär-

jest piirama hakkas. Paraku selgus taas, et asendajaid pole kerge leida, ning ainult aegapidi ja ükshaaval õnnestus Oleg Mutil oma loengukursusi teistele üle anda. Pärilsest ei jõudnudki nood rahulikumad olud kätte: surm segas enne vahele.

Sõprade ja tuttavate mälestusse jääb Oleg Mutt alati lahkena ja vastutulelikuna, tõtikuna ja askeldavana, ühtaegu

rõõmsameelsena ja oma loendamatu kohustuste pärast muretsevana. Nüüd, kus viimanegi meie anglistika senistest suurtest kandjatest on varisenud, tuleb meil, nende õpilastel, oma Tartu või Tallinna inglise keelega juba üksipäini toime tulla — ainult selle varal, mida oskasime neilt õppida.

J. Rähesoo

JUHAN KÄOSAARELE MÕELDES

Meie kirjandusteadlaste hulgas pole enam Juhan Käosaart — isikupärast õppejõudu ja nimekat Vilde-uuriijat. Pikaajalise haiguse tagajärjel kustus ta elukuunal 7. märtsil Kääriku-Käolas.

Juhan Käosaar sündis 13. IX 1909 suurte kultuuritraditsioonidega Kolga-Jaani kihelkonnas Soosaare (hilisemas Võisiku) vallas Kortsu talus põllutööliste pojana. Huvi kirjanduse vastu tärkas Juhan Käosaarel Põltsamaa ühisgümnaasiumis õppides, mille humanitaarharu ta 1930 lõpetas. Järgmisel sügisel alustas ta filoloogistuudiumi Tartu ülikoolis, mille lõpetas 1937 magistrakraadiga rahvaluule alal. Nüüd valiti ta Hugo Treffneri gümnaasiumi eesti keele õpetajaks ja 1940/1941. õppeaastal edutati Tartu I Keskkooli õppealajuhatajaks. Et J. Käosaar ühtlasi õpetas ka emakeelt ja konstitutsiooni, sai viimane asjaolu põhjuseks, miks ta Saksa okupatsioonivägede sisse tulles kolmeks kuuks paigutati koonduslaagrisse. Hiljem võimaldati tal siiski töötada õpetajana Rakveres. Teistkordse areteerimise vältimiseks põgenes ta 1944. aasta algul Soome, kus töötas Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiivis eesti ainekute süstematiseerijana ja Helsingi ülikooli eesti keele ja kirjanduse lektorina. 1945. aasta algul tuli J. Käosaar kodumaale tagasi ning ta valiti TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri dotsendiks. Kohakaaslasena oli ta Kirjandusmuuseumi teaduslik sekretär (1945—1948) ja Tartu Õpetajate Instituudi

eesti kirjanduse kateedri juhataja (1947—1952). Töötanud rohkem kui tosin aastat õppejõuna ülikoolis, siirdus ta Keele ja Kirjanduse Instituuti, kust läks 1969 tervislikel põhjustel pensionile.

Juhan Käosaar hakkas ajakirjandusele kaastööd tegema juba gümnaasiumipäevil. Üliõpilasena avaldas ta kirjanduslikke artikleid ja retsensioone. Sõjajärgsel perioodil käsitles ta oma publitsistikas peamiselt meie varasema kirjanduse probleeme ja tutvustas ka soome klassikuid. 1950. aastail kujunes J. Käosaarest Eduard Vilde elu ja loomingu peamine uurija. «Loomingus» ja mujal ilmunud artiklites, ulatuslikes järelsõnades Vilde teostele ja albumis «Eduard Vilde sõnas ja pildis» (1966) esitas ta uusi fakte ja hinnanguid klassiku elu ja tegevuse ning romaanide ajaloolise tagapõhja kohta.

Juhan Käosaar on koostanud kõrgkoolide jaoks «Soome keele lugemiku» (1947), ta on akadeemilise «Eesti kirjanduse ajaloo» ja kunagise samanimelise kooliväljande, samuti «Eesti kirjanduse biograafilise leksikoni» (1975) üks autoreid.

Õppejõuna oskas J. Käosaar sisendada noortesse huvi ja armastust kirjanduse vastu, suunas üliõpilasi algallikate juurde, rõhutas faktide tundmise tähtsust. Suurim tunnustus meie hulgast lahkunud õppejõule on, et paljudest tema õpilastest said hiljem oma põlvkonna juhtivad kirjandusteadlased ja kriitikud.

E. Teder

ARVUSTAJAIST JA ARVUSTUSEST

Tartu NAK-i 9. detsembri öhtu m. a. oli pühendatud kirjandusteadlasele ja tõlkijale Ants Orasele (8. XII 1900 Tallinn — 21. XII 1982 Florida). Tema mitmekülgse tegevuse üht tahku oli puudutanud juba Ain Kaalep järjekordse Jaak Põldmäe päeva (18. XI) ettekandes, käsitledes silbilist põhimõtet eesti luules. A. Kaalep mõtestas lahti artikli «Prantsuse süllaabilise värsimõõdu, eriti aleksandriini, edasiandmisest eesti keeles» («Eesti Kirjandus» 1931, 7) tähendust meie värsstõlke ja värsiõpetuse arengus. Nüüd äärejoonistas A. Orase tööd Jüri Talvet. Ta pidas seda lähtuvaks klassitsistlikust ja valgustuslikust traditsioonist, mis on noortele tõusvatele kultuuridele omane ja eriti vajalik. A. Orase sellist suundumust kinnitavad uurimused Miltonist, Shelleyst ja Eliotist, nende loomingus huvitab teda just klas-

sitsistlik pool. A. Orast iseloomustab arvustajana tema tõsidus ja sügav kirjandusearmastus; lubamata endale pealiskaudsust ja kõrgi kohtumõistja hoiakut, ilmutab ta püüet mõista. Avatud vaatepiiri toetas ja sügavat kirjandusetundmist võimaldas tõlketegevus, sealhulgas luule vahendamine. Tugev oli inglise uuskriitika mõju, mis püüdis kirjanduse käsitlemist vabastada subjektiivsusest ja ülearusest biografismist ning tegi nii teed semiootilisele kirjandusteadusele. Samal ajal tundis A. Oras end täiel määral kultuurivahendajana. Ta oli vaba inglise kriitika mõningasest akademistlikust piiratussest, tema avar huvi hõlmas peale inglise ja ameerika oma ka saksa, prantsuse jm. kirjandused. Sama oluline oli pidev huvi oma keeles toimuva vastu. A. Orase arvamusetele eesti kirjanduse kohta lisab kaalu

eesti kultuuri nägemine maailmakultuuri osana. A. Orase eruditsioon on eeskujuandev praegustelegi teadlastele. Ta oli nõudlik kriitik, kes tahtis kirjanduses näha otsinguid ja pingetusi, ning oli kaugel sellest, et kõike, mis valmis tehtud, kultuuri hulka lugeda. Peale paari diplomitöö pole meil Orase tegevust tõsisemalt uuritud, pole avaldatud ühtki suuremat käsitlust (hea märk on vahepeal ilmuda jõudnud Jaan Unduski saatesõna A. Orase artiklile k. a. «Loomingus» nr. 2 — E. L.). Kuhjaga huvitavaid probleeme pakkuvaks pidas J. Talvet A. Orase tõkeloomingut, näiteks tema ja August Sanga «Fausti»-tõlgete võrdlemisel tulevad esile nii tekstitõlgenduslikud kui ka tunnetuslikud erinevused.

Edasi tutvustati kohalolijaile A. Orase pikemat artiklit «Arvustajaist ja arvustusest» (koguteoses «Võim ja vaim», 1940), üht tema vaadete iseloomulikkude kokkuvõtet, mis sisaldab mõndagi aegumatut tänasele arvustajale. Siin on antud immanentsse analüüsi põhitõed, samuti rõhutatud kriitiku missiooni kunsti autonoomia

kaitsel. Vaatluse all oli Aleksander Aspeli artikkel A. Orase elust ja tööst viimase kuuekümnenda sünnipäeva puhul. Täpsustusi ja täiendusi A. Aspeli käsitluse juurde oli lisanud Mart Orav. A. Aspeliit on ilmunud ülevaateid A. Orasest eesti, prantsuse ja inglise keeles. Kavas oli lühimonograafia avaldamine. Heaks eelduseks A. Aspeli tööle olid kahtlemata sarnasusjooned kahe kultuurivahendaja tegevuses.

Mõttevahetust edendasid õhtul Linnar Priimägi ja Madis Kõiv. Siinkohal tahaks lõpetada ettepanekuga tõlkida ja taasavaldata A. Orase 1932 ilmunud raamat «The critical ideas of T. S. Eliot». On ju tegu ühe esimese tervikliku Elioti-uurimusega üldse. A. Aspeli väitel seoti siin esmakordselt Elioti kriitilised kirjutised ülevaatlukku mõttesüsteemiks. Töö on rahvusvaheliseltki huvi äratanud. Aga kui see on liiga utoopiline soov, siis ei maksa ehk praegu enam paljaks pidada üht Ants Orase esinduslikku esseevalimikku.

E. Lillemets

EI MAHU AEGADESSE

Kolm inimest seisid rahva ees 19. XII 1985 Tartu Kirjanduse Majas. Ja nende läbi tuli ka mees, kes juba üle poole aasta meie hulgast lahkunud, kuid kelle nimi alles sestpeale avalikumalt teadvustunud. Oli Uku Masingu luule õhtu.

Uku Masingu (1909—1985) haare oli erakordselt lai. Ühtaegu rahvaluuleteadlane, entsüklopeediate üks autoreid, usundiloolane ja poliitlingvist, jõudis ta veel meie kirjandust tõlgetega rikastada ligikaudu kahekümnest keelest. Mõõdunud aastal ilmusidki temalt katalaani muinasjuttude tõlked eesti keelde ja eesti rahvalaulude tõlked inglise keelde koos kommentaaridega Kristjan Raua mapi juures.

Ometi on ilmne, et edaspidine kirjandus- ja kultuuritraditsioon hakkab Uku Masingu kui teadlase kõrval järjest rohkem tundma Uku Masingut kui luuletajat. Nõnda ka tema loomingut kui loomingut, mis ei ole aegadesse ära mahtunud ja mida seetõttu raske oli lugeda saada. Sellesse tavatult intensiivsesse ja jõulisse luulesse on kätketud tuleviku taotlus ja tuleviku mõistegi hoopis isepärasel viisil: tulevik mitte niivõrd ajalise järgnevusena, kui võrd algkomponendina, sellena, mis kõiges muutuv ja muutlikus alati püsivana kaasas on. «Peaksin elama kolmsada aastat, et veidigi võõristada / maailma asjade mittetalutavat imede ulatust,» ütleb Uku Masing ühes oma luuletuses. Ikka jälle

vaadata, ikka jälle otsida, kõhelda, minna — see motiiv läbib suurt osa Masingu loomingust. Samas kanda endas püsivat, igavest tulevikku: «kullerkuppude lõhna veel korraks, kullerkuppude lõhna kord veel!»

«Mida kitsam on maailm, seda elusam elaja,» kangastub ette. Aga sealjuures: «meie ei tea ju, kui taipaks, sõnada keegi ei oskaks, / mis on elusaim, / mis see elu siis on?»

«Need on surematud sõnad, see kaebus on jäädav.»

On kahtlused, aga pole pettumust, kõige kiuste saab kuulutada oma eetilist kreedot läbi grandioossete maailmamatkade:

Oh anna jõudu mitte karta,
mu lootus, seda laia merd
ka siis, kui tagurpidi Varta
näen ududes, mis tulvil verd,
et mõistus tulla kongist julgeks
ja täita purjed marutuult,
et pihku ahelad ta sulgeks,
ei ootaks abi ainsalt muult.

Toimunud õhtul laulis Uku Masingu luulet kogust «Džunglilinnud» Anne Maasik, kogust «Piiridele püüdes» ja mujalt lugesid Jaan Tooming ja Enn Lillemets.

I. Särg

KRIITIKASEMINAR MOSKVAS

Detsembris 1985 oli Moskvas II üleliiduline laste- ja noorsookirjanduse noorte kriitikute seminar, kus Eestit esindasid Ene Paaver, Peep Pedmanson ja Aire Kivistik. Kümne päeva kestel kohtuti kirjanike ning ajakirja «Detskaja Literatura» toimetustöötajatega, kuulati loenguid ja arutati kaasavõetud kirjutisi, mille pikkus mõnel juhul oli ligi 100 masinakirjalehte. Aeg nende läbilugemiseks oli napp ning arvustuste algmaterjale keegi peale autorite enda ei tundnud. Hinnang, mis sai olla ainult üsna pinnapealne, igale retsensioonile siiski anda tuli ning põhikriteeriumiks, mille järgi noore kriitiku headust vaeti, kujunes see, kas arvustuse raames endale püstitatud ülesandega toime tuldi või mitte.

Loengutest jäi kõige enam kõlama mure üldise suhtumise pärast laste- ja noorsookirjanduse nagu millessegi teisejärgulisse, mida ei taheta tunnistada kirjanduse võrdväärse osana. Samuti ei oldud rahul lastekirjanduse meelevaldse liitmisega noorsookirjanduse külge. Kirjandusteadlane L. Razgon nimetas seda «kunstlikult sünnitatud kirjanduslikuks kentauriks». Termini «noorsookirjandus» üle mõtiskledes seadis ta küsimärgi alla selle otstarbekuse: noorus on lihtsalt iga, kus loetakse kõike ja pealegi rohkem kui kunagi hiljem elus. On küll olemas noorsooprobleemid, kuid nende põhjal kirjanduse omaette alaliik moodustada tundub küsitav. Eksisteerivad ju ka naiste probleemid, aga naistekirjandus?! See tõttu oleks õigem kõnelda ainult lastekirjandusest, mille vanusepiiriks olgu 8. klass. Selles vanuses lugejale peab iga raamat olema pidu, lastele tuleb kirjutada lõbusalt, taotledes mängulisust. Tihti aitab seda eesmärki saavutada personifitseerimine, mida küll kõik kirjanikud ja kriitikud õigeks ei pea, mis aga lastele väga meeldib (krokodill Gena ja tema liigikaaslased näit. K. Tšukovski loomingu, E. Raua naksitrallid, A. Lindgreni Katuse-Karlsson). Veel pidas L. Razgon oluliseks, et lasteraamatul oleks hea lõpp, mitte küll suhkurdatud «happy end», vaid lõpplahendus, mis langeb kokku lapse loomuliku sooviga. Selleks aga, et niisugune soov tekiks, tuleb lapsele rääkida tõtt, kartmata, et ta sellest aru ei saa või et see temasse ei puutu.

Otseselt kriitikaküsimusi puudutasid oma esinemistes NSVL Kirjanike Liidu juhatuse sekretär A. Dementjev ja kriitik J. Zolotusski, kellest esimene väljendas

mõtet, et kriitik peab teadma, milliste raamatute mõjul laps kasvab, milliseid armastab, milliseid mitte ja miks. Kui laps ei võta raamatut omaks — olgu sellel täiskasvanute arvamist mööda kui tahes palju kunstilisi ja ideelisi väärtusi — ei saa teda raamatut lugema sundida ja on väär, kui seda ikkagi tehakse.

J. Zolotusski rääkis kriitika vastandlikust olemusest: ühelt poolt on kriitika aristokraatlik, sest vaid vähesed on suutelised hästi kirjutama, teisalt aga peab see olema küllalt lihtne ja arusaadav, et kriitika lugejaskonda suurendada. Viimasel ajal ongi selliseid nihkeid märgata olnud. Veel ütles ta, et kriitika jääb alati subjektiivseks ja et kriitik peaks ühtlasi olema ka kirjanik.

Olukorda liiduvabariikide lastekirjanduse vahendamisel vene keelde tutvustas kirjastuse «Detskaja Literatura» rahvuskirjanduste toimetuse juhataja G. Moskovskaja. 15 liidu- ja 20 autonoomses vabariigis ilmuva seast valikut teha on raske (toimetuse koosseisus on vaid 4 töötajat) ja tihti pole see kõige õnnestunud. Nõrk on tõlkeramatute illustratsioonide tase originaalteoste omadega võrreldes, mille peapõhjuseks esineja nimetas elementaarse lugupidamise puudumist teiste rahvaste kultuuri ja oslustiku suhtes. Mida arvata näiteks kunstnikust, kes leiab, et Jakuutia kirjaniku raamatut illustreerides piisab, kui kujutada ainult suurt lumehange.

Jälle said kriitika osaliseks koolide kirjandusprogrammid ja kirjanduse õpetamine üldse. Sotsioloog E. Vassiljeva soovitas mitmeid kohustuslikke teoseid läbi võtta nooremas astmes (näiteks A. Fadejevi «Noort Kaardiväge» pidas ta sobilikuks viienda klassi õpilastele). Vanemate klasside õpilasi programmi kuuluvad teosed ei huvita, selle asemel loetakse ulmet (Bradbury, Shekley, Asimov), väga populaarne on M. Bulgakov, kelle teostest pärinevaid tsitaate kasutavad Moskva kooliõpilased oma igapäevases kõnes.

Mõnede tuntumate eesti lastekirjanike (E. Raud, H. Pukk, E. Niit) teostega ollakse teistes liiduvabariikides üsna hästi kursis. Täit ettekujutust meie lastekirjandusest see siiski ei anna. Seetõttu oleks igati tervitatav, kui teostuks seminaril tehtud ettepanek luua kirjastuse «Molodaja Gvardija» juurde osakond, mille kaudu iga vabariik saaks avaldada oma noorte autorite ja kriitikute töid.

A. Kivistik

5. märtsil tähistati TRÜ kunstilooringis 1933—1940 ülikooli kunstiajaloo professorina töötanud Sten Karlingu 80. sünnipäeva. Ülevaate S. Karlingu osast eesti vanema kunsti uurimisel andis Harry Liivrand. S. Karling jätkas ülikooli esimese kunstiajaloo professori T. H. Kjellini tööd keskaegse sakraal- ja kindlusarhitektuuri arenguloo selgitamisel ning alustas barokk-kunsti süsteemipärast uurimist, avaldades põhjanevad monograafiad Narva ehitustest ning renessansi- ja barokiaegsest puunikerduskunstist. S. Karlingu täpseid argumenteid kummutasid lõplikult arvamuse saksa kunsti ainuvalitsusest kohaliku arhitektuuri arengus ning tõstsid tähelepanu keskmesse Skandinaaviast lähtunud impulsid. Seetõttu sai vältimatuks konflikt baltisaksa kultuurreegerliku traditsiooni kaitsjatega. Taas Rootsis elades ning Stokholmi ülikooli õppejõuna tegutsedes on kunstiteadlane publitseerinud hulga teoseid, millest eesti kunstiajaloo jaoks on eriti olulised leksikonilaadne töö gooti puuskulptuurist Eestis ja Baltimaade ning Rootsi kunstisidemete üldistav käsitlus. Kuid peale selle on S. Karling järjepidevalt jälginud kaasaegset eesti kunsti, kirjutanud rohkesti näitusekriitikat, eesõnu kataloogidele jne.

Voldegar Vaga iseloomustas oma head kolleegi kui äärmiselt viljakat kunstiteadlast, kelles ühtivad meeldivas vahekorras kunstiajaloolane ja -kriitik. Kuigi S. Karling ei ole eesti kunstiteaduses otseselt

mingi uue suuna rajaja, seisneb tema teene varasemate teadmiste avardamises, laiendamises ning süvendamises; tema teostest ei pääse mööda ükski eesti kunstiteadlane. S. Karlingu suunaval toel kujunes Eestis suureandeliste kunstiajaloolaste plejaad: A. Tuulse, kes hiljem koos Karlinguga Stokholmi ülikoolis kunstiajalugu luges; H. Üprus; O. Paris-Berendsen, hilisem New-Yorgi ülikooli professor; V. Raam, V. Hinnov jmt. Inimesena oli S. Karling elav ja tasakaalukas ning järgis põhimõtet «mina ei vihastu kunagi». Ta ei lubanud endale mingeid ekstreemsusi, kohvikus käis vähe, kuid seda ikka «Verne-ri». Olles agar kino-, teatri- ning kontserdikülastaja, on S. Karling kodumaal ka neil aladel kriitikat kirjutanud.

Virve Hinnov meenutas S. Karlingu ekssameid, mis kestsid mitu tundi ning olid väga põhjalikud. Oppedüsteem erines tavaliselt tunduvalt praegusest ja professor Karling luges nüüdse mõiste järgi erikursusi, alates aastast 1935 eesti keeles. Sagedased olid (ka pärast eksamit) kohvijoomised professori juures, kus seltskondlikuks mänguks oli kunstiajaloo küsimustele vastamine ning kunstiteoste äratundmine reproduktsioonide järgi.

Viimasena kõnelnud Jaak Kangilaski teatas, et S. Karling räägib praegugi eesti keelt rootslasele omase «lainetava joonega», ning andis edasi Sten Karlingu tervitused kõikidele eesti kunstiteadlastele.

H. L.

«OLEME IGAL HOMMIKUL ÜHTVIISI ALASTI...»

Kui põhjanaabrid paar aastat tagasi sada tuhat marka lauale panid ja sellega Finlandiaks nimetatud kirjandusauhinna asutasid, olid juba olemas rootslaste Nobel, prantslaste Ritz-Hemingway, Nõukogude Liidu Lenini preemia, itaallaste Feltrinelli, hispaanlaste Planeta, prantslaste Paul Morand, ameeriklaste Neustadt ja National Book Award, prantslaste Cino del Duca, inglase Booker, taanlaste Sonning, itaallaste Fiugi, läänesakslaste Goethe ja Arno Schmidt, inglase Betty Trask — need maailma suurimad kopsakuse järgi ritta seadud. Nii oli igasuguste kritiseerijate hulgas neidki, kes kahtlesid, kas väike rahvas saab ikka suure auhinnaga oma väiksusest jagu. Kaheldi ja kakeldi, aga esimesena sai auhinna kätte Erno Paasilinna (vt. Lmg. 1985, nr. 5). Ja tänavu 10. jaanuaril võis zürri esimese Kai Laitinen pidulikult kinnitada, et «ühes suhtes on Finlandia-preemia ülesande täitnud: ta on koondanud tähelepanu kandidaatideks seatud raamatutele ja nende kaudu heatasemelisele kirjandusele üldse. [- - -] Soome proosa põhipatt — üksluine jorutamine — on vähemalt hetkeks taandunud. Kirjandusse on tulnud värvi, mängulusti, ka uuelaadset vaimuteravust.» Aasta koguhulgas jäi eelvalikul, mille oli teinud teine zürri (sellises kaheastmelisuses on võetud malli Booker'ilt), lõppvooru kümme teost. Jörn Donneri romaan *Far och son*, Annika Idströmi romaan *Veljeni Sebastian*, Leena

Krohni romaan *Tainaron*, Matti Kuusi mälestusteraamat *Ohituksia*, Hannu Mäkelä luulekogu *Unelma onnesta numero 5*, Matti Pulkise romaan *Romaanienhiljõn kuolema*, Hannu Salama romaansükkel *Finlandia*, Göran Schildti *Moderna tider* (teine osa Aalto-biograafiast), Keijo Siekise romaan *Aidin hauta*, Caj Westerbergi luuleraamat *Kirkas nimetõn yõ*. Võitis tähestiku järjekorras esimesena olnud autor. Hannu Mäkelä ja Leena Krohni teosed pakkusid lõpuni konkurentsi, aga auhind antakse vaid ühele. Nagu ikka, oli kohe heakskiitjaid ja põlastajaid, aga kindel on see, et avalikkuse huvieskme osa on pärjatule jõukohane küll. Donner on seda ikka olnud. Juba 19-aastase noorukina, kui ta asutas kakskeelse ajakirja «Arena» ning üritas tõlgete ja ärritavate artiklitega tema arvates kopitanud koduproovintsi tuulutada. Sellest ajast peale on ta tegutsenud nii mitmel rindel, et juba üksnes täielik tegutsemisalade nimekiri läheks pikaks. Rääkimata täielikust bibliograafiast ja filmograafiast. Ajakirjanik nii Soomes kui Rootsis, kinotegelane (kriitik, produtsent, režissöör). Arimees. Poliitik, ja mitte ainult kultuuripoliitik. *Showman* televisioonis ja mujal. Kõikvõimalikes esinemistes oli Donner ometi sunnitud kordama (mõne arvates liigagi tihti), et ta on eelkõige kirjanik.

«... ma kirjutun, seega olen olemas, mu nimi on Thomas Mann, ja ma kirjutun,

mu nimi on Graham Greene, ja ma kirjutatan, või miks mitte Ernest Hemingway, ja ma ei kirjuta, seega mind ei ole, käib põmm, kahjuks.» («Isa ja poeg».)

Minu teada on «Isa ja poeg» Donneri kahekümne viies raamat, mis küll kõik meie mõistes pole puhtalt belletristlikud, nimistus on mahukaid reisireportaaze, kinoarutlusi, esseistika jms. Viiekümne aastate alguses tuli lobedasti kolm novellikogu, mis praeguste kirjanduslugude järgi olevat küll olnud saamatud, aga juba sealgi mässanud üks noor vihane mees läpatanud ühiskonna vastu. Vahepealsetest teostest on ehk kuulsaim ja tõlgituim tema käsitlus Bergmanist kui režissöörist (*Djävulens ansikte*, 1962). Donner ei varja, et ka tema enda loomingu jaoks on Bergman ja Antonioni olnud väga olulised.

Tagantjärele tundub, et kirjanikumainet hakkas kõige enam juurde andma 1974 alguse saanud mahukas romaanisari Andersitist, soome-rootsi perekonna lugu. Mille kuues raamat «Isa ja poeg» tegelikult ongi, kuigi kroonika iga raamatut võib vaadata ja lugeda kui iseseisvat teost. Romaanis otsib poeg taga salapäraselt kadunud isa. Üks kirjanik otsib taga iseenast. Taustaks on Soome ja Euroopa kolmekümne aastatest tänapäevani. Ajad ja tegelased virvendavad läbisegi ja vahel tundub, et autor lausa lollitab sedasorti lugejat, kes perekronikaist prototüüpe otsivad ja jutustajat kirjanikupersooniga samastavad. Oma Donnerite soost räägib autor ka selles romaanis, vahepeal koguni dokumentaalse autentsusega. Ta on oma kuulsat sugupuud uurinud, see on haraline ja rikas, tal on, millest kirjutada.

«Soomerootslased, nagu neid üldiselt, aga ekslikult nimetatakse, on sakslaste ja balti hõimude, Ida ja Lääne, aga ka rootslaste ja soomlaste segu. Nad on sündinud kultuuride tõmbetuules.» («Isa ja poeg».)

Ajapikku on hakatud harjuma Donneri rahutu ja arrogantse poleemikaga, liiati ennetab see sageli avalikku arvamust. Nüüd otsib Donner oma juuri taga. Oma aegne kiivas radikalism on leebunud, aga

rahul maailma asjadega ei saa Donner ometi olla.

«Helsingi on väikese põhjamaise vabariigi väikese keeleala väike linn. Euroopa ääremail elamisega kaasnevad teatud ebameeldivused, nagu kliima, mis jäätab aknast paistva mere viieks kuuks aastas, ja pimedus, mis võib detsembris ja jaanuaris olla ahistav. Väiksus valmistab teisigi ebameeldivusi: ebapiisav mõttevahetus, ebapiisavad inimsuhted ja tunne, et oled millestki kaugel, aga ei tea, millest just. [- - -] Siit ärasoitmine on sünolemise eeldus. Kui ära ei sõida, siis ei tule iialgi koju.» («Isa ja poeg».)

Praegusel juubeliaastal meenuvad Tuglase kunagised sõnad: «On vahel küll kõledavõitu, tõmbetuuline, ebamugav. Oleks aga ikkagi halb mõelda, et isegi siin võrad oleme. Igatahes tunneme muid võimalikke asukohti veelgi vähem.»

«Isa ja poega» võib lugeda ka kui põnevusjuttu. Haaravusele on Donner ikka rõhku pannud, muidu olevat igav kirjutada. Rohkem kui põnev faabula jäävad mulle Donneri romaanidest meelde tema arutlused kaasaja ja ajaloo üle. See tähendab, et ta oskab üldiselt tuntud asjadest huvitavalt rääkida. See tähendab, et muude rabelemiste kõrval oskab ta tõesti kirjanik olla. Täiendades nõnda soome kirjanduse isepäiste teisisitõlgete rida — Saarikoski, Salama, Paasilinna, kui piirduda meil tõlgitutega. Kes iseenda ja üleüldise ja kohaliku olemisega rahul ei ole, kes on üpris paljude ilmingute peale urisenud. Aga mis see kirjanikuks olemine muud ongi. Liiatigi on kirjanikud süütult paid ega kukuta riiki, seega võib neile au ja raha jagada. Oli ju Donnerigi nende seas, kes Finlandia-preemiat omal ajal maha tegid. Aga karuse radikaali naha all on varjul muudki. «Me kõik, kes me kirjutame, teame, et oleme igal hommikul ühtviisi alasti, alustades uut päeva uue lause või uue rea kirjutamisega. Kõik muu on maha kustutatud,» ütles liigutatud mees auhinda vastu võttes.

R. Saluri

KIRJANDUST JA KINO VICTOR HUGO JUUBELISUVEL

Prantslastele on Victor Hugo rahvuskanigelane, vabadusidee tõrvik, suurim poeet üldse — kõrge nagu mägi ja lai nagu ookean! Niisama kuulus kui Eiffeli torn. Ja kõige edukam eksportkaup viimaste aastakümnete jooksul. Tema teostest on sündinud umbes seitsekümmend ooperit ja tema romaan «Hüljatud» (*Les Misérables*) on kantud filmilinale kaheistkümmes versioonis. 22. mail 1985 sai selle hiiglase surmast sada aastat ja täiesti loomulikult kuulutati kogu 1985 Victor Hugo juubeliaastaks.

Mälestusaktisioonid ja pidustused algasid juba 1. jaanuaril kultuuriministri Jack Langi uusaasta-õnnesoovidega, mille tarvis oli tehtud eriline kaart: sellel seisis vanaisa Hugo oma valge habemevõruga, käd taskus, ja seljas moodne must nahk-ülkond, mille moelooja Claude Montana oli just selleks otstarbeks joonistanud.

Paljud leidsid, et poeet näeb seal välja nagu kaugesõidu veoautojuht või «Prantsuse Elektri» ametnik ja et ministri idee avaldab vähem originaalsust kui halba maitset.

Aga kui Victor Hugo elaks meie ajastul, siis võiks ta ju vahetevahel ka sellises rõivastuses ringi käia. Kujutan ette, kuidas ta mootorrattal läbi Pariisi kihutab, ametiühingu koosolekult ajalehetoimetusse lippab ja parlamendis kisendab, et valitsus jääb ajast maha ja et meie poliitikamehed — vasemalt paremale — on kõik peast põrunud. 20. sajandi nahkjope on mugav ese. Hugo, kes ei tundnud erilist huvi moe ja luksuse vastu, hindaks arvatavasti seda praktilist asja. Muide, huvitav on sel puhul anda sõna akadeemik Jean Guittonile, kes lapsepõlves tundis Victor Hugole lähedal seisnud inimesi: «Sellest mehest on meil täiesti vale ettekujutus: oma igapäevases

elus käis ta riides nagu müürsepp. Kümme aastat enne surma pidi ta minema Instituuti hääletama, kuid uksehoidjad ei lasknud teda saali, sest tal olid tööliseriided seljas. Ta oli täiesti *dandy* vastand.»

Kindel on, et Victor Hugo mitmekülgisel isiksusel oleksid meie sajandil kaasaegsed väljendusvormid. Kuigi Gide kunagi ohkas: *Victor Hugo, hélas!* («Victor Hugo, kahjuks!»), tunnistatakse tänapäeval, et see habemik, kottis silmadega vanamees — imelikul kombel jääb veidi unistaja pilguga noorpoet kaugele taha — on vägagi moodne ja et tema tödest võib ammutada argumente kõige aktuaalsemate küsimuste arutamisel.

Põhliste juubeliaasta raamatute kõrval, nagu Pariisi ringhäälingu ja televisiooni populaarse jutustaja Alain Decaux' *Victor Hugo* (1036 lk., kirjastus *Librairie Académique Perrin*), Hubert Juini kolmeköiteline *Victor Hugo*, mis kujutab endast kõige põhjalikumalt ja täpsemat teatmikku (kirjastus *Flammarion*), ja juubilari teoste uusväljaanded, millest hakkab silma eriti viieteistkümneköiteline *Oeuvres complètes* (seerias *Bouquins*, kirjastus *Laffont*) Pariisi ülikooli professori Jacques Seebacheri üldtoimetusel, on ilmunud ja ilmub veel pidevalt uurimusi üksikute eluetappide, sündmuste või seoste üle: luuletaja Hugo, joonistaja Hugo, Hugo tsensuuris, Hugo Belgias, Hugo oma ookeanimajas (*Hauteville House* Guernesey saarel) jne.

Lugejale on valik tohtu.

Kuid mõni tiitel hakkab tahes-tahtmata rohkem silma kui teised. Kas või näiteks kollektiivne teos *Tombeau de Victor Hugo* («Victor Hugo haud», kirjastus *Quintette*), kuhu on kogutud ajaleheartiklitest ja erakirjadest põnevat materjali peedi surma ja matuste kohta. Oi, mis kõik oli kuulda ja näha Pariisis surmapäeva (22. mai) ja matusehommiku (31. mai) vahel!

Hugo surm ise oli suursündmus. Juba eluajal muutus see mees legendiks. Aga legendid ju ei sure? Siiski, siiski. «Ma näen musta valgust,» oigab Hugo ja mõtleb ikka veel värssides. Üks viimaseid lauseidki olevat andnud välja puhta aleksandriini.

Prantsuse Vabariik kaotab oma kaitsja. Rahvas leinab oma *papapa*'d, nagu lapsed Georges ja Jeanne teda nimetavad. Edmond de Goncourt kirjutab oma päevikus: «Veider rahvas, see prantsuse rahvas. Ta ei taha enam Jumalat, ta ei taha enam religiooni, aga ta teeb Hugost puusliku ja kuulutab hugolaatriat!» (Vrd. *idolâtrie* — «ebajumalakummardamine».)

Agas kõik pisarad pole ehtsad. Zolal on arvatavasti hea meel, et sai vastasest lahti. Juba purelevad parteid põrnu kallal, et kellele see mees õieti kuulus... Ja ühe kommunaari matustel läheb lööminguks. Korjatakse kokku haavatud ja politsei viib mitu meest kinni. Ja missugune skandaal — valitsus keelab punased lipud ära!

Samal ajal pidutseb Pariisi kõrgkiht, tantsitakse siin ja seal. Paruness Rothschild äratab oma ballil tähelepanu kreemkollase kleidiga, mida kaunistab võõrasemakimp. Kõik pealinna daamid valmisitud suureks maskeraadiks Sagani printsessi juures 2. juunil, kaks päeva pärast Hugo matuseid. Redferni moemaja ees seistakse sabas. Paarkümmend meetrit eemal, Palais-Royali platsil, kogunevad kommunaarid ja otsustavad, et Victor

Hugo oli reaktionäär ja et nemad ei saa sellepärast matustest osa võtta.

Tseremoonia korraldusel tekib igasugu sekeldusi. Stsenariumi kohaselt võetakse kirst ilmatu kõrgelt katafalgilt maha Võiduvärava all ja matuserong läheb Tähe väljakult Pantheoni, läbi kõige uhkema linnaosa. Vasakparteid protesteerivad kõigest jõust: Hugo kuulub lihtrahvale, tema ise ei oleks nõus sellise teekonnaga. Pealegi võib veel juhtuda, et klerikaalid lasuvad Saint-Germaini bulvaril aknaluugid kinni panna, sest Hugo ei sallinud ju kirikut ja selle võimukandjaid. Aga tegelikult kujuneb asi hoopis teisiti. Matustest tuleb laot, teeaärsed verandad ja palkonid üritatakse kalli raha eest välja nagu ooperis. Iga aken või ukseavaus leiab kundesid. Üks kuulutus trumpab teist üle: «Suurpalkon, 10 reserveeritud tugitooli, suurepärase vaade St.-Germaini bulvarile. Esmaklassilised karastusjoogid. Kiirustage.»

Tuju tõuseb iga päevaga. Victor Hugo matustest saab pidu ja pillerkaar, nagu rahvuspüha. Rahvas laulab, naerab, joo, kakleb, suudleb, oksendab. Léon Daudet' l läheb vastikusest süda pahaks.

Matusehommikul tsirkus jätkub. Inimesed ronivad katusele, puu otsa, kuhu saab, et paremini näha. Üks naine kukub Concorde'i sillalt jõeke ja upub, mees, kes teda päästma läheb, samuti. Vaid kaks surmajuhtumit sel päeval, mitte rohkem, kuigi lugematud redelid kaotavad tasakaalu ja uudishimulikke prantsatab murdumatelt puokstelt maha.

«Victor Hugo haud» maalib suurepärase pildi Pariisi elust 19. sajandil, mis tegelikult ei olegi nii väga erinev meie ajast. Rahvas jumaldab oma iidoleid, aga ei austa surnuid. Hiljuti tuli filmitäht Simone Signoret haudaviimisel ette samasugust rüsinat ja tõuklemist. Uudishimu ei tunne respekti.

Üheks huvitavamaks juubeliaasta väljaandeks osutub Hugo *Choses vues* («Nähtud asjad ja sündmused»), ilmunud neljas köites Hubert Juini väljaandel kirjastuselt *Gallimard*. Jean d'Ormesson peab seda Hugo loominguga kõige aktuaalsemaks osaks, mida ikka ja alati võib uuesti lugeda.

Victor Hugo, kes tundis huvi kõigi eluprobleemide vastu ja võttis ise, kus sai, sündmustest osa, kirjutab siin oma sajandi päevikut. See on nagu ühemeheajaleht kõikide meie aja žurnalisti rubriikidega: poliitika kultuuriteated (näiteks «Hernani» etenduse ja skandaali kirjeldus), salongi-lood (üks dinee siin, teine vastuvõtt seal, pidu Vabariigi presidendi juures), reiskirjeldused.

Kõige žurnalistlikumad meie aja mõistes paistavad kohtureportaazid. Victor Hugo uuris juriidilisi küsimusi, ta võitles ka surmanuhtluse vastu. 1847 külastas ta Pariisi vanglaid: «Paari päeva eest, 5. aprillil, käisin ma süüdimõistetute vanglas ja küsisin direktorilt, kes mind saatis: «Kas teil siin on praegu mõni surmamõistetu?» — «On, monsieur, kodanik Marquis, kes püüdis noaga surmata üht Têrisset'i-nimelist neidu, et teda paljaks röövida.» — «Ma tahaksin selle inimesega rääkida,» ütlesin talle.»

Sellele dialoogile järgneb kohe kirjeldus ja elav jutuajamine vangidega. Lugejale jääb mulje, et ta seisab juures ja kuulab pealt. «Kunagi ei ole kirjutatud

reportaazi alal midagi täpsemat, midagi otsesemat, midagi tabavamata, midagi moodsamata,» arwab Georges Blond.

Victor Hugo, prantsuse ajakirjanduse rajaja. Ka muul alal uuendaja või algataja. Võtame näiteks «Hüljatud». Milline fantastiline olukorrakirjeldus alamrahva vaesusest ja sotsiaalsest ülekohtust! Räägitakse, et kogu trükikoda nuttis selle romaani ladumisel. Millegipärast leidis aga Turgenev, et *Les Misérables* on otsast lõpuni vale. Siin peaks küsima, millisena Turgenev üldse nägi Prantsusmaad. Ometi on Jean Valjean, Cosette ja teised Hugo tegelased sellised prantsuse argielu tüübid, keda kohtab veel praegu. Romaanikirjanik Robert Merle tunnistab, et see on «miljööd käsitleva kriminaalromaanina meistriteos, kus esimest korda prantsuse kirjanduses kasutatakse argood. See on suurepärase sotsiaalne romaan ja samas ajalooline romaan. Minu arust on «Hüljatud» rohkem väärt kui «Sõda ja rahu.»

Niipalju siis vastuseks Turgenevile.

Victor Hugole oli viletsus ja kannatus — ka loomade kannatus — valus probleem. Viletsus ongi «kogu sotsiaalne, kogu poliitiline küsimus,» julgeb Victor Hugo kuulutada parlamendis 9. juulil 1849. «Ta piinab rahvast näljaga ja nüristab teda harimatusega.» Selle peale vilistatakse paremal, kuna vasakul aplodeeritakse. Kuid Hugo ei usu sotsialismi, mille ideaalid on küll kaunid, kuid mis «eksib sageli teelahkmel, otsides selles maailmas seda, mida võib saavutada ainult teises».

«Ma ei ole poliitikamees, ma olen ainult vaba inimene.»

Aga igal juhul tunneb Victor Hugo end vaestele ja võimetutele lähemal kui rikastele ja võimukatele. Ja see hoiak ei ole mitte tühi poos, vaid sügav veendumus, koos lootusega, et kunagi ehk siiski hakkab valitsema õiglus, ilma vägivaldada.

Suvine Pariis, Suur Victor valitseb linna. Ta vaatab vastu metrooseintelt, tänavatulpadelt, kaupluste aknalt. Tõesti sümpaatne vanamees. Aga üks temalgi ole oma varjuküljed, nagu meil kõigil. Võika järeлмаigu jätab näiteks tema segased abielulood. Abikaasa Adèle peab armukest, kes pole keegi muu kui kuulus kirjanduskriitik Sainte-Beuve. Victoril endal on armukesti tosinat kaupa. Veel raugaas ajab ta noori toatüdrukuid taga. Vana saatür, ütlevad prantslased. Ja siis see naeruväärne nimi Toto, mida kasutab ebaseaduslik elukaaslane, näitlejanna Juliette Drouet. Kuidas võib ühe vaimuhiiglane nimi olla Toto?

Huvitav on aga, et kogu see iseäralik perekond kirjutab, joonistab, teeb midagi. Victori paguluseajal Jersey ja Guernesey saarel võttis Adèle kätte ja kirjutas raamatu oma kuulsa abikaasa poliitilisest ja kirjanduslikust karjäärist. Adèle ei osanudki alguses kirjutada, aga seda saab ju õppida, märgib Alain Decaux. Tulemuseks oli *Victor Hugo raconté par un témoin de sa vie* (umbes «Victor Hugo: pealtnägija jutustus»), mille täielik tekst ilmus alles 1985 tiitliga *Victor Hugo raconté par Adèle Hugo* (kirjastus Plon).

See teos on arvatastki kõige suurem uudis juubeliraamatute seas. Sest siin õpime tundma Hugod sellisena, nagu ta tõesti oli. Eelmisel sajandil roogiti algtekstist paljud kohad välja, sest need häi-

risid kaasaegset mentaliteeti. Nii näiteks leiame uusväljaandes iseäraliku kirjelduse laste mängudest ühes Valladolidi pisitänavas, kuhu visati prügi ja igat liiki jäätmeid. Lapsed olid tulnud Prantsusmaalt isa juurde, kes mõnda aega viibis Hispaanias. «Nad tuhnisid jalgade ja kätega nende haisvate asjade keskel, viisid eesleid ja väikseid tüdrukuid sinna solgiauku jalutama ja naersid laginal.» Paar aastat hiljem said neist muidugi auväärt isa hästikasvatatud pojad. Freud oleks raamatust kindlasti leidnud huvitavaid tõendusid oma psühhoanalüüsi teooriale.

Ka Victor Hugo ise ei saanud täiesti lahti oma «lapsekalduvustest», ja Adèle märgib, et ta vahel oma poistega jutustab rabelais'likult rasvaseid lugusid ja «naerab täiest kõrist».

Hugo juubeliaasta langes nagu laviin prantsuse kultuurielule. Aga sellepärast ei jäänud kõik muu veel seisma. Ei oska öelda, kuivõrd laiem publik üldse ametliku Hugo-vaimustusega kaasa läks. Metroos ja eeslinnarongides lugejate käes torakas silma raamatuke, mil pole juubeliga midagi tegemist: Marguerite Duras' *L'Amant* («Armastaja, armuke»).

Marguerite Duras on kirjanik, keda keskmine lugeja peab igavaks, ainult intellektuaalsed ringkonnad on teda ülistanud. Tema teostes puudub dramaatiline pinget, ei «juhtu» midagi põnevat, väljenduvad ainult pildid, meeolud, kriisiolukorrad. Selles domineerib negatiivne elukülg. Eitav ja hävitav hõng hõljub asjade ning olevuste kohal. Täna taevast, kui te pole sattunud ise selliste seoste kammitsasse.

«Armastaja» on autori enda lugu, kuigi ta ise väidab: «Minu elu lugu ei ole olemas. Seda ei ole olemas. Kunagi ei ole kestust. Ei teed... ega joont...» Aga on hävingu fastsinatsioon: miks lõhutakse, purustatakse isend ja teisi? Kas armastusest, vihkamisest või ükskõiksusest? Kõiki eluilminguid läbib mingi needus. Ka tuuled, veed ja aeg on vaenlased.

Marguerite Duras sündis Indo-Hiinas. Isa suri varakult ja ema jäi üksi tütre ja kahe pojaga. Kodus valitses tüüpiline «vaeste valgete» olukord koloniaalmaades: pärismaalastest teenija on olemas, kuid raha ei jätku korralike riiete ostmiseks. Kogu pere peab võitlema vaesusega. Venedadest jääb hirmus mälestus: vanem suitsetab oopiumi, varastab ema tagant raha ja kiusab nooremat, kes sureb 27-aastaselt südamerabandusse.

15-aastane Marguerite on kaunis, punajuukseline tütarlaps. Tema peas keerleb ainult üks mõte: saada välja viletsusest ja kõrvaldada vanem vend, «see must loor, mis katab päeva». — «Ma tahtsin tappa... Et ema käest ära võtta tema armastuseobjekt, see poeg, teda karistada selle tugeva armastuse eest.»

Aga siis ilmub «armastaja», noor rikas hiinlane, kes sõidab ainult mustas limusiinis. Ta võtab tüdruku sülle ning õpetab talle armastust ja luksust. «Ta lõhnab meeldivalt inglise sigarettide ja kalli parfüümi järele, tema nahk on saanud siidi lõhna, tussah-siidi puuviljamaitse lõhna, kulla lõhna, ta on ihaldav ja ma ütlen talle, et ma ihaldan teda.»

Lõbu ja nauding ei paranda õhkonda, mis jääb suruvalt raskeks. See, niiske, pehke Indo-Hiina tunneb ainult üht suurt

käskijat. See on Surm, kes varitseb kõiki des Marguerite Duras' teostes.

«Armastaja» on kindlasti Duras' loomingu võti. Selle teemad korduvad teistes kirjutistes, teatripalades, filmides. Viie teistkümmene aastaga vormitakse inimese isiksus, ideaalid ja ühes sellega tema elukäik, kirjutab kuskil tuntud etoloog Konrad Lorenz. Marguerite Duras on näide sellest, kuidas inimene võib kinni jääda oma nooruse elamustevõrku.

Nagu juba mainitud, neis teostes puudub sündmustik. Sõnadest kerkivad pildid, enamasti ellipsi kaudu. Kuid lubatagu öelda, et need pildid ei vaimusta mind. Kas peab iga nime ees, keda meie ametlikud intellektuaalid ja Sorbonne'i targad härrad kõrgelt kiidavad, mütsi maha võtma? See oleks absurdne. Nende kirgede, ekstaaside ja ahastuste asemel vaatan meelsamini teistsuguseid pilte.

Umbes samal ajal, kui kõik suled rabisid paberile Victor Hugo juubelijuttu, ilmus Henri Troyat'l, prantsuse kirjanduse parimal Venemaa-tundjal, Anton Tšehhovi elulugu.

Juba mõnda aega viljeleb Troyat biograafiaid: Tolstoi, Dostojevski, Puškin, Gogol. Peab olema palju talenti, märgivad kriitikud, et kirjutada raamat ühe vaikselt tagasihoidliku inimese elust, keda ei saa kuidagi võrrelda seiklejatega, nagu Rimbaud, Malraux või Hemingway. Tšehhovi lühike elu — kokku 44 aastat — kulges ilma sensatsioonilugudeta arstikabineti ja kirjutuslaua vahel, kuni tiisikus ta hauda viis. «Ainuke kõra, mida sellised inimesed teevad,» kirjutab Jean-Marie Rouart, «on sule krigin paberil.»

Kuid selle piiratud aja jooksul jõudis Tšehhov kirjutada mitukümmend köidet jutustusi, novelle ja näitemänge, milles avaldub kogu kaasaegne «inimlik komöödia». Troyat oskab tuua elavalt esile selle harukordse mehe arengukäiku. Tšehhovi lapsepõlve lugu ei jää oma jubedusega alla Dickens romaaniidele. Pärast pudukaupmehest isa pankrotti elab terve pere nagu meie praeguse ühiskonna kõige viimased jätised kuskil eeslinna äärel: üks madrats kuue peale, pesunöör üle toa, joobnud vennad norskavad mitu päeva järjest nurgas. Ja sellest poriaugust võrsub üks kõige peenemaid ja subtiilsemaid kirjanikke, kes saab kuulsaks üle maailma!

1984. a. lõpul ilmunud Troyat' Tšehhovi biograafia vastukajana korraldas Pariisis nõukogude kino «Cosmos» suvel 1985

Tšehhovi filminädalad ja pealinna teatrid võtsid uuesti mängukavasse «Kajaka» ning «Onu Vanja». Paljud prantslased avastasid Tšehhovi alles filmide kaudu, milles nii mõjuvalt väljenduvad dekadentne Venemaa, moraalsete väärtuste kōdunemine 19. sajandil, ühe tsivilisatsiooni lõpp. Marguerite Duras, kelle hoolde usaldati «Kajaka» ajakohastamine, julges sellest suure osa kärpida. «Meie päevil ei saa enam kuulutada Nina lollakat, naeruväärset lobinat,» arvab Duras.

Oleneb, kuidas keegi näeb. Kuid Tšehhov jääb vaatamata oma «ajast ja arust» moraalile kindlalt prantsuse repertuaari ja elab arvatavasti üle kõik Duras'd.

Eriti mõjuvad tunduvad Tšehhovil just napsionaalised oludekirjeldused, millest karjuvad välja viletsus, ebaõiglus, südametisus, rahva rumalus. Ilma moraalitypsiseadseta oskab Tšehhov näidata, mis on õige või vale. Vaikelt, ilma et oleks vaja rusikaga lauale pōrutada.

Ja siis on tema elus veel iseäralikke momente, mis tunnistavad, et see inimene seisab kaugel ja kõrgel väljaspool tavalisi norme. Miks ja kuidas võttis Anton Pavlovitš näiteks ette reisi Sahhalini saarele, et uurida seal põhjalikult vangilaagri kannatusi, asunike moraalset langust ja kogu tsaariaegse karistussüsteemi seostust? Mis ajas teda kannatama väsimust, vastikust, taluma peksustseeni, nagu need üheksakümmend piitsahoopi, mille puhul ta kirjutab: «Ihunuhtlusest muutuvad tooreks ja kahestuvad mitte ainult vangid, vaid needki, kes karistavad ja viibivad karistamise juures.» Niisiis juba Tšehhov sai aru, et kõik halb, mida inimene teeb, tuleb kõigepealt talle endale kaela.

«Sahhalini saar», mis on võimsam kui Victor Hugo «Hüljatud», avaldati prantsuse keeles alles 1972 (*L'île de Sahhaline*, vene keelest tõlkinud Lily Denis, kirjastus *Les Editeurs français réunis*) ja nüüd on see juba ammu raamatukauplustest kadunud. Sotsioloogidele jääb see teos alati aktuaalseks, võib-olla aktuaalsemaks kui «Hüljatud».

«Cosmose» programm on ammu muutunud. Vahetevahel kõnnin seal läbi Saint-Sulpice'i poole ja mõtted tulevad-lähevad nagu sügispilved taevas. Ja äkki pomisen enda ette nagu Marusja «Hilinenud lilledest»: «Я люблю Вас, доктор, я люблю Вас!»

F. de Sivers

KERSTI MERILAAS

Esmakordselt ilmusid Kersti Merilaasi luuletused «Loomingus» 1935. aasta kevadel. Nüüd, viiskümmend üks aastat hiljem tulid «Loomingus» nagu ikka tema oodatud värssid, ent ta ise neid trükitult enam ei näe.

Me tunneme neis ridades ära üle viiekümne aasta väga keerulises ja mõnikord ülekohtuses kultuurisituatsioonis lakkamatult muutunud ja samal ajal muutumatult iseen-daks jäänud Kersti Merilaasi. Eks olegi tema luules, mida ta kuni surmatunnini võttis kui tähtsat tööd, vastus tema näidendi peategelase Truuta küsimusele:

«Mis on elu? Kes oleme meie, inimesed?»

Kersti Merilaas teadis, mida aasta edasi, seda selge-malt, et inimene peab vananema ja surema, tema sõna-varasse ilmusid üha sagedamini sügis ja *parafamatus*, ent mitte kuskil ei väljendu kaduvikuahastus, elu absurdsuse üle kurtmine. Vastupidi — läbielatus leiab iga lühimgi õne-, rõõmu-, iluhetk uudset taasväärtustamist, ajuti-sena näiv omandab igaviku jooni, ikka sagedamini pöör-dub ta nooruse, lapsepõlve, lapsepõlves kuulnud kaunite muinasjuttude ja unelaulude poole.

Kersti Merilaasi tulek luulesse oli kiire ja tähelepan-dav, «Looming» avaldas teda meeeldi ja 1938. aastal nägi trükivalgust tema elurõõmus, tundeküllane ja siiras esikkogu «Maantee tuuled», mida peeti aasta parimaks luuleraamatuks. Sel ajal sai Kersti Merilaasist ka Eesti Kirjanikkude Liidu liige. Tegemist oli kahtlemata suure andega. Lapsepõlvekeskkond andis talle kaasa veel ka austuse töö vastu ja tööinimese aususe — kogu tema luule kandva mentaliteedi.

Jevgenia Moorberg, hilisem Kersti Merilaas, sündis 7. detsembril 1913 Narvas pagaritöölise perekonnas, ent peagi viis ema Anna tütre Petrogradi, kus oli varemgi töötanud. Esimese maailmasõja ajal tuli ta 1917. a. koos lastega Eestisse tagasi, peatudes Kiltsis. Tütarde kasvata-mine jäigi ainult juhutöödest elatava ema õlgadele. Pärast Kiltsi algkooli lõpetamist õppis Kersti Väike-Maarja güm-naasiumis, seejärel Rakvere kommertsgümnaasiumis. Rak-veres tegutses salajane koolidevaheline õpilasring, kus tunti huvi ka marksismi vastu. Politsei sai jälile ja Kersti heideti koos teistega koolist välja. Gümnaasium õnnestus tal viimaks siiski lõpetada Tapal 1932. aastal. Järgnesid kriisiaja tööotsingud, juhutööd. Sellest perioodist kirju-tab Kersti Merilaas:

All põrnitseva päikese,
all kuu romantikata külma ketta

siin uste taga hulkusin
lindpriina, leivata ja lootusetä.

1935. aastal sai ta lõpuks maavalitsuses praktikandikoha.

Siis tuli luule, tuli Tartu, abiellumine August Sangaga, sündisid lapsed, oli vaja luua kodu... Oma luulega lõi Kersti Merilaas midagi täiesti uut, tähelepandavat. Ja mitte ainult tema, vaid ka kõik need, kes on läinud kultuurilukku arbujaate nime all.

Matkakirjas «Paar päikesepaistelise päeva lapsepõlvradadel» (1962) jutustab Kersti Merilaas, kuidas ta, leppimata igapäeva-elu äärmise tühjuse ja värvitusega, armastas värvidega kujutada fantastilisi ilusaid asju, luues kauni kujutluste maailma. Ent see polnud õhust võetud kujutluste maailm. Kirjutises «Räägin oma emast» (1983) kirjeldab ta rasket tööd turbarabas, töölisbaraki masendavat elu, ent lisab: «Kes ütleb, et raba on vaene? Kui mujal kõrgmaal kõik õied oma lühikese värvikirevuse lõpetasid, õitses raba veel vapralt edasi. Valendas sookail, roosatas põdrakanep. Ja kuidas need madalad karvaste lehtedega kased meie toa taga vihuga lõhnasid!» Niisuguse realistliku pilguga vaatas Kersti Merilaas maailma, kus inimese headus, õiglustunne, ausus, ilu on olemas ja kus kõike seda tuleb näha, ja mitte ainult näha, vaid selle eest ka võidelda, sest maailmas on ka palju ebainimlikku, halba. Sellest jutustavad selgel keelel luuletuskogud «Rannapääsuke» (1962), «Kevadised koplid» (1966), «Kuukressid» (1969) ning «Antud ja võetud» (1981). Viimane neist pälvis Eesti NSV riikliku preemia.

Eesti kriitikute, poeetide auks peab ütleva, et nimetatud ja mitmeid muid raamatuid on väärikalt, austavalt, südamliselt hinnatud, nii nagu Kersti Merilaas ise on alati siira südamega heaks kiitnud oma kolleegide, iseäranis nooremate otsinguid, leide, põlemist, vaevlemist sel raskel ja keerukal tundeelu kasvatamise tandril, milleks on imepärane nähtus luule.

Me sängitasime Su viimsele unele Vana-Pärnu kalmistu põlispuude alla, selle sinise mere äärde, kus Sa 1944. aastal silmadega saatsid viimast lahkuvat paati ja üksikut kõvasti juurdunud rannamändi vaadates ütlesid:

Pedakas, mu hingest
hirmu peletad
ja mu rahva saatust
mulle seletad.

LEMBIT REMMELGAS

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, V. ILUS,
J. KROSS, K. KURG
P. KUUSBERG,
R. PARVE, J. PEEGEL,
L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO,
E. VETEMAA.

Pestoimetaja
KALLE KURG
tel. 44 07 81

Vastutav sekretär
VALEERIA VILLANDI
tel. 44 07 81

Ilukirjanduse osakond
JAAN KRUSVALL
MIKKEL MUTT
tel. 44 07 82

Publiitsistika osakond
OTT RAUN
tel. 44 07 80

Kriitika, kirjandusteaduse
ja informatsiooni osakond
TOOMAS HAUG
REIN KRUIIS
tel. 44 13 65

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
Korrektor
LINDA UUSTALU
tel. 44 07 80

Tehniline toimetaja
VAIKE KANN
Sekretär
AINO TENNOV
tel. 44 13 65

Toimetuse aadress:
200 001, Tallinn, Harju tn. 1,
Kirjastus «Perioodika».
Tallinn, Pärnu mnt. 8.
Ladumisele antud 03. 03. 1986.
Trükkimisele antud 04. 04. 1986.

Trükiarv 21 500.
Ofsetpaber, 60×70/8.
Trükipoognaid 18,0.
Tingtrükipoognaid 14,04.
Arvestuspooignaid 14,73.
MB-03430.
Tellimise nr. 899.

EKP Keskkomitee Kirjastuse
trükkoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.
«Looming» nr. 4,
aprill 1986.
Hind 70 kop.

На эстонском языке.
Орган Союза писателей
ЭССР.

«Лoomинг» («Творчество»)
№ 4, апрель 1986.

Адрес редакции: 200 001,
Таллин, ул. Харьу, 1.
Издательство «Периодика»,
Таллин, Пярну маantee 8.

- 435 V. BEEKMAN
Murdejoonel
- 437 P. KUUSBERG
Pärast lumesadu
- 453 B. ALVER
Ainus autor
Monodraama
Paviljon
Värav
Kodu
Elul on väikene hingemaa
- 458 S. TRUU
Tema elu sakid
- 472 S. LEPIK
Kevadelind
- 473 R. PÖDER
Pögeneja
- 475 M. ÖIM
Uni
* Ümmargune tund jt. luuletusi
- 478 A. SCHMUUL
Eluelamus
- 481 V. MACURA
Jäljed
- 488 A. HINT
Mu esimese omakirjutatud raamatu lugu
- 508 V. KÜNNAPU
Ruumipoeesia
- 513 A. VALTON
Luule kiituseks
- 516 J. KAHK
Ajalooteaduse olemusest ja ajaloo mõistmisest
- 528 R. KRUIIS
Rossica Tuglase riulitel
- 536 O. JÖGI
Paul Kuusberg mujaltvaates
- 548 J. KULLI
Noor Linde ja «Noor-Eesti»
- 556 A. KAALEP
Lugejamälestusi
- 558 T. KÄNDLER
Teekond Tallinnasse. Reisiarvustus
- 561 R. LOODUS
Tartu kunstimuuseumi viies kogumik
- 564 RINGVADE
- 471 T. VINT. Punane ruum
(Tušš, gvašš) 1985
- 507 J. PALM. Tuli ja hävingu fragment
(Öli) 1985

Esikaane siseküliel:
K. LIIMAND. Kersti Merilaasi portree
(Kuivnöel) 1940

Tagakaane siseküliel:
R. KELPMAN. Päevaaeg
(Öli) 1985

Looming

70 KOP.
78 174